

Integrale veldanalyse van

het cultureel erfgoed van stoel tot stad



2023

Voorwoord	1
Inleiding	2
Schets van het veld	4
VAi Archiefhub	6
Architectuur	10
Cultureel erfgoed van de architectuur	12
Methodologie	13
Erfgoedvormers	14
Bewaarplaatsen	16
Uitdagingen	26
Opportunities	28
Aanbevelingen	30
Sleutelwerken	31
Stedenbouw	32
Cultureel erfgoed van de stedenbouw	34
Methodologie	36
Erfgoedvormers	38
Bewaarplaatsen	40
Uitdagingen	46
Opportunities	48
Aanbevelingen	50
Sleutelwerken	51
Bouwbedrijf	52
Cultureel erfgoed van het bouwbedrijf	54
Methodologie	56
Erfgoedvormers	60
Bewaarplaatsen	64
Uitdagingen	70
Opportunities	72
Aanbevelingen	74
Sleutelwerken	75
Vormgeving	76
Cultureel erfgoed van vormgeving	78
Methodologie	80
Erfgoedvormers	84
Bewaarplaatsen	89
Uitdagingen	92
Opportunities	93
Aanbevelingen	96
Sleutelwerken	97
Nabeschouwing	98
Bijlagen	104

Voorwoord

EEN TUSSENSTAND

Bij de oprichting van het Vlaams Architectuurinstituut in 2001 bleek al snel dat er ook behoefte was aan een initiatief op Vlaams niveau om zorg te dragen voor het cultureel erfgoed van de architectuur in ruime zin. In een dichtbebouwd landschap als Vlaanderen verhoudt hedendaags ruimtelijk ontwerp zich immers altijd tot een context. Ontwerpers, monumentenzorgers, architectuurhistorici, lokale geschiedkundigen, docenten en studenten drukten de nood uit om architectuurarchieven te kunnen bestuderen om de bestaande ruimte te lezen en te begrijpen. Als gevolg daarvan werd in 2003 een expertisecentrum in het leven geroepen, het toenmalige CVAa Centrum Vlaamse Architectuurarchieven, onder de koepel van het VAI. Het zette zich in voor de centrale registratie, het behouden en borgen, de kennisopbouw en -verspreiding en een brede publiekswerking over cultureel architecturaal erfgoed. Het VAI spiegelde zich daarmee aan buitenlandse voorbeelden, zoals het Deutsches Architekturmuseum in Frankfurt en de Cité de l'Architecture in Parijs, die een hedendaagse werking over architectuur koppelen aan de zorg voor de archieven van de discipline.

De cultureelerfgoedwerking die het VAI ontplooidde, kende gedurende het 20-jarige bestaan een voortdurende ontwikkeling. Die evolutie werd zowel aangevuurd door vragen vanuit de cultureelerfgoedgemeenschap die door het VAI van bij de start nauw bij de werking betrokken werd, als door decretale veranderingen. In 2004 ging het Cultureelerfgoeddecreet van start. Het bracht archieven, musea en volkscultuur samen binnen één regelgevend kader. Die decretale ontwikkeling spoorde met de vraag van het professionele veld van erfgoedvormers en onderzoekers van architectuur naar een verbreding van het begrip architectuurarchieven. Ook het cultureel erfgoed van stedenbouw, bouwbedrijf en vormgeving kende grote noden, waarvoor een integrale werking van registratie, archiefoverdrachten, expertiseopbouw en toeleiding aangewezen was. Door het samenspel van beide ontwikkelingen verruimde de focus binnen het expertisecentrum van het VAI van archieven naar cultureel erfgoed en van architectuur naar het ontwerp van de omgeving.

Deze integrale veldanalyse maakt voor het eerst een overkoepelende status quaestionis van het cultureel erfgoed van stoel tot stad in Vlaanderen. De veldanalyse bouwt verder op *Architectuurarchieven in Vlaanderen. Kwalitatieve veldbeschrijving en analyse van het Vlaamse architectuurarchieflandschap* uit 2006, de bronnengids *Vormgevingserfgoed in Vlaanderen na 1945*, die in 2016 werd gemaakt over het cultureel erfgoed van vormgeving dat zich in publiek toegankelijke bewaarinstellingen bevindt, en de veldanalyse die werd opgemaakt rond de ontwikkelingen van archiefvormers in het veld van de stedenbouw binnen het project '50 jaar Wet op de stedenbouw' in 2012. Naast deze projectmatige verdichting lopen er binnen het VAI onafgebroken registratieprojecten vanuit documentatiereeksen, (doctoraats)onderzoeken en archieven van koepelorganisaties in het veld van architectuur, stedenbouw, bouwbedrijf en vormgeving. Dat resulteerde in de uitgebreide registratie van zowel erfgoedvormers als archieven en collecties in de VAI Archiefhub.

Veldanalyses als deze zijn altijd een tussenstand. Het cultureel erfgoed is immers voortdurend in beweging door nieuwe technologische ontwikkelingen, verwachtingen van opdrachtgevers en gebruikers, internationalisering, ecologische transities, evoluties in wetgeving, organisatievormen en onderwijs. Toch is het zinvol om een tussenstand op te maken van de noden van het cultureel erfgoed van de verschillende ontwerpdisciplines. Het biedt een stevig houvast om zinvolle beleidsprioriteiten te definiëren en om veerkrachtig in te spelen op de maatschappelijke veranderingen met impact op het cultureel erfgoed van stoel tot stad. Het belang van dat cultureel erfgoed zal alleen toenemen in een wereld waar in grondstoffen en ruimte schaarser worden. In tegenstelling tot het ongebreidelde vooruitgangsgeloof uit de 20ste eeuw, wint een nieuw paradigma van zorgzaamheid en circulariteit van materialen en kennis aan belang. Het cultureel erfgoed van stoel tot stad biedt aanknopingen om deze paradigmawissel operationeel te maken.

Inleiding

VAN STOEL TOT STAD: EEN VERHAAL OVER MENSEN EN RUIMTE¹

De integrale veldanalyse van stoel tot stad, opgesteld door het Kenniscentrum van het Vlaams Architectuurinstituut (VAi), werpt een licht op het erfgoed van onze ontworpen omgeving. Deze analyse is specifiek toegespitst op de domeinen architectuur, stedenbouw, bouwbedrijf en vormgeving, en is samengesteld/opgebouwd rond de vragen: Wie produceert dit erfgoed? Waar is dit erfgoed, zoals archieven, te vinden? Welke uitdagingen en opportuniteiten vormen zich rond dit erfgoed? Hoe ziet de toekomst eruit?

Dit rapport geeft een overzicht van de toestand van dit erfgoed, brengt hiaten en huidige trends in kaart en wijst op kansen en noden die rond dit erfgoed ontstaan. Die inzichten hebben we gebundeld in een aantal aanbevelingen waarmee we ons richten naar erfgoedbeheerders, dienstverleners en beleidsmakers.

Deze analyse maakt deel uit van de opdracht die het VAI vervult als cultureelerfgoedorganisatie met een landelijke dienstverlenende rol en geeft richting aan het nieuwe beleidsplan van het VAI Kenniscentrum voor de beleidsperiode 2024–2028. Ze positioneert de rol van het VAI Kenniscentrum en de VAI Collectie als architectuurarchief binnen het Vlaamse cultureelerfgoedveld. Daarnaast geeft deze veldanalyse ontwerpers, onderzoekers en gebruikers inzichten in ontwikkelingen in de domeinen waar ze deel van uitmaken en/of onderzoek naar verrichten.

De integrale veldanalyse vertrekt vanuit een aantal fundamentele aspecten eigen aan de werking van het VAI Kenniscentrum. Als organisatie met een landelijke dienstverlenende rol binnen het Cultureelerfgoeddecreet, heeft het VAI Kenniscentrum de opdracht om te werken rond erfgoedcollecties van private personen, van collectieven en van private instellingen. Het VAI Kenniscentrum focust daarbij op 19de, 20ste en 21ste eeuws erfgoed van actoren afkomstig uit of actief in Vlaanderen en Brussel.

Tot de kern van de werking van het VAI Kenniscentrum behoort de registratie van het versnipperde cultureel erfgoed van stoel tot stad in een centraal systeem: de VAI Archiefhub. De geregistreerde data over actoren, events en archieven vormen dan ook de belangrijkste kwantitatieve bron waarop deze analyse gebaseerd is. In november 2023 zijn in de hub ongeveer 18.444 actoren, 2.273 events, 1.005 archieven in 203 bewaarplaatsen geregistreerd. Deze veldanalyse is een momentopname aangezien de VAI Archiefhub blijvend gevoed wordt met nieuwe registraties.

We deden eveneens een beroep op de bronnen die we verzamelden in onze bestaande instrumenten, zoals [het waarderingskader voor architectuurarchieven](#), archief- en bronnengidsen² en online kennisdossiers³. Daarnaast brachten we kwalitatieve inzichten samen door op een actieve manier in dialoog te gaan met het veld via stuur- en klankbordgroepen en plaatsbezoeken bij erfgoedvormers en -beheerders. Zo houden we steeds de vinger aan de pols over wat er leeft in het hedendaagse veld en maken we de verbinding met de toekomst.

Om een goed zicht te krijgen op bepaalde noden en kansen die verbonden zijn aan de specificiteit van elk domein, kozen we ervoor om ieder veld vanuit een ander vertrekpunt te onderzoeken.

Binnen het domein van de architectuur keken we naar de grote verschuivingen in de bewaarplaatsen sinds de [veldanalyse over architectuurarchieven](#) uit 2006. Voor het veld van de stedenbouw werkten we aan een actualisatie van het overzicht van de belangrijkste actoren uit een [kennisdossier](#) uit 2012. Binnen het domein bouwbedrijf is er eveneens een [kennisdossier](#) aangemaakt. We presenteren in deze analyse de resultaten van het onderzoek dat sinds 2015 werd opgezet en de archiefdoorlichtingen die in 2020–2022 werden uitgevoerd. De analyse op het domein van vormgeving bestaat uit een verdieping van de erfgoedvormers die reeds geïdentificeerd werden in de [bronnengids](#) uit 2016. Een kwantitatieve analyse van actoren binnen dit domein biedt een beter zicht op hoe de erfgoedvormers zich verhouden tot het vormgevingslandschap in zijn geheel. Binnen dit domein besteden we bijzondere aandacht aan het cultureel erfgoed van grafische vormgeving aangezien voor deze discipline de zorg voor het erfgoed zo goed als onbestaand is.

We kozen in deze veldanalyse per domein een relevante chronologische en geografische afbakening. De globale focus van het VAI Kenniscentrum op Vlaanderen en Brussel verbreden we af en toe naar bijvoorbeeld Wallonië of Congo. Hiermee willen we aangeven dat erfgoedvormers en erfgoedbeheerders ook actief zijn in een ruimere geografische context. Bovendien blijkt de tijdsafbakening van de 19de, 20ste en 21ste eeuw voor sommige domeinen te breed. Dat heeft te maken met verschillen in het al dan niet bestaan van een traditie in zorg voor het erfgoed van een specifiek domein of een kantelperiode in de ontwikkeling van een domein tot een zelfstandige discipline.

De integrale veldanalyse probeert de verschillende dynamieken en complexiteiten binnen het erfgoed van stoel tot stad vast te leggen. Ze brengt bestaande kennis in kaart, maar biedt tegelijkertijd een aantal lenzen om in te zoomen op de toekomst van dit erfgoed in Vlaanderen en Brussel.

LEESWIJZER

Deze veldanalyse start met een korte bespreking van het beleidsveld met relevante wetgeving en actoren. Vervolgens staat ze stil bij de overkoepelende registratie van data in het kader van deze veldanalyse in de VAI Archiefhub. Nadien volgen vier hoofdstukken met betrekking tot de domeinen van stoel tot stad: architectuur, stedenbouw, bouwbedrijf en vormgeving. Zoals we eerder toelichtten, is het bestaande onderzoek per domein verschillend. Elk hoofdstuk volgt hetzelfde stramien, maar de uitwerking en de focus is telkens verschillend. In ieder hoofdstuk wordt de specifiek toegepaste methodiek per domein in de diepte uitgelegd. De nabeschuiving gaat in op de opmerkelijkste gelijkenissen en verschillen tussen de domeinen van stoel tot stad. Een beknopte bibliografie sluit de veldanalyse af.

De hoofdstukken over de domeinen van stoel tot stad hebben telkens de volgende structuur:

- » Cultureel erfgoed van ...
- » Methodologie
- » Erfgoedvormers
- » Bewaarplaatsen
- » Uitdagingen
- » Opportuniteiten
- » Aanbevelingen
- » Sleutelwerken

1 Het begrip 'van stoel tot stad' is afkomstig uit het pleidooi van de Nederlandse architect Jaap Bakema om grootschalige ruimtelijke ontwikkelingen zoals verstedelijking te verzoenen met de menselijke maat. Zie Jaap B. Bakema. *Van stoel tot stad: een verhaal over mensen en ruimte*. Zeist: De Haan, 1964.
2 Het VAI Kenniscentrum publiceert sinds 2005 archief- en bronnengidsen rond [wederopbouw](#), [architectuuronderwijs](#), [vormgeving](#) in de reeks Focus Architectuurarchieven.
3 Op de website van het VAI zijn kennisdossiers te vinden rond [stedenbouw](#), [bouwbedrijf](#), [mondelijke geschiedenis](#), [architectuurtijdschriften](#), [architectuurwedstrijden](#) en [wederopbouwarchitectuur](#).

Schets van het veld

CULTUREELERFGOEDECREET

Het [Cultureelerfgoeddecreet](#) is het belangrijkste instrument van de Vlaamse overheid voor de ondersteuning van de cultureelerfgoedwerking in Vlaanderen en de Nederlandstalige organisaties in Brussel. Het wil de zorg voor en omgang met cultureel erfgoed bevorderen door:

- » een cultureelerfgoedveld uit te bouwen;
- » een kwaliteitsvolle en duurzame cultureelerfgoedwerking te bevorderen;
- » de maatschappelijke inbedding van cultureel erfgoed te vergroten.

In het kader hiervan verleent het subsidies aan cultureelerfgoedorganisaties en kent het indelingen en kwaliteitslabels toe aan cultureelerfgoedorganisaties die collecties beheren.⁴ De VAI Collectie is een culturele archiefinstelling met landelijke indeling, het VAI Kenniscentrum is een organisatie met een landelijke dienstverlenende rol.

SAMENWERKINGEN EN NETWERKEN

Het VAI Kenniscentrum werkt nauw samen met andere organisaties en netwerken in het veld. Hieronder sommen we de relevante organisaties en netwerken voor het erfgoed van stoel tot stad op.

FARO is het Vlaams steunpunt voor cultureel erfgoed. Het ondersteunt erfgoedwerkers rond roerend en immaterieel cultureel erfgoed in Vlaanderen en Brussel en wordt gesubsidieerd als steunpunt binnen het Cultureelerfgoeddecreet.⁵ Werkplaats immaterieel erfgoed is de organisatie voor immaterieel erfgoed in Vlaanderen.⁶

Net als het VAI Kenniscentrum, zijn er nog een aantal organisaties erkend als landelijke dienstverlenende rollen binnen het Cultureelerfgoeddecreet, zoals Bokrijk, het Centrum Agrarische Geschiedenis, ETWIE... Een volledig overzicht van die rollen kan hier gevonden worden.⁷

Voor het erfgoed van stoel tot stad zijn volgende landelijke culturele archiefinstellingen en musea van belang: Amsab-ISG Instituut voor Sociale Geschiedenis, ADVN archief voor nationale bewegingen, CAVA Centrum voor Academische en Vrijzinnige Archieven, Design Museum Gent, Industriemuseum, KADOC Documentatie- en Onderzoekscentrum voor Religie, Cultuur en Samenleving, Letterenhuis, Liberaal Archief en de VAI Collectie. In Brussel is het AMVB Archief en Museum voor het Vlaams leven te Brussel actief. Daarnaast zijn er nog een hele reeks regionale en lokale spelers.⁸

In de bijlage is een overzicht te vinden van de geregistreerde bewaarplaatsen in de VAI Archiefhub met minstens één archief van stoel tot stad, die een Vlaams kwaliteitslabel als collectie beherende organisatie hebben. Uit onze data blijkt dat zo'n 85% van de geregistreerde archieven bewaard worden in een Vlaamse organisatie met kwaliteitslabel!

Het Cultureelerfgoeddecreet voorziet ook in de subsidiëring van erfgoedcellen op bovenlokaal niveau.⁹ Op dat niveau zijn er ook intergemeentelijke onroerenderfgoeddiensten (erkend via het Onroerenderfgoeddecreet)¹⁰ en de intergemeentelijke archiefdiensten.¹¹ Die spelers dragen bij aan de zorg en het publieke draagvlak voor het lokale en regionale erfgoed. Er zijn ook heel wat relevante actoren en organisaties buiten het Cultureelerfgoeddecreet: nalatenschappen, Rijksarchieven, regionale instellingen, provinciale archieven, stads- en gemeentearchieven, onderwijs- en onderzoekinstellingen, heemkundige kringen enz.

Het VAI Kenniscentrum maakt deel uit van verschillende netwerken. Voor deze veldanalyse zijn in het bijzonder van belang:

- » Archiefpunt (voorheen Archiefbank Vlaanderen): deze organisatie verzamelt gegevens over privaatrechtelijke archieven en erfgoedcollecties in Vlaanderen. Die gegevens worden ondergebracht in een onlinedatabank, de Archiefbank. Het is een initiatief van de culturele archiefinstellingen, het Rijksarchief en het VAI. Het VAI Kenniscentrum zetelt in de Werkgroep Herbestemmen.¹²
- » TRACKS Toolbox & Richtlijnen voor Archief- en Collectiezorg in de Kunstensector: dit netwerk van organisaties biedt ondersteuning aan kunstenaars en kunstorganisaties bij de zorg voor hun archieven en collecties.¹³
- » Werkgroep Privaatrechtelijk Archief: dit platform binnen de VVBAD Vlaamse Vereniging voor Bibliotheek, Archief & Documentatie bestaat uit archivariissen en documentbeheerders die zich willen inzetten voor het privaatrechtelijk archivalisch patrimonium.¹⁴
- » Themanetwerk bedrijfserfgoed: ETWIE brengt via dit netwerk erfgoedinstellingen en onderzoekers samen om kennis uit te wisselen.
- » ICAM International Confederation of Architectural Museums: dit is een internationaal forum voor professionals die in architectuurmusea, -centra, -bibliotheken en -archieven werken.¹⁵

Ook vermeldenswaardig is meemoo, het Vlaams instituut voor het archief. Deze fusie van VIAA, PACKED vzw en Lukas, Art in Flanders is een vzw die zich inzet voor de digitale archiefwerking van organisaties in cultuur, media en overheid.¹⁶

Het cultureel erfgoed van stoel tot stad valt onder de noemer roerend erfgoed. Nochtans behoort datgene waarop het erfgoed en de archieven vaak betrekking hebben – de gebouwde omgeving – tot het veld van het onroerend erfgoed.¹⁷

4 Departement Cultuur Jeugd en Media. Cultureelerfgoeddecreet. <https://www.vlaanderen.be/cjm/nl/cultuur/cultureel-erfgoed/regelgeving/cultureelerfgoeddecreet>. Laatst geraadpleegd op 3 november 2023.

5 Faro. Vlaams steunpunt voor cultureel erfgoed. <https://faro.be/faro-vlaams-steunpunt-voor-cultureel-erfgoed>. Laatst geraadpleegd op 8 november 2023.

6 Immaterieel Erfgoed. Wat is WIE. <https://immaterieelerfgoed.zendesk.com/hc/nl/articles/360020466300-Wat-is-Werkplaats-immaterieel-erfgoed->. Laatst geraadpleegd op 8 november 2023.

7 Erfgoeddienstverleners. <https://erfgoeddienstverleners.be/>. Laatst geraadpleegd op 8 november 2023.

8 Departement Cultuur, Jeugd en Media. Kwaliteitslabel voor collectiebeherende organisaties. <https://www.vlaanderen.be/cjm/nl/cultuur/cultureel-erfgoed/erkenningen/kwaliteitslabel-voor-collectiebeherende-organisaties>. Laatst geraadpleegd op 3 november 2023.

9 Departement Cultuur, Jeugd en Media. Werkingssubsidie voor een dienstverlenende rol op bovenlokaal niveau. <https://www.vlaanderen.be/cjm/nl/cultuur/cultureel-erfgoed/subsidies/werkingssubsidies/werkingssubsidie-voor-een-dienstverlenende-rol-op-bovenlokaal-niveau>. Laatst geraadpleegd op 8 november 2023.

10 Agentschap Onroerend Erfgoed. Overzicht van de erkende IOED's. <https://www.onroerenderfgoed.be/overzicht-van-de-erkende-ioeds>. Laatst geraadpleegd op 8 november 2023.

11 VVBAD. Acht intergemeentelijke archivariissen aan het woord. <https://www.vvbad.be/meta/meta-nummer-20201/acht-intergemeentelijke-archivariissen-aan-het-woord>. Laatst geraadpleegd op 8 november 2023.

12 Archiefpunt. Missie. <https://archiefpunt.be/missie>. Laatst geraadpleegd op 8 november 2023.

13 Project TRACKS. Over TRACKS. <https://www.projecttracks.be/over-tracks>. Laatst geraadpleegd op 8 november 2023.

14 VVBAD. Werkgroep privaatrechtelijk archief. <https://www.vvbad.be/werkgroep-privaatrechtelijk-archief>. Laatst geraadpleegd op 8 november 2023.

15 ICAM. <https://icam-web.org/>. Laatst geraadpleegd op 8 november 2023.

16 meemoo. Historiek. <https://meemoo.be/nl/historiek>. Laatst geraadpleegd op 8 november 2023.

17 Avermaete, Tom, et al. *Architectuurarchieven in Vlaanderen*. Antwerpen: CVAa, 2006, pp. 29–30.

VAi Archiefhub

Centrale registratie en ontsluiting

HISTORIEK: VAN DATABANK ARCHITECTUURARCHIEVEN NAAR VAI ARCHIEFHUB

In april 2023 lanceerde het VAI de [VAi Archiefhub](#), een nieuw platform voor onderzoek naar architectuur, stedenbouw, bouwbedrijf en vormgeving. De VAI Archiefhub is een instrument om te zoeken naar archief- en erfgoedcollecties over de ontworpen omgeving in Vlaanderen en Brussel. Naast archieven uit de VAI Collectie, zijn via de persoons-, organisatie- en eventrecords ook verwijzingen te vinden naar archieven over het cultureel erfgoed van stoel tot stad die bewaard worden door andere bewaarinstellingen, zoals CIVA Centre International pour la Ville, l'Architecture et le Paysage, KADOC Documentatie- en Onderzoekscentrum voor Religie, Cultuur en Samenleving, Rijksarchieven, provinciale en stadsarchieven, musea, culturele archieven enz.

Sinds het ontstaan van het CVAa Centrum Vlaamse Architectuurarchieven in 2003 wordt er gewerkt aan een centraal overzicht van alle architectuurarchieven verspreid over Vlaanderen en Brussel. Dit leidde tot de Databank Architectuurarchieven, een databank die was opgezet in samenwerking met ODIS, Online Database voor Intermediaire Structuren in Vlaanderen. Deze databank wordt sinds 2006 voortdurend aangevuld.¹⁸

De focus van de Databank Architectuurarchieven lag bij aanvang op personen, organisaties en archieven met betrekking tot architectuur. Door de jaren heen is de thematische afbakening van architectuur verbreed naar stedenbouw, bouwbedrijf en (grafische) vormgeving. Deze verbreding hangt samen met de uitbreiding van de werking van het VAI Kenniscentrum. Ondertussen is in de databank ook informatie terug te vinden over relevante gebeurtenissen (events) zoals tentoonstellingen en ontwerpwedstrijden.¹⁹

In 2023 nam het VAI afscheid van de Databank Architectuurarchieven en werden de gegevens naar de VAI Archiefhub gemigreerd.²⁰ Een belangrijk voordeel van de Archiefhub is dat deze gegevens nu samen met de collectiegegevens van het VAI worden ontsloten op één platform, zodat ze vlotter met elkaar kunnen worden geïntegreerd. De gegevens in de VAI Archiefhub worden vanaf dat moment onafhankelijk van ODIS verder ontwikkeld. Het is wel de bedoeling om data te blijven delen met ODIS en platformen zoals Archiefpunt (voorheen Archiefbank Vlaanderen), de Inventaris Onroerend Erfgoed en Wikidata.

De VAI Archiefhub bevat veel gegevens over personen. De regelgeving met betrekking tot de bescherming van de persoonsgegevens laat het VAI niet toe om die gegevens te publiceren, ook al zijn vele ervan afkomstig van gepubliceerde bronnen. Wel bood het VAI aan onderzoekers al toegang tot de volledige gegevens na een overeenkomst en binnen het kader van een specifiek project. We onderzoeken of we dit kunnen uitbouwen tot een structurele dienst.

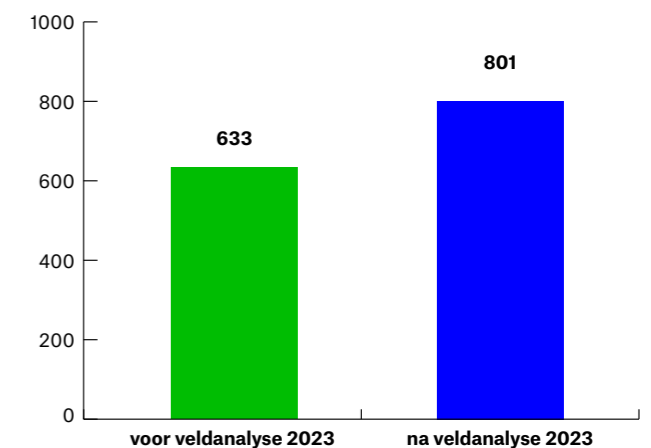
ACTUALISATIE IN HET KADER VAN DE VELDANALYSE 2023

Om de VAI Archiefhub meer bekendheid te geven bij andere bewaarplaatsen en hun gegevens te updaten in het kader van de veldanalyse, stuurde het VAI Kenniscentrum in het voorjaar van 2023 hen de vraag om de beschikbare gegevens van hun instelling te controleren en na te gaan of al hun collecties rond architectuur, stedenbouw, bouwbedrijf en vormgeving in de VAI Archiefhub stonden.

Het VAI Kenniscentrum stuurde deze vraag naar een 75-tal bewaarplaatsen die al in de VAI Archiefhub geregistreerd stonden en meer dan één archief van stoel tot stad bewaren.²¹ 45 bewaarinstellingen reageerden op deze vraag. Op basis van de reacties zijn bestaande records aangepast en nieuwe records aangemaakt. Het grote aantal reacties en aanpassingen in de VAI Archiefhub wijst erop dat er – naast doorlopende registratie door het VAI Kenniscentrum – om de vijf à tien jaar behoefte is aan een grondige actualisatie van de gegevens over het cultureel erfgoed van stoel tot stad in Vlaanderen en Brussel.

Algemene resultaten

In totaal zijn nu 801 archieven in 170 externe bewaarplaatsen geregistreerd in de VAI Archiefhub. Bij de aanvang van de redactie van de veldanalyse, in april 2023, waren er 633 archieven geregistreerd, een stijging van 27%.



Figuur 1. Aantal archieven van stoel tot stad in externe bewaarplaatsen voor en na de veldanalyse van 2023 (bron: VAI Archiefhub).

Van de 801 archieven in externe bewaarplaatsen gaat het specifiek over 556 bestaande records, 90 aangepaste records en 155 nieuwe records.



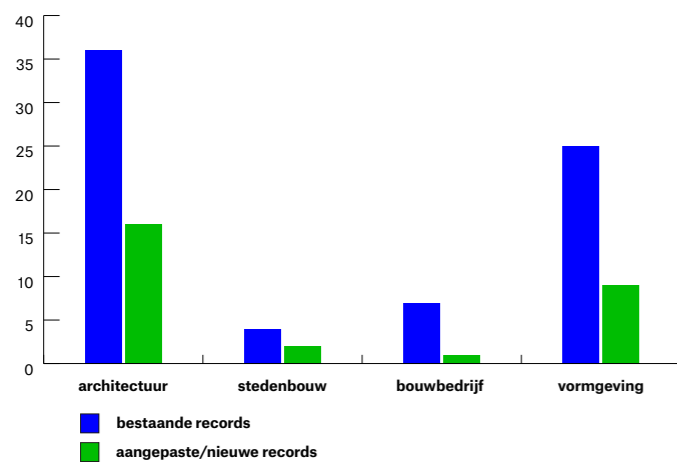
Figuur 2. Aantal archieven van stoel tot stad in 2023 bij externe bewaarplaatsen volgens aanpassingen (n = 801; bron: VAI Archiefhub).

¹⁸ VAI. Databank architectuurarchieven. <https://www.vai.be/advies/databank-architectuurarchieven>. Laatst geraadpleegd op 14 juli 2023.

¹⁹ VAI. Over VAI. <https://collectie.vai.be/over/over>. Laatst geraadpleegd op 7 september 2023.

²⁰ Idem.

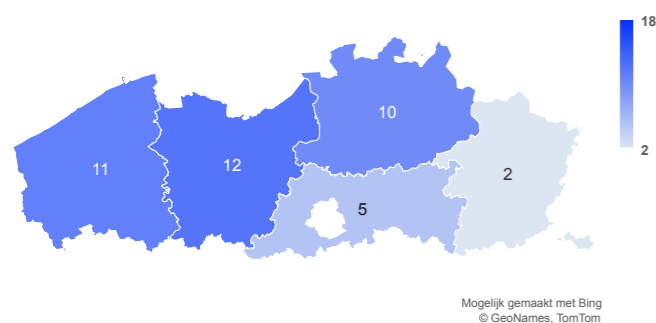
²¹ Bewaarplaatsen met slechts één collectie, zoals kerkfabrieken of bouwbedrijven, zijn niet gecontacteerd.



Figuur 3. Aandeel archieven van stoel tot stad in 2023 bij externe bewaarplaatsen volgens aanpassingen en domein (n = 1020; bron: VAi Archiefhub).

Geografische en fysieke spreiding

In alle Vlaamse provincies en in Brussel is er een bewaarplaats met cultureel erfgoed van stoel tot stad. Op basis van de kaart valt op dat de grootste densiteit aan bewaarplaatsen te vinden is in Brussel (18), gevolgd door Oost-Vlaanderen (12), West-Vlaanderen (11), Antwerpen (10), Vlaams-Brabant (5) en Limburg (2). Bij de bijlagen staat een volledig overzicht van alle bewaarplaatsen met meer dan één bewaard archief van stoel tot stad.

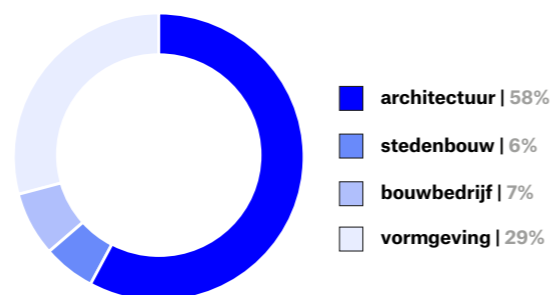


Figuur 4. Aantal bewaarplaatsen van stoel tot stad per Vlaamse provincie (n = 58; bron: VAi Archiefhub).

Door registratie in de VAi Archiefhub ontstaat ook een algemeen overzicht van de archieven die over verschillende instellingen verspreid zijn. Archieven kunnen uit elkaar gehaald zijn in de loop van de geschiedenis of worden verspreid bewaard over verschillende instellingen. Zo zijn de archieven van Henry van de Velde (architectuur), Dries Jageneau (stedenbouw), Gilliot & Roelants (bouwbedrijf) en May Néama (vormgeving) elk verspreid over drie instellingen. Een 20-tal archieven zijn verspreid over twee instellingen, waaronder de archieven van Joris Helleputte (architectuur) en Renaat Braem (architectuur en stedenbouw). Door de actualisatie van de VAi Archiefhub konden we ook capteren welke belangrijke herbestemmingen hebben plaatsgevonden.

Spreiding per domein

Het aandeel archieven per domein zowel binnen de collectie van het VAi als bij de andere bewaarplaatsen is als volgt: meer dan de helft van de geregistreerde archieven kreeg het label architectuur toegekend (58%), gevolgd door vormgeving (29%), bouwbedrijf (7%) en stedenbouw (6%).



Figuur 5. Aandeel archieven in 2023 per domein (n = 1020; bron: VAi Archiefhub).

Leeswijzer cijfers

De veldanalyse vertrekt van de gegevens in de VAi Archiefhub zoals geregistreerd in november 2023. Uiteraard zullen die gegevens de komende jaren voortdurend worden aangepast en is het mogelijk dat er nieuwe archieven en bewaarplaatsen opduiken.

Ook belangrijk bij het lezen is dat de weergegeven cijfers betrekking hebben op de archieven waarvan we weten dat ze ergens bewaard zijn en ook consequent geregistreerd zijn in de VAi Archiefhub. Het is mogelijk dat er in de externe bewaarplaatsen nog meer archieven van stoel tot stad aanwezig zijn, maar dat die nog niet op onze radar verschenen of geregistreerd zijn.

Verder baseert het VAi Kenniscentrum zich voor de registratie van archieven in externe bewaarplaatsen op de informatie die de bewaarplaatsen zelf ter beschikking stellen. Wanneer een bewaarplaats een reeks bescheiden klasseert als een 'archief', wordt dit als een 'archief' geregistreerd in de VAi Archiefhub. Daarbij dient opgemerkt dat de omvang kan verschillen: onder de term archief veronderstellen we vaak meerdere dozen met documenten, maar het kan evengoed gaan om een geheel van twee omslagen. Bovendien gaat het in sommige gevallen eerder om documentaire collecties die door de bewaarinstelling zijn aangelegd dan om archieven (volgens de strikte betekenis van de term 'archief'). Deze nuances worden op dit moment niet structureel geregistreerd in de VAi Archiefhub.

Tot slot moet er ook een kanttekening gemaakt worden bij de toegekende labels in de VAi Archiefhub. Ieder geregistreerd archief kan één of meerdere labels hebben, afhankelijk van de domeinen waarin de ontwerper werkzaam was: architectuur, stedenbouw, bouwbedrijf en vormgeving. Ontwerpers kunnen immers in verschillende domeinen actief zijn. Het totale aantal geregistreerde archieven is n = 801. Wanneer we het aandeel archieven analyseren volgens label is n = 1020. Dit staat telkens in het bijschrift van de grafieken in deze veldanalyse vermeld.

Architectuur

12 <i>Cultureel erfgoed van de architectuur</i>	26 <i>Uitdagingen</i>
13 <i>Methodologie</i>	28 <i>Opportunities</i>
14 <i>Erfgoedvormers</i>	30 <i>Aanbevelingen</i>
16 <i>Bewaarplaatsen</i>	31 <i>Sleutelwerken</i>

Cultureel erfgoed van de architectuur

ARCHITECTUURARCHIEVEN: RESULTAAT VAN EEN PROCES

Architectuurarchieven zijn het resultaat van het werk door verschillende actoren die betrokken zijn bij het ontwerp- en bouwproces: architect, opdrachtgever, overheid, aannemer enz. Architectuurarchieven vertellen het complexe verhaal van plannen, ontwerpen, bouwen, afbreken en weer opbouwen, processen die aan de gebouwde omgeving ten grondslag liggen.²² Een cruciaal punt in de levensloop van een architectuurarchief is het moment waarop de erfgoedvormer of de architect sterft en de erfgenamen verantwoordelijk worden voor het archiefmateriaal.²³ Ook de opname in een collectief, de verhuizing van een bureau of de fusie van bureaus kunnen bepalend zijn in de levensloop van architectuurarchieven. Het VAI Kenniscentrum focust binnen de werking voornamelijk op private architectuurarchieven uit de 19de, 20ste en 21ste eeuw die in Vlaanderen en Brussel gevormd zijn en/of bewaard worden.

GROTE DIVERSITEIT AAN CULTUREEL ERFGOED

Architectuurarchieven bevatten een grote hoeveelheid aan grafisch materiaal, zoals schetsen, tekeningen, plannen en foto's. Maquettes vertalen de tweedimensionale plannen ruimtelijk. Daarnaast komen ook tekstuele documenten voor, zoals bouwvoorvragen, lastenboeken en briefwisseling. Ten slotte kan men in een architectuurarchief ook andere documentatie terugvinden, zoals commerciële informatie over materialen of technieken, boeken, tijdschriften en stalen.²⁴ De digitale omwenteling heeft de manier van ontwerpen aangepast, zo ook de geproduceerde materialen door architecten, zoals CAD-tekeningen, BIM-modellen, 3D-modellen en 3D-rendering.

DIVERSE WAARDEN

Er kunnen diverse waarden aan architectuurarchieven toegekend worden:

- » Voor individuele architecten en bureaus zijn de projectdossiers vooral van belang vanwege hun juridische en administratieve waarde. Ze kunnen ook worden gebruikt als bron voor een nieuw ontwerp. De architect is aansprakelijk voor het ontwerp en de controle op de uitvoering van de werken en is wettelijk verplicht dossiers van uitgevoerde opdrachten te bewaren gedurende minstens tien jaar na de beëindiging van de opdracht, met de bedoeling zich te kunnen verantwoorden bij geschillen.²⁵
- » Architectuurarchieven hebben een cultuurhistorische waarde als authentieke en informatieve bronnen om het ontstaan van de gebouwde omgeving te begrijpen of ter voorbereiding van onderhouds-, restauratie- of herbestemmingswerken.
- » Bepaalde archiefstukken zijn uniek en hebben een grotere kunsthistorische en museale waarde.
- » Architectuurarchieven kunnen ook een marktwaarde krijgen wanneer tekeningen en schetsen van belangrijke architecten of ontwerpprojecten hun weg vinden naar privécollecties.

VERSPREIDE BEWARING

Er zijn twee gespecialiseerde bewaarinstellingen voor architectuurarchieven: VAI in Vlaanderen en CIVA Centre International pour la Ville, l'Architecture et le Paysage in Brussel. Archieven worden verder verspreid bewaard in verschillende publieke- en private instellingen. Meestal gaat het om schenkingen door architecten aan het einde van hun carrière of door erfgenamen. Architectuurarchieven bij bewaarinstellingen worden vooral gebruikt in het kader van architectuurhistorisch onderzoek en restauratie of herbestemming, door studenten voor een paper of masterproef, voor publiekswerking, onderhoud van gebouwen en educatie.²⁶

22 Avermaete, Tom, et al. *Architectuurarchieven in Vlaanderen*. Antwerpen: CVAa, 2006, p. 10.

23 Idem, p. 123.

24 De Houwer, Veerle, et al. *Handleiding architectuurarchieven: inventarisatie*. Antwerpen: CVAa, 2004, p. 23.

25 Avermaete, Tom, et al. *Architectuurarchieven in Vlaanderen*. Antwerpen: CVAa, 2006, p. 59.

26 VAI. Collectiebeidsplan, Antwerpen: VAI, 2022 (onuitgegeven), pp. 74–75.

Methodologie

STAND VAN ZAKEN REGISTRATIE EN ONDERZOEK

Het CVAa Centrum Vlaamse Architectuurarchieven, en nadien het VAI Kenniscentrum, focust sinds de oprichting in 2003 op het beheer van architectuurarchieven. Het CVAa publiceerde in 2006 een [analyse](#) van het Vlaamse architectuurarchieflandschap. De analyse bracht voor het eerst een overzicht van de diverse plekken waar architectuurarchieven bewaard worden en van de specifieke moeilijkheden die gepaard gaan met die bewaring. De publicatie bevatte ook de krijtlijnen van een toekomst- en publieksgerichte omgang met architectuurarchieven. Het La Cambre Instituut in Brussel bracht toen ook de bewaarplaatsen van architectuurarchieven in kaart voor de Franstalige Gemeenschap.²⁷ In 2016 verscheen er een themanummer van het *Kunsttijdschrift Vlaanderen* over architectuurarchieven dat focuste op enkele bewaarinstellingen in Vlaanderen en Brussel.²⁸

Sinds 2008 onderzoeken het CVAa en het VAI de kwestie van digitale architectuurarchieven via het project 'born-digital architectuurarchieven'. Het project benaderde de archieven vanuit de praktijk en doorliep vier fases:

- » fase 1 (2008–2010): ontwikkeling van een digitaal testdepot;
- » fase 2 (2011): survey naar digitaal documentbeheer bij architecten;
- » fase 3 (2013): onderzoek naar opname en preservatie van CAD;
- » fase 4 (2014–2016): onderzoek naar een archiveringsworkflow.²⁹

In 2016 en 2017 liep het project 'The archives @ the architects'. Het onderzocht hoe erfgoedinstellingen kunnen samenwerken met architectenbureaus. Door digitale archiefoverdrachten te vervroegen, kunnen de risico's op schade aan de digitale archieven immers aanzienlijk worden teruggedrongen.³⁰

DOELSTELLING: GROTE VERSCHUIVINGEN IN KAART BRENGEN

Deze veldanalyse wil de grote verschuivingen in de bewaring van architectuurarchieven sinds 2006 in kaart brengen op basis van de volgende vragen:

- » Welke verzamelstrategieën en thematische afbakeningen zijn er?
- » Wat wordt er bewaard?
- » In welke staat wordt het bewaard?
- » In welke mate zijn de archieven ontsloten en toegankelijk?
- » Welke hiaten zijn er?

27 Avermaete, Tom, et al. *Architectuurarchieven in Vlaanderen*. Antwerpen: CVAa, 2006, p. 77. Zie databank van de Franstalige Gemeenschap: <https://sites.archi.ulb.be/aacfwb/>. Laatst geraadpleegd op 14 juli 2023.

28 *Kunsttijdschrift Vlaanderen*, themanummer Architectuurarchieven, jg. 65, nr. 358, 2016.

29 VAI. Project digitale architectuurarchieven. <https://www.vai.be/advies/project-digitale-architectuurarchieven>. Laatst geraadpleegd op 14 juli 2023.

30 VAI. Project The archives @ the architects. <https://www.vai.be/advies/project-the-archives-the-architects>. Laatst geraadpleegd op 14 juli 2023.

31 De grens van vijf architectuurarchieven is aangewend in eerder onderzoek, zoals de veldanalyse architectuurarchieven door het CVAa in 2006, de waardering architectuurarchieven door het VAI in 2018 en het collectiebeidsplan van het VAI in 2022. De grens van vijf architectuurarchieven is ook gebruikt om de haalbaarheid van het onderzoek te garanderen.

Er treden immers voortdurend verschuivingen op. Architectuurarchieven en erfgoedvormers zijn afhankelijk van de ontwikkeling van de maatschappij en de omgeving, de klimaattransitie, de demografische evolutie en de toenemende diversiteit, de digitalisering, maar ook de internationalisering van de architectuurcultuur, de academisering van de architectuuropleidingen enz. Dat heeft ook een impact op de manier waarop erfgoedbeheerders een collectie uitbouwen, bewaren en ontsluiten.

WERKWIJZE

De verschuivingen voor architectuurarchieven werden kaart gebracht door de actualisatie van de data in de VAI Archiefhub (zie hoger); door een gesprek met de collectiemedewerkers van de architectuurarchieven VAI en CIVA; en door de bevraging van andere bewaarinstellingen. Architectuurarchieven in Vlaanderen en Brussel zijn versnipperd bewaard en bevinden zich ook bij overheidsarchieven, archief- en documentatiecentra, musea, onderwijs- en onderzoeksinstellingen, erfgoedverenigingen, heemkundige kringen en verzamelaars. Het VAI Kenniscentrum stuurde een enquête uit naar de bewaarinstellingen die bij aanvang van de veldanalyse in april 2023 meer dan vijf architectuurarchieven bewaarden:³¹

- » Archief Gent;
- » KADOC Documentatie- en Onderzoekscentrum voor Religie, Cultuur en Samenleving;
- » FelixArchief Antwerpen;
- » Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën;
- » Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis;
- » Universiteitsarchief UGent;
- » Universiteitsarchief KU Leuven;
- » Provinciaal Archief West-Vlaanderen;
- » Stadsarchief Ieper;
- » Universiteitsbibliotheek UGent.

De enquête gericht naar deze bewaarinstellingen liep van eind mei tot begin juli 2023 en focuste op:

- » het belang van architectuurarchieven binnen het bewaar- en verwervingsbeleid van de bewaarinstellingen;
- » de aanwezige expertise rond architectuurarchieven;
- » de inventarisatiegraad van de aanwezige architectuurarchieven;
- » de noden op het vlak van selectie en waardering van architectuurarchieven;
- » de problematieken rond digitalisering en born-digital architectuurarchieven;
- » projecten die de instellingen het afgelopen decennium hebben uitgevoerd m.b.t. architectuur: onderzoeksprojecten, tentoonstellingen, studiedagen enz.

Erfgoedvormers

In dit deel beschrijven we de belangrijkste verschuivingen sinds 2006 bij de erfgoedvormers die de laatste jaren een impact (gehad) hebben op het cultureel erfgoed van de architectuur.

ARCHITECTEN

Het beroep van architect is sinds 1939 beschermd en architecten zijn verplicht zich aan te sluiten bij de Orde van Architecten.³² In 2022 waren er in België zo'n 15.800 architecten geregistreerd bij de Orde van Architecten, van wie ca. 7.900 in Vlaanderen. Ter vergelijking: in 2005 waren er ongeveer 11.500 architecten in België, van wie zo'n 6.400 in Vlaanderen.³³ Dat komt overeen met een stijging van het aantal architecten in Vlaanderen met 23% op 18 jaar tijd. Het toegenomen aantal architecten betekent een stijgend aantal architectuurarchieven.

De werking van architecten en architectenbureaus vindt zijn neerslag in architectuurarchieven. De ruggengraat van een architectuurarchief zijn de project- of bouwdoSSIERS. Architecten zijn verplicht die tien jaar te bewaren. In Vlaanderen is iedereen die wil bouwen of verbouwen in de meeste gevallen wettelijk verplicht een architect onder haar of zijn hoede te nemen voor de opmaak van een bouwdoSSIER en het verkrijgen van vergunningen. Sinds 2018 zijn de nodige vergunningen digitaal aan te vragen via het Omgevingsloket.³⁴ Dat loket dient als administratief doorgeefluik tussen de aanvrager en de vergunningverlenende overheid. Het Omgevingsloket zorgt niet voor de langetermijnbewaring van bouwdoSSIERS. Op het lokale niveau van vergunningen zijn het de gemeentebesturen die zowel de papieren als de *born-digital* bouwdoSSIERS archiveren en bewaren, bijvoorbeeld in een lokaal E-depotsysteem.

Het groeiende belang van digitale tools in de architectuurpraktijk sinds de jaren 1980 vertaalt zich in de samenstelling van architectuurarchieven.³⁵ Dit resulteert in een toename van het aantal 'gemengde' of hybride archieven, met analoog en digitaal materiaal. Het VAI neemt 2000 als ijkpunt voor de definitieve doorbraak van digitale ontwerpmethododes, en dus van het ontstaan van *born-digital* archieven.³⁶

BUREAUS EN COLLECTIEVEN

De traditionele taken van de architect zijn sterk geëvolueerd. De grote maatschappelijke vraagstukken en evoluties, zoals klimaatverandering en demografische vergrijzing, hebben een sterke ruimtelijke component, waarbij ontwerpers een belangrijke rol

spelen. Er ontstaan nieuwe specialisaties en samenwerkingen.³⁷ Eerder dan een ontwerper wordt een architect een procesbegeleider van het ontwerp of een specialist in een bepaalde materie (bijvoorbeeld restauratie, verduurzaming).

Door het ontstaan van grotere bureaus en het verdwijnen van eenmanszaken en als gevolg van de schaalvergroting binnen de architectuurpraktijk worden de archieven ook omvangrijker en complexer.³⁸

OPDRACHTGEVERS

In ontwerp- en bouwprocessen spelen zowel grote en kleine als publieke en private opdrachtgevers een rol. Zij bewaren dus ook een deel van die gedocumenteerde processen in hun archieven. Grote instellingen, zoals openbare besturen, socialehuisvestingsmaatschappijen, nutsbedrijven en onderwijsinstellingen, houden er vaak een afzonderlijke gebouwdienst op na.³⁹ Het publieke opdrachtgeverschap (kwaliteitskamers, middenveld, bouwmeesters enz.) is de voorbije 40 jaar erg veranderd, met grote impact op de architectuurcultuur.⁴⁰

De veldanalyse van 2006 gaf bovendien aan dat wedstrijdarchieven een categorie zijn waarvan er bijzonder weinig de tand des tijds hebben doorstaan.⁴¹ Het VAI maakte een [kennisdossier over architectuurwedstrijden](#) en de VAI-tentoonstelling 'Coming of Age (2021-2022)' toonde de meest spraakmakende architectuurwedstrijden in Vlaanderen en Brussel van de jaren 1980 en 1990 in de aanloop naar de installatie van de Open Oproep bij het Team Vlaams Bouwmeester.⁴² Het tentoonstellingsproject was de aanleiding voor de VAI Collectie om nieuwe archieven te verwerven, zoals de internationale wedstrijd Stad aan de Stroom uit 1991.⁴³

BEROEPSORGANISATIES

De meeste beroepsbeoefenaars verenigen zich in beroepsverenigingen, zoals de Beroepsvereniging voor Architecten, het NAV Netwerk Architecten Vlaanderen en Embuild. Deze beroepsorganisaties vormen zelf ook archieven: het archief van het NAV, bijvoorbeeld, wordt bewaard in het KADOC (zie verder). Het VAI Kenniscentrum zet sinds 2022 in op *embedded communication* via de bestaande kanalen van deze beroepsorganisaties.

OVERKOEPELENDE INITIATIEVEN

Organisaties als Archipel, Architectuurwijzer, Stad en Architectuur en het Informatiecentrum voor Architectuur, Stedenbouw en Design (A+) bestaan al enige tijd. Het architectuurcultuurveld kent de laatste jaren een verruiming met initiatieven, dankzij de financiële ondersteuning vanuit het Kunstendecreet. Nieuwe voorbeelden zijn: AR-TUR, Architecture Workroom Brussels. Het PAF Platform voor Architectuur & Feminisme voert sinds 2023 onderzoek naar een gendergelijkwaardige architectuursector. Hiernaast zijn er nog andere instellingen in Vlaanderen en Brussel die inzetten op architectuurcultuur of bouwkundig erfgoed, bijvoorbeeld cultuurhuizen zoals Bozar, stadsmusea, maar ook Herita of Docomomo.⁴⁴

OVERHEID EN STEUNPUNTEN

Zoals eerder vermeld, is iedereen die wil bouwen of verbouwen in Vlaanderen meestal verplicht via een bouwdoSSIER de nodige vergunningen aan te vragen bij de gemeentelijke overheid. De gemeente- en stadsarchieven bewaren deze bouwdoSSIERS.

Lokaal en regionaal verschijnen er bouwmeesters en kwaliteitskamers die overheden bijstaan in het maken van kwaliteitsvolle keuzes en het samenbrengen van verschillende belangen zoals erfgoedzorg, landschap, ruimtebeslag, mobiliteit enz.⁴⁵ Het onroerenderfgoedveld in Vlaanderen kende de laatste jaren een hertekening. Zo werd het Vlaams Instituut voor Onroerend Erfgoed geïntegreerd in het Agentschap Onroerend Erfgoed. Sinds 2017 zijn er intergemeentelijke onroerenderfgoeddiensten erkend. De lokale besturen bundelen hun krachten en de onroerenderfgoeddiensten ontwikkelen samen met de lokale besturen het regionale en lokale onroerenderfgoedbeleid en voeren het uit.⁴⁶

OPLEIDINGEN

Het CVAA bracht in 2012 de [Bronnengids architectuuronderwijs Vlaanderen](#) uit. In Vlaanderen bestaan er meerdere opleidingen architectuur. Sinds het academiejaar 2013-2014 is het verschil tussen de academische opleidingen aan de universiteiten en 'opleidingen van academisch niveau' in de hogescholen verdwenen. De architectuuropleidingen van LUCA School of Arts, Artesis Hogeschool Antwerpen (departement Ontwerpwetenschappen) en PHL (departement PHL-Architecture) zijn respectievelijk overgenomen door KU Leuven, UAntwerpen en UHasselt. Daarnaast is er nog altijd de opleiding tot ingenieur-architect aan KU Leuven, UGent en VUB.

32 Avermaete, Tom, et al. *Architectuurarchieven in Vlaanderen*. Antwerpen: CVAA, 2006, p. 58.

33 [Orde van Architecten – Vlaamse Raad. Jaarverslag 2022](#).

34 Vlaanderen. Omgevingsloket voor omgevingsvergunning. <https://www.vlaanderen.be/bouwen-wonen-en-energie/bouwen-en-verbouwen/omgevingsloket-voor-de-omgevingsvergunning>. Laatst geraadpleegd op 14 juli 2023.

35 VAI. *Collectiebeleidplan*, Antwerpen: VAI, 2022 (onuitgegeven), p. 19.

36 VAI. *Collectiebeleidplan*, Antwerpen: VAI, 2022 (onuitgegeven), p. 29.

37 *Landschapstekening Kunsten*. Brussel: Kunstenpunt, 2019, p. 89.

38 Gesprek VAI Kenniscentrum met VAI collectiemedewerkers (Dirk Laureys en Stefaan Grieten) op 8 mei 2023.

39 Avermaete, Tom, et al. *Architectuurarchieven in Vlaanderen*. Antwerpen: CVAA, 2006, p. 66.

40 VAI. *Collectiebeleidplan*, Antwerpen: VAI, 2022 (onuitgegeven), p. 12.

41 Avermaete, Tom, et al. *Architectuurarchieven in Vlaanderen*. Antwerpen: CVAA, 2006, p. 141.

42 VAI. *Coming of age - 40 jaar architectuurwedstrijden in Vlaanderen*. <https://www.vai.be/agenda-expos-en-programma/coming-of-age.-40-jaar-architectuurwedstrijden-in-vlaanderen>. Laatst geraadpleegd op 2 augustus 2023.

43 VAI. *Collectiebeleidplan*, Antwerpen: VAI, 2022 (onuitgegeven), p. 19.

44 *Landschapstekening Kunsten*. Brussel: Kunstenpunt, 2019, p. 85.

45 Idem.

46 Agentschap Onroerend Erfgoed. Een erkende IOED. <https://www.onroerenderfgoed.be/een-erkende-ioed>. Laatst geraadpleegd op 8 november 2023.

Bewaarplaatsen

VAI EN CIVA: GESPECIALISEERDE ARCHITECTUURARCHIEVEN

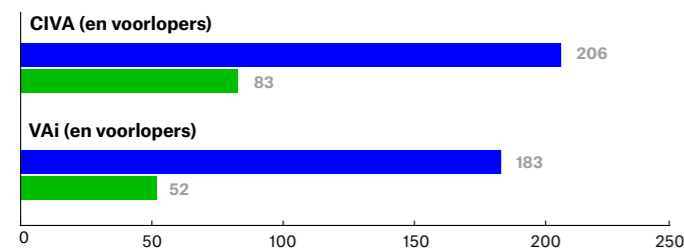
Er zijn in Vlaanderen en Brussel twee bewaarinstellingen met een actieve werking rond architectuurarchieven: het VAI en CIVA.

Hun vergelijkbare ontwikkeling van de laatste jaren is het gevolg van:

- » de overname van/versmelting met andere organisaties en collecties;
- » een gestage groei, voornamelijk door de schenking van archieven;
- » een geplande grote verhuizing, waarbij de registratie en verpakking van de collectie topprioriteit zijn;
- » de digitale ontsluiting van de collecties – sinds 2019 staan de collecties van het VAI en CIVA online;
- » de uitstippeling van een collectiebeleid voor de toekomst, met bijvoorbeeld nadruk op meerstemmigheid en de uitdaging van *born-digital* archieven;
- » een actieve kunsten- en/of onderzoekswerking die collectiestukken linkt aan hedendaagse vraagstukken in de ontworpen omgeving.

Er is regelmatige afstemming tussen de collecties van het VAI en CIVA. Enerzijds rond concrete vragen over verwerving van archieven, en anderzijds rond actuele vraagstukken over inclusie, gender, meerstemmigheid, ecologie en dekolonisatie.

De onderstaande grafiek toont het aantal in de VAI Archiefhub geregistreerde architectuurarchieven bij het VAI en CIVA in 2006 en 2023. Vandaag, in 2023, bevat de collectie van CIVA echter zo'n 500 architectuurarchieven. Een groot aantal architectuurarchieven die CIVA bewaart is dus nog niet geregistreerd in de VAI Archiefhub.



Figuur 6. Aantal in de VAI Archiefhub geregistreerde architectuurarchieven bij VAI en CIVA in 2006 en 2023 (bron: VAI Archiefhub).

VAI

Historiek organisatie

Het overgrote deel van de collectie van het VAI is gegroeid uit de collectie van het APA Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen. De oprichting van het APA in 1988 was het gevolg van de grotere bewustwording in Vlaanderen dat zonder beleid het kwetsbare erfgoed van de private architectuurarchieven dreigde verloren te gaan. Het was de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen die de Vlaamse provinciebesturen in 1987 mobiliseerde voor het behoud van deze archieven. Alleen het Antwerpse provinciebestuur bouwde een eerstelijnszorg uit, met focus op de provincie Antwerpen en de periode van de 19de en de 20ste eeuw. In 2012 kreeg het collectieprofiel een grondige herziening.⁴⁷ Het werkterrein van het APA verbreedde zich vanaf 2012 steeds meer naar heel Vlaanderen.⁴⁸ In 2015 kreeg het APA een kwaliteitslabel als culturele archiefinstelling op landelijk niveau.⁴⁹ Bij de overdracht van de culturele bevoegdheden van de provincies aan Vlaanderen kreeg het VAI vanaf 1 januari 2018 de opdracht van de Vlaamse overheid om de werking van het APA verder uit te bouwen op Vlaams niveau. De collectie van het APA werd toegevoegd aan de collectie van de Vlaamse Gemeenschap en vervolgens in langdurige bruikleen aan het VAI gegeven.⁵⁰

Collectie: evolutie en beleid

Door de jaren heen is de collectie van het APA en nadien van het VAI sterk aangegroeid. Van 15 archieven in 1995 ging het naar 52 in 2006, 135 in 2015 en een 200-tal archieven in 2023, waarvan 183 architectuurarchieven.⁵¹

De collectie werd aangevuld met de archieven van enkele toonaangevende architecten, zoals Emiel Van Averbek, Neute-lings Riedijk Architects, Stoop Architecten, Marie-José Van Hee architecten en de maquetteverzameling van architecten de vylder vinck taillieu. Het aantal maquettes is erg toegenomen, aangezien het VAI sinds 2013 sterk inzet op maquettes als unieke stukken cultureel erfgoed.⁵² Andere highlights binnen de VAI Collectie zijn onder meer het archief van b0b Van Reeth en AWG, Christian Kieckens, Joseph-Louis Stynen.⁵³

Sinds 2018 ligt de klemtoon van het VAI op het uitbouwen van de collectie architectuurarchieven voor heel Vlaanderen en Brussel, met internationale referentiewaarde.⁵⁴ Tijdens het project 'Naar een blauwdruk voor een architectuurcollectie Vlaanderen' stelden de collectiebeheerders een waardering op voor elk van de archieven in de collectie. Zo'n 120 archieven, of zo'n 61% van de collectie, werden bestempeld als kerncollectie, de overige archieven als eerder ondersteunende archieven.⁵⁵

In de tweede fase van het waarderingsproject werd de waarderingsmethodiek op drie archieven toegepast: het digitaal archief van Christiaan Kieckens, het archief Vanhout-Schellekens en het archief van B-architecten.⁵⁶ De [collectiewebsite](#) is online sinds september 2019. Het VAI actualiseerde in 2022 het collectiebe-leidsplan.

In het verzamelbeleid legt VAI Collectie de nadruk op archieven van landelijk belang. Architectuurarchieven uit de 19de eeuw, de belle époque en het interbellum zijn doorgaans zo uniek en zeldzaam, dat het VAI deze archieven receptief of 'ontvangend' verzamelt. Het VAI zoekt proactief naar architectuurarchieven die aan het criterium 'landelijk belang' voldoen voor de periode vanaf 1945.⁵⁷ Het probeert ook de meerstemmigheid van de collectie (genderbalans en diversiteit van de ontwerpers met uiteenlopende culturele, ideologische en educatieve achtergrond) te versterken.⁵⁸ In de collectie van het VAI worden drie archieven van vrouwelijke (interieur)architecten of onderzoekers bewaard; architecte Christine Conix, interieurarchitecte Claire Bataille en bouw-historica Mimi Debruyne.

Publieks- en onderzoekswerking

Het merendeel van de publieksprojecten van het VAI vindt plaats in De Singel. De kunstenwerking van het VAI maakt tentoonstel-lingen over actuele thema's die heden, verleden en toekomst van een ruimtelijk vraagstuk uitdiepen. Zowel hedendaags architectu-raal werk en onderzoek als collectiestukken komen aan bod. Af-wisselend organiseren de VAI Collectie en het VAI Kenniscentrum een toonstelling in de reeks [Unfolding the Archives](#). De tentoon-stelling presenteert (nieuwe) collectiestukken en -verhalen op een toegankelijke en uitdagende manier aan het brede publiek.⁵⁹

Verhuizing

In 2009 belandde de collectie van het VAI na vier verhuizingen in het Archiefhuis, in de Parochiaanstraat in Antwerpen.⁶⁰ Sinds 2018 staat de zoektocht naar nieuwe huisvesting hoog op de agenda van het VAI. Het huidige depot in de Parochiaanstraat is te klein geworden om de groeiende collectie te beheren. In 2020 verkreeg het VAI de Sint-Hubertuskerk in Berchem in erfpacht en lanceerde het samen met Team Vlaams Bouwmeester een open oproep om de kerk tot nieuw erfgoeddepot en cultuurhuis te herbestemmen. In 2023 was het VAI helaas genoodzaakt het project stop te zetten omdat in de veranderende context de kosten te hoog werden om te dragen. Sindsdien is het zoeken naar een nieuwe huisvesting voor het archief één van de belangrijkste uitdagingen waar het VAI voor staat.⁶¹

CIVA

Historiek organisatie

Tot 2016 waren er twee gespecialiseerde instellingen voor archi-tectuurarchieven in Brussel actief: AA-SLa Architecture Archives – Sint-Lukasarchief en AAM Archives d'Architecture Moderne. Het AA-SLa, opgericht in 1968, zette zich in voor de maatschappelijke bewustwording van het architecturaal geheugen van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en België. Het stimuleerde onderzoek door zich te richten op het bewaren, beheren en ontsluiten van het cultureel erfgoed van de bestaande en verdwenen architecturale en stedenbouwkundige omgeving vanaf de 19de eeuw. De instel-ling had een collectie van architectenarchieven, iconografisch en documentatiemateriaal en een uitgebreide bibliotheek.⁶² Ze organiseerde ook tentoonstellingen met bijbehorende publicaties, weliswaar zonder eigen museumruimte.

De AAM, opgericht in 1969, bewaarden archiefbestanden in verband met moderne architectuur in België, organiseerden valo-risatieprojecten rond het gebouwde patrimonium en voerden de-batten rond architectuur en stedenbouw. De organisatie bestond uit een archief- en documentatiecentrum, een bibliotheek, een fototheek en een museum. Daarnaast initieerde de AAM onder-zoek en gaven ze eigen publicaties uit.⁶³

In 2000 kregen de AAM onderdak in het nieuwe gebouw van het pas opgerichte CIVA vzw. Op initiatief van het Brussels Hoofd-stedelijk Gewest werd CIVA in 2016 een stichting van openbaar nut en werd in 2017 AA-SLa geïntegreerd in CIVA.⁶⁴ Anno 2023 verenigt CIVA, naast AA-SLa en AAM, ook de voormalige Brus-selse spelers die zich bezighouden met architectuur, stedenbouw, landschappen en ecosystemen en hun bijbehorende collecties, met name de Bibliotheek René Pechère, het Fonds pour l'Architec-ture en het Centrum Paul Duvigneaud. Hierdoor is het een archief- en bibliotheekcentrum, museum en ontmoetingsplaats. In 2025 verhuist CIVA naar KANAL-Centre Pompidou.⁶⁵ De voormalige Citroëngarage werd door het Brussels Gewest aangekocht om er een 21ste-eeuws kunstencentrum van te maken.⁶⁶

56 VAI. Drie klankbordgroepen buigen zich over de waarde van architectuurarchieven. <https://www.vai.be/nieuws/drie-klankbordgroepen-bui-gen-zich-over-de-waarde-van-architectuurarchieven>. Laatst geraadpleegd op 10 november 2023.

57 VAI. Collectiebe-leidsplan, Antwerpen: VAI, 2022 (onuitgegeven), pp. 82–88.

58 Idem, pp. 87–88.

59 VAI. *Collectiebe-leidsplan*, Antwerpen: VAI, 2022 (onuitgegeven), p. 78.

60 VAI. Collectiegeschiedenis. <https://www.vai.be/collectie-geschiedenis>. Laatst geraadpleegd op 14 juli 2023.

61 VAI. Project Hubert. <https://www.vai.be/projecten/hubert>. Laatst geraadpleegd op 3 november 2023.

62 VAI. Architectuurarchieven in België. <https://www.vai.be/advies/architectuurarchieven-in-belgie>. Laatst geraadpleegd op 14 juli 2023.

63 VAI. Architectuurarchieven in België. <https://www.vai.be/advies/architectuurarchieven-in-belgie>. Laatst geraadpleegd op 14 juli 2023.

64 CIVA. <https://www.civa.brussels/nl/civa>. Laatst geraadpleegd op 14 juli 2023.

65 Carpentier, Francis. 'Espace expérimental au-delà de la conservation/consultation'. *Colonnes*, 38, 2022, pp. 31–32.

66 Kanal Brussels. Kanal, het toekomstige museum voor moderne en hedendaagse kunst. <https://kanal.brussels/nl/nieuws/kanal-het-toekomstige-muse-um-voor-museum-voor-moderne-en-hedendaagse-kunst-heeft-zijn>. Laatst geraadpleegd op 14 juli 2023.

47 VAI. Collectiegeschiedenis. <https://www.vai.be/collectie-geschiedenis>. Laatst geraadpleegd op 14 juli 2023.

48 VAI. *Collectiebe-leidsplan*, Antwerpen: VAI, 2022 (onuitgegeven), p. 18.

49 Idem, p. 5.

50 Idem, p. 7.

51 VAI. Collectiegeschiedenis. <https://www.vai.be/collectie-geschiedenis>. Laatst geraadpleegd op 14 juli 2023.

52 VAI. *Collectiebe-leidsplan*, Antwerpen: VAI, 2022 (onuitgegeven), p. 21 en p. 65. VAI. Maquettes. <https://www.vai.be/projecten/maquettes>. Laatst geraad-pleegd op 2 augustus 2023.

53 VAI. Collectie highlights. <https://www.vai.be/collectie/collectie-highlights>. Laatst geraadpleegd op 3 november 2023.

54 VAI. *Collectiebe-leidsplan*, Antwerpen: VAI, 2022 (onuitgegeven), p. 7.

55 Idem, pp. 38–39.

Collectie: evolutie en beleid

De collectie bevat zo'n 500 architectuurarchieven en een groot aantal archiefbescheiden met documentatiemateriaal over onder meer Victor Bourgeois, Huib Hoste, Renaat Braem, Jean-Jules Eggericx, Louis-Herman De Koninck, Gaston en Maxime Brunfaut, Antoine Courtens, Jos Bascourt, Alban Chambon, Henry Lacoste, Paul Hamesse, Akarova, Coulon & Noterman, Groupe Structures, Groupe Alpha, Jacques Cuisinier, Victor Horta en Henry van de Velde.⁶⁷ Door het samenbrengen van de collecties van de AAM en AA-SLa was er niet langer een versnippering van bepaalde archieven.⁶⁸

De catalogus van CIVA is sinds 2019 online raadpleegbaar, maar nog niet compleet. In de databank zitten ingevulde identificatieformulieren met algemene gegevens over de archieven, met betrekking tot hun herkomst, omvang enz. Die krijgen een aanvulling met inventarissen wanneer het archief ontsloten wordt.⁶⁹ De criteria waarmee CIVA het verzamelbeleid voert hebben betrekking tot de lokalisatie van de architecten(bureaus) in Brussel, de herkomst van de archieven en de integriteit en volledigheid ervan.⁷⁰

Publieks- en onderzoekswerking

CIVA organiseert meerdere tentoonstellingen per jaar. De reeks 'Out of the Box' toonde in 2018 en 2019 een selectie van recente verwervingen.⁷¹ 'Research in Residence' is het nieuwe onderzoeksinstituut gebaseerd op de collecties van CIVA.⁷² Het is een uitwisseling tussen architecten, kunstenaars, landschapontwerpers, academici en critici in de vorm van tentoonstellingen, installaties, podcasts, lezingen, essays, performances enz.⁷³

67 CIVA. Archieven. <https://civa.brussels/nl/archieven>. Laatst geraadpleegd op 3 augustus 2023.

68 Gesprek VAI Kenniscentrum met collectiemedewerkers CIVA (Francis Carpentier en Sophie Gentens) op 22 juni 2023.

69 Idem.

70 Idem.

71 CIVA. Out of the Box. <https://www.civa.brussels/nl/expo-events/out-box>. Laatst geraadpleegd op 14 juli 2023.

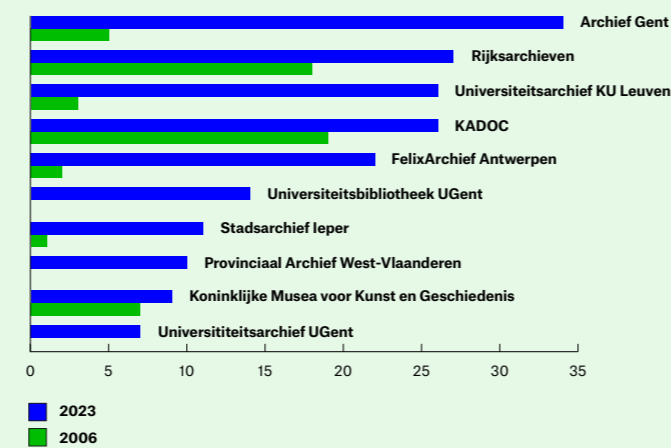
72 Carpentier, Francis. 'Espace expérimental au-delà de la conservation/consultation'. *Colonnes*, 38, 2022, pp. 31-32.

73 CIVA. Research in Residence. <https://www.civa.brussels/nl/research-residence>. Laatst geraadpleegd op 14 juli 2023.

CASE

Enquête tien bewaarinstellingen met meer dan vijf architectuurarchieven

De gegevens die de tien bewaarinstellingen aan ons bezorgden (zie hoger), voerden we in de VAI Archiefhub in.



Figuur 7. Aantal architectuurarchieven in 2006 en 2023 bij de tien bewaarinstellingen met meer dan vijf architectuurarchieven (bron: VAI Archiefhub).

Uit de grafiek hierboven is het volgende af te leiden: KADOC en de Rijksarchieven bewaarden in 2006 het grootste aantal architectuurarchieven (respectievelijk 18 en 17). De Koninklijke Musea bewaarden er 7, gevolgd door Archief Gent (5), Universiteitsarchief KU Leuven (3) en FelixArchief (2). De situatie is sindsdien geëvolueerd. Archief Gent bewaart in 2023 het grootste aantal architectuurarchieven (34), gevolgd door de Rijksarchieven (27), Universiteitsarchief KU Leuven (26), KADOC (26) en FelixArchief Antwerpen (22). Verder zijn er de Universiteitsbibliotheek UGent (7), Stadsarchief Ieper (11), Provinciaal Archief West-Vlaanderen (10) en Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis (9).

Uit de enquête van de tien bewaarinstellingen kunnen een aantal tendensen waargenomen worden.

Bij het Universiteitsarchief KU Leuven, de Universiteitsbibliotheek UGent en het Stadsarchief Ieper is het erfgoed rond architectuur expliciet in het collectiebeleidsplan opgenomen.

De tien bewaarinstellingen hebben een receptieve verwerking van architectuurarchieven, er is geen proactief verwervingsbeleid. Bij twijfel over opname gaan instellingen eerst bij het VAI te rade. De argumenten om al dan niet te verwerven, zijn divers:

- » interesse indien de archieven een belangrijke (kunst)historische of erfgoedwaarde vertegenwoordigen (Algemeen Rijksarchief);
- » eventuele link met de al aanwezige collectie private archieven (Provinciaal Archief West-Vlaanderen);
- » het lokale of regionale belang van architecten in bijvoorbeeld wederopbouwarchieven (Stadsarchief Ieper);
- » focus op archieven van verenigingen of bedrijven uit de stad die ook plannen van gebouwen bevatten (FelixArchief);
- » belangstelling voor het erfgoed van de opleidingen en alles wat gerelateerd is aan de universiteit (Universiteitsinstellingen);
- » focus op archieven van individuele architecten of architectenbureaus, maar ook archieven van religieuze instituten met documenten over bouwprojecten (KADOC).

Drie bewaarinstellingen merken op dat er meer archieven aangeboden worden zodra bekend is dat de instelling een werking rond architectuurarchieven heeft.

Drie bewaarinstellingen omschrijven de inventarisatiegraad als hoog, bij de andere bewaarinstellingen is de inventarisatiegraad uiteenlopend. Volgende ontsluitingsstrategieën kwamen naar boven in de enquête:

- » de inventarisatie houdt gelijke tred met de verwerving;
- » het archief wordt op stuk ontsloten of op doosniveau geïnventariseerd;
- » het archief wordt niet geïnventariseerd;
- » keuze voor plaatsingslijst in plaats van inventarisatie;
- » volledige digitalisering, afhankelijk van het belang en de waarde van het archief.

De manier of het niveau van inventariseren hangt ook af van het type bewaarinstelling en het informatiebeheersysteem dat wordt gebruikt. Bibliotheken en musea gaan eerder op stukniveau inventariseren.

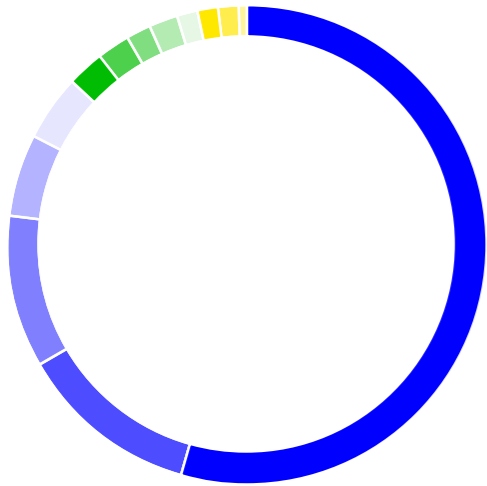
Uit de enquête blijkt dat weinig instellingen aan selectie of waardering doen. Enerzijds door een tekort aan middelen of expertise, anderzijds door twijfel over wat precies bewaard moet worden bij fysieke archieven of over auteursrechten bij *born-digital* archieven. Sommige instellingen zoeken daarom naar alternatieven, bijvoorbeeld het verminderen van de omvang door te schonen, door de vormers zelf voor de deur een selectie te laten maken of door een beroep te doen op de aanwezige interne expertise van een instelling. Er is wel een grote behoefte aan selectie- en waarderingsstrategieën aangezien architectuurarchieven vaak zeer omvangrijk zijn.

Enkel het FelixArchief Antwerpen en de Universiteitsbibliotheek UGent hebben al *born-digital* architectuurarchieven verworven. We kunnen ervan uitgaan dat de andere instellingen op korte termijn *born-digital* archief zullen verwerven. De bewaarinstellingen signaleerden volgende problemen met betrekking tot *born-digital* architectuurarchieven:

- » afwezigheid van een beleid rond born-digital architectuurarchieven;
- » ontbrekende infrastructuur, zoals een digitaal depot;
- » grote digitale massa aan informatie;
- » leesbaar houden van de bestandsformaten;
- » behoefte aan software voor online raadpleegbare documenten;
- » auteursrechten van online raadpleegbare documenten.

Met uitzondering van het Stadsarchief Ieper starten de bewaarinstellingen zelf geen projecten op die specifiek over architecturaal cultureel erfgoed gaan. Het Stadsarchief Ieper betreft bijvoorbeeld de lokale erfgoedgemeenschap bij het digitaliseren van de wederopbouwplannen van architect Jules Coomans (zie verder). De andere instellingen faciliteren onderzoek en ondersteunen projecten van andere actoren.

ANDERE BEWAARPLAATSEN VAN ARCHITECTUUR-ARCHIEVEN



Architectuurarchieven	389
Stads- en gemeentearchieven	86
Onderwijsinstellingen	74
Andere culturele archieven	39
Rijksarchieven	33
Musea	17
Overige bewaarplaatsen	15
Federale wetenschappelijke instellingen	13
Provinciale archieven	13
Nalatenschappen	11
Architecten en architectenbureaus	10
Heemkundige kringen	10
Regionale instellingen	2

Figuur 8. Aandeel architectuurarchieven in 2023 per categorie van bewaarplaats (n = 712; bron: VAI Archiefhub).

VAi en CIVA bewaren 55% van de in de VAI Archiefhub geregistreerde architectuurarchieven. De stads- en gemeentearchieven en de onderwijsinstellingen bewaren respectievelijk 12% en 10% van de geregistreerde architectuurarchieven. De andere culturele archieven, zoals KADOC, bewaren 6%, de rijksarchieven 5%. De overige architectuurarchieven worden bewaard bij musea, overige bewaarplaatsen, federale wetenschappelijke instellingen, heemkundige kringen, regionale instellingen, architecten en architectenbureaus, en in nalatenschappen.

74 Stichting de Bethune. <https://stichtingdebethune.be/>. Laatst geraadpleegd op 18 juli 2023

75 Avermaete, Tom, et al. *Architectuurarchieven in Vlaanderen*. Antwerpen: CVAa, 2006, pp. 78–81.

76 Schoups, Inge, en Roeland Verhaert. *Informatie beheren en archiveren: digitaliseren van analoge informatie*. Brussel: Politeia, 2022, p. 172.

77 *Kunsttijdschrift Vlaanderen*, themanummer Architectuurarchieven, jg. 65, nr. 358, 2016, p. 24. Beeldbank Stad Gent. <https://beeldbank.stad.gent>. Laatst geraadpleegd op 18 juli 2023.

78 Informatie bekomen in juni 2023 van Nele Derycke, Stadsarchief Ieper.

79 Schoups, Inge, en Roeland Verhaert. *Informatie beheren en archiveren: digitaliseren van analoge informatie*. Brussel: Politeia, 2022, pp. 172–188.

80 Informatie bekomen in juni 2023 van Giovanna Visini, FelixArchief Antwerpen.

Architecten en nalatenschappen

Verscheidene architectuurarchieven worden niet bij gespecialiseerde bewaarinstellingen bewaard, maar bij de architect of het bureau. Na een overlijden komen ze in handen van erfgenamen, worden ze weggegooid of zijn ze te koop. Zo worden de archieven van Richard Acke, Henri Carbon, de architectenfamilies Dumont en Viérin bij de familie bewaard. De voorbije jaren ontstonden er meerdere stichtingen, bijvoorbeeld rond Juliaan Lampens, de Fondation Charles Vandenhove en de Stichting de Bethune. Die laatste is opgericht in 2004. Ze heeft als doel de unieke archieven en bibliotheekcollectie van de familie de Bethune te bewaren en te beheren, waaronder de plannen- en tekeningencollectie van Jean-Baptiste Bethune, een 19de-eeuwse neogotisch architect. De collectie is raadpleegbaar via LIAS, door een samenwerking tussen de Stichting en KADOC-KU Leuven.⁷⁴ Door het toenemende belang van nalatenschappen lanceerde het departement Cultuur, Jeugd en Media in het voorjaar van 2023 een oproep voor Pilotprojecten nalatenschappen kunstenerfgoed (zie hoofdstuk Vormgeving).

Stads- en gemeentearchieven

Stads- en gemeentearchieven bewaren enerzijds kadastrale documenten en bouwdoSSIERS vanuit hun publieke bevoegdheden, en anderzijds een aantal private architectuurarchieven. Vaak zijn die private archieven toevallig bij de stads- en gemeentearchieven terechtgekomen, bijvoorbeeld van architecten die lokaal actief waren.⁷⁵ De stads- en gemeentearchieven bewaren 12% van de geregistreerde architectuurarchieven.

BouwdoSSIERS zijn de meest geraadpleegde documenten binnen de stads- en gemeentearchieven. Bij het FelixArchief Antwerpen is dat 88% van de opgevraagde archiefstukken.⁷⁶ In vergelijking met de veldanalyse van 2006 kunnen we enerzijds spreken van een digitaliseringsgolf van analoge bouwdoSSIERS en anderzijds over de opkomst van *born-digital* bouwdoSSIERS. Archief Gent digitaliseerde alle oude bouwtekeningen bij bouwaanvragen van de 17e eeuw tot 1795.⁷⁷ Zowel het FelixArchief Antwerpen als het Stadsarchief Ieper zijn bezig met het systematisch digitaliseren van de analoge bouwdoSSIERS. In Ieper bevinden de meest recente doSSIERS zich nog bij de Dienst Ruimtelijke Ordening als semidynamisch archief.⁷⁸ Het vraagstuk over het digitaliseren van bouwdoSSIERS bij het FelixArchief en het stappenplan ervan is in 2022 gepresenteerd in het artikel 'Digitaliseren van bouwdoSSIERS: waarom, wat en hoe?'.⁷⁹ Het FelixArchief digitaliseerde ook de planarchieven van stads- en schoolgebouwen, die consulteerbaar zijn via de website.⁸⁰

Sinds 2018 worden bouwaanvragen in Vlaanderen digitaal via het Omgevingsloket ingediend, vanaf dat jaar zijn er geen analoge bouwdoSSIERS meer.⁸¹ Naast de kadastrale documenten en de bouwaanvraagdossiers zijn de archieven van de stedelijke kwaliteitskamers of bouwmeesters, die de lokale besturen adviseren, ook interessante bronnen.

Het Archief Gent bewaart de meeste private architectuurarchieven (34). De collectie bevat archieven van lokaal belangrijke architecten maar ook van het architectuuronderwijs, zoals de Gentse Koninklijke Academie voor Schone Kunsten en het Stedelijk Hoger Instituut voor Architectuur en Stedenbouw. Opmerkelijk is dat er in de regio Gent naast het Archief Gent drie andere bewaarplaatsen zijn. Design Museum Gent bewaart sinds 2006 een drietal architectuurarchieven en het Industriemuseum heeft heel wat fotoreeksen over industriële architectuur. Het Documentatiecentrum voor Streekgeschiedenis Maurits Gysseling bewaart een tweetal architectenarchieven en een grote verzameling archivalia van de Sint-Lukasopleiding in Gent.⁸²

Het FelixArchief Antwerpen kent ook een toename van architectuurarchieven. In 2006 waren er twee, in 2023 is dat aantal gegroeid tot 22 archieven met zowel 19de-eeuwse archieven (zoals dat van stadsbouwmeester Pierre Bruno Bourla) als archieven van hedendaagse actoren (zoals GARAZD-architects). Het archief van Renaat Braem en zijn echtgenote Elza Severin is in 2017 herbestemd van het Agentschap Onroerend Erfgoed naar het FelixArchief. Noemenswaardig zijn ook de huisarchieven, die plannen en documenten bevatten van privéwoningen uit de periode 1642–1991. Deze archieven zijn door particulieren aan het FelixArchief geschonken.⁸³

Het Stadsarchief Ieper is een van de weinige stadsarchieven die een subsidie ontvangt vanuit het Cultureelerfgoeddecreet voor de regionale werking, onder meer door het belang van het aanwezige wederopbouwarchief.⁸⁴ Met het project '[Het Gekwetste Gewest](#)' deed het VAI vanaf 2008 onderzoek naar de archieven over de wederopbouw na de Eerste Wereldoorlog in de Westhoek. De stadsarchieven van Diksmuide, Ieper, Nieuwpoort en Veurne bezitten hierover veel interessant bronnenmateriaal.⁸⁵ Het Stadsarchief Ieper bewaart onder andere de archieven van architecten Raphaël Speybroeck, Richard Acke, Jules Coomans, de doSSIERS oorlogsschade van Julien Antony, en een fotocollectie van aannemer Henri Verbeure. Deze archieven zijn allemaal op dossierniveau geïnventariseerd.

81 Vlaanderen. Omgevingsloket voor de Omgevingsvergunning. <https://www.vlaanderen.be/bouwen-wonen-en-energie/bouwen-en-verbouwen/omgevingsloket-voor-de-omgevingsvergunning>. Laatst geraadpleegd op 3 augustus 2023.

82 Documentatiecentrum voor Streekgeschiedenis Maurits Gysseling. <http://www.dsmg.be/>. Laatst geraadpleegd op 3 augustus 2023.

83 Informatie bekomen in juni 2023 van Giovanna Visini, FelixArchief Antwerpen.

84 Departement Cultuur, Jeugd en Media. Kwaliteitslabel voor collectiebeherende organisaties. <https://www.vlaanderen.be/cjm/nl/cultuur/cultureel-erfgoed/erkenningen/kwaliteitslabel-voor-collectiebeherende-organisaties/zoeken>. Laatst geraadpleegd op 3 augustus 2023.

85 VAI. Kennisdossier Het Gekwetste Gewest. <https://www.vai.be/advies/kennisdossier-het-gekwetste-gewest>. Laatst geraadpleegd op 3 november 2023.

86 Informatie bekomen in juni 2023 van Nele Derycke, Stadsarchief Ieper.

87 Avermaete, Tom, et al. *Architectuurarchieven in Vlaanderen*. Antwerpen: CVAa, 2006, p. 81.

88 Informatie bekomen in juni 2023 van Isabelle Verheire, Provinciaal Archief West-Vlaanderen.

89 Grieten, Stefaan, et al. *Sterk gebouwd en gemakkelijk in onderhoud. Ambt en bouwpraktijk van de provinciale architecten in de provincie Antwerpen (1834–1970)*. Antwerpen: Dienst Cultureel Erfgoed Provincie Antwerpen, 2006. Cornilly, Jeroen. *Architect en ambtenaar: De West-Vlaamse provinciaal architecten en de 19e-eeuwse architectuurpraktijk*. Leuven: Leuven University Press, 2016. Rijksarchief België. Henri Jacobs, de scholenbouwer van Vlaams-Brabant. <https://www.arch.be/index.php?l=nl&m=nieuws&r=agenda&e=henri-jacobs-de-scholenbouwer-van-vlaams-brabant>. Laatst geraadpleegd op 8 november 2023.

90 Bibliotheek Hasselt. Collectie Limburgensia. <https://bibliotheek.hasselt.be/Collectie-Limburgensia>. Laatst geraadpleegd op 2 november 2023.

91 Kunsttijdschrift Vlaanderen, themanummer Architectuurarchieven, jg. 65, nr. 358, 2016, p. 42.

92 Bibliotheek Hasselt. Bouwtekeningen Limburgse scholen. <https://bibliotheek.hasselt.be/Limburg/43574-Collecties/ErfgoedPaktUit/Bouwtekeningen-Limburgse-scholen-24-04-2022.html>. Laatst geraadpleegd op 3 augustus 2023.

De voorbije jaren zijn meer dan 5.000 plannen uit het archief van Jules Coomans gedigitaliseerd door een vrijwilligersploeg. Het archief betreft de lokale erfgoedgemeenschap bij het ontsluiten van dit regionale erfgoed. Het stadsarchief onderzoekt de haalbaarheid van een regionale 'wederopbouwontsluitingsbank'.⁸⁶

Provinciale archieven

Volgens de veldanalyse van 2006 bezitten provinciale archieven vaak een uitgebreide collectie archiefmateriaal met betrekking tot de architectuur van openbare gebouwen binnen de provincie. In 2006 was er geen enkel provinciaal archief dat private architectuurarchieven bewaarde, behalve het Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen (APA).⁸⁷ Zoals eerder aangegeven, is de collectie van het APA in het kader van de afslanking van de provinciale bevoegdheden overgedragen aan de Vlaamse overheid, die het beheer van de collectie aan het VAI heeft gegeven.

Vandaag bewaren de provinciale archieven 2% van de geregistreerde architectuurarchieven. In 2023 hebben we enkel weet van private architectuurarchieven in het Provinciaal Archief West-Vlaanderen. Die aanwezigheid kan mogelijk verklaard worden door het project 'Het Gekwetste Gewest' in 2008, waarvan het provinciaal archief een belangrijke partner was. Het Provinciaal Archief West-Vlaanderen heeft ondertussen zo'n tiental private architectuurarchieven, bijvoorbeeld van wederopbouwarchitect Camille Van Elslande.⁸⁸ Er moet verder onderzocht worden of de andere provinciale archieven private architectuurarchieven beheren.

Er is de laatste jaren opmerkelijk veel onderzoek geweest naar provinciale architecten.⁸⁹ De Provinciale Bibliotheek Limburg bewaart de collectie bouwtekeningen van de Provinciale Dienst der Gebouwen. Het bevat een groot aantal bouwtekeningen door de architectendynastie Jaminé: grootvader Lambert, zoon Herman en kleinzoon Léon Jaminé. Van 1832 tot 1921 volgden ze elkaar op in het ambt van provinciaal architect van Limburg.⁹⁰ Deze collectie bevat ongeveer 1.050 bouwtekeningen van openbare gebouwen gerealiseerd tussen 1838 en 1928. In 2016 gebeurde er een preventieve conservatie, waarbij de tekeningen werden gereinigd en in de bibliotheekcatalogus ingevoerd.⁹¹ Bibliotheek Hasselt Limburg lanceerde voor Erfgoeddag 2022 een online expo over de bouwtekeningen van Limburgse scholen ontworpen door de Jaminés.⁹²

Rijksarchieven

Naast de institutionele verwerving van overheidsarchieven verwerven de Rijksarchieven ook archieven van private personen, families, instellingen en verenigingen die een belangrijke rol hebben gespeeld in het maatschappelijke leven. Volgens de veldanalyse van 2006 bewaarden de Rijksarchieven een 12-tal private architectuurarchieven, verspreid in het Algemeen Rijksarchief, de Rijksarchieven in het Vlaams Gewest en het Archief van het Koninklijk Paleis.⁹³

In 2023 bewaren de Rijkarchieven 5% van de in de VAI Archiefhub geregistreerde architectuurarchieven. De situatie bij de Rijksarchieven in 2023 is grotendeels dezelfde als in 2006. Na een paar nieuwe verwervingen (Philippe Samyn and Partners, Paul Rome en het archief van drie socialehuisvestingsmaatschappijen) zijn er ondertussen een 27-tal architectuurarchieven bewaard bij het Algemeen Rijksarchief. De voorbije tien jaar zijn een aantal van deze archieven ontsloten in de vorm van een plaatsingslijst.

Vanuit andere federale instellingen zijn er de afgelopen jaren meerdere grote archieven overgebracht naar het Algemeen Rijksarchief.

- » Vanuit de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis is dat het fonds Plans de monuments belges rassemblés par le Service du Répertoire des Biens Culturels (1952-1960).⁹⁴
- » En sinds 2016 wordt het Afrika-archief dat Buitenlandse Zaken bewaarde, stelselmatig overgebracht.⁹⁵

Tijdens het eerder vernoemde project 'Het Gekwetste Gewest' werden de archieven van de dienst Verwoeste Gewesten (opgericht na de Eerste Wereldoorlog binnen het ministerie van Binnenlandse Zaken), die bewaard worden bij het Algemeen Rijksarchief mee in kaart gebracht.⁹⁶ De voorbije acht jaar schonk het Algemeen Rijksarchief ook aandacht aan de archieven oorlogsschade naar aanleiding van de Tweede Wereldoorlog en de ontsluiting ervan.⁹⁷

Federale wetenschappelijke instellingen

In federale wetenschappelijke instellingen, zoals de Koninklijke Bibliotheek of de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, waren in 2006 een tiental private architectuurarchieven bekend. Doordat het bewaren of ontsluiten van archieven niet de opdracht van deze instellingen is, werden de architectuurarchieven in 2006 niet in optimale omstandigheden bewaard of geïnventariseerd.⁹⁸

In 2023 bewaren de federale wetenschappelijke instellingen 2% van de in de VAI Archiefhub geregistreerde architectuurarchieven. De situatie bij deze instellingen in 2023 is grotendeels dezelfde als in 2006. De Koninklijke Bibliotheek van België bewaart documenten van Henry van de Velde. De inventaris van dat fonds werd in 2013 geactualiseerd. Het archief is immers meermaals aangevuld en wordt intensief geconsulteerd door Belgische en buitenlandse onderzoekers.⁹⁹

Ook de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis bewaren een aantal belangrijke archieven, met name van Paul Hankar, Camille Tulpinck, Emile Puttaert, Fernand Chambon, Marcel-Louis Baugniet en Wynand Janssens.¹⁰⁰ Ook de archieven van Hendrik Beyaert en het Fonds Charles Malcause en Robert Puttemans kwamen er terecht.¹⁰¹

Het Legermuseum bewaart in zijn documentatiecentrum de archieven van militaire gebouwen en versterkingen.¹⁰²

Andere culturele archiefinstellingen

In 2006 bestonden er vier archief- en documentatiecentra op basis van maatschappelijk-filosofische stromingen: KADOC, Liberas/Liberaal Archief, ADVN archief voor nationale bewegingen en Amsab-ISG Instituut voor Sociale Geschiedenis. Het toenmalige Archiefdecreet subsidieerde deze centra. Binnen het acquisitieprofiel van deze archiefinstellingen was er ruimte voor het opnemen van architectuurarchieven die ontstaan zijn in de context van de verschillende stromingen.¹⁰³ Het Cultureelerfgoeddecreet vervangt het Archiefdecreet. In 2023 zijn onder andere volgende bewaarinstellingen erkend als landelijke culturele archieven: ADVN, Amsab-ISG, CAVA, KADOC, Letterenhuis, Liberas.¹⁰⁴



Figuur 9. Voorbereiding bij het digitaliseren van bouwtekeningen © VAI.

In 2023 bewaren de andere culturele archiefinstellingen 6% van de in de VAI Archiefhub geregistreerde architectuurarchieven. Elke culturele archiefinstelling in Vlaanderen bewaart minstens één of meerdere architectuurarchieven. Enkel het KADOC is als bewaarinstelling met meer dan vijf architectuurarchieven bevraagd via de enquête. Het kent sinds de oprichting immers een traditie om bij de collectievorming bijzondere aandacht te besteden aan architectuur- en atelierarchieven.¹⁰⁵ In 2006 bewaarde het KADOC ongeveer 18 architectuurarchieven, ondertussen zijn het er 26. Het gaat niet alleen om persoonsarchieven, maar ook over archieven van beroepsorganisaties (Associatie van Interieurarchitecten en Nationaal Architectenverbond) en onderwijsarchieven (Sint-Lukasscholen Gent en Brussel). Het KADOC bewaart ook archieven van religieuze instituten. In de meeste archieven van religieuze instituten bevinden zich vaak belangrijke bouw- en vernieuwingsdossiers van kloosters, kapellen, scholen, verzorgingsinstellingen enz. in België en andere delen van de wereld waar zij actief waren zoals Congo, Zuid-Amerika en de Filipijnen.¹⁰⁶

In 2020-2021 digitaliseerden Amsab-ISG, ADVN en Liberas een rijke verzameling bouwtekeningen uit hun collecties. Bouwtekeningen behoren immers tot de meest bevraagde bronnen binnen deze archieven. Het ADVN digitaliseerde de bouwtekeningen van de IJzertoren. Amsab en Liberas spitten hun archieven uit naar sporen van het socialistisch en liberaal patrimonium: plannen van socialistische en liberale huizen met hun cafés, theater- en cinemazalen, winkels enz. In 2022 was er een klankbordgroep rond auteursrechten van bouwtekeningen en ook een online studiedag voor de erfgoedprofessionals en geïnteresseerden.¹⁰⁷ Via IIF, een internationale standaard om beelden en metadata online te presenteren, zal Amsab-ISG de bouwtekeningen kunnen linken aan databanken als Inventaris Onroerend Erfgoed. Toegevoegde georeferentiële data maken het mogelijk om te onderzoeken hoe IIF-toepassingen kunnen gebruikt worden om bouwtekeningen op een kaart te tonen.¹⁰⁸ In de context van dit project publiceerde het VAI in 2022 een artikel over de nodige technische vereisten, digitaliseringsapparatuur, registratie en metadatering bij het digitaliseren van bouwtekeningen.¹⁰⁹

93 Avermaete, Tom, et al. *Architectuurarchieven in Vlaanderen*. Antwerpen: CVAa, 2006, p. 82.

94 Informatie bekomen in juni 2023 van Werner Adriaenssens, KMKG.

95 Afrika archief. <https://diplomatie.belgium.be/nl/archief/afdelingen-en-collecties/afrika-archief>. Laatst geraadpleegd op 3 augustus 2023.

96 De Caigny, Sofie, et al. *Het Gekwetste Gewest. Archief van de wederopbouwarchitectuur in de Westhoek*. Antwerpen: CVAa / VAI, 2009, pp. 211-214.

97 Rijksarchief in België. Oorlogsschadedossiers van de Tweede Wereldoorlog: een goudmijn voor elke archiefgebruiker. <https://www.arch.be/index.php?l=nl&m=nieuws&r=alle-nieuwsberichten&a=2015-01-08-de-oorlogsschadedossiers-van-de-tweede-wereldoorlog-een-goudmijn-voor-elke-archiefgebruiker>. Rijksarchief in België. West-Vlaanderen onder vuur – Oorlogsschade tijdens de Tweede Wereldoorlog. <https://www.arch.be/index.php?l=nl&m=nieuws&r=tentoonstellingen&e=west-vlaanderen-onder-vuur-oorlogsschade-tijdens-de-tweede-wereldoorlog>. Rijksarchief in België. Brabantse archieven van de wederopbouw en de naoorlogse bouwexpansie ontsloten. <https://www.arch.be/index.php?l=nl&m=nieuws&r=alle-nieuwsberichten&a=2016-07-12-brabantse-archieven-van-de-wederopbouw-en-de-naoorlogse-bouwexpansie-ontsloten-1945-1964>. Rijksarchief in België. Inventaris van stedenbouwkundig archief uit Henegouwen. <http://arch59.arch.be/index.php?l=nl&m=nieuws&r=alle-nieuwsberichten&a=2015-10-15-inventaris-van-stedenbouwkundig-archief-uit-henegouwen-1935-1984>. Laatst geraadpleegd op 20 juli 2023.

98 Avermaete, Tom, et al. *Architectuurarchieven in Vlaanderen*. Antwerpen: CVAa, 2006, pp. 82-83.

99 Koninklijke Bibliotheek van België. Fonds Henry van de Velde. <http://archives.aml-cfwb.be/ressources/public//ISAD/00090/Fonds%20Henry%20van%20de%20Velde-.pdf>. Laatst geraadpleegd op 18 juli 2023.

100 Avermaete, Tom, et al. *Architectuurarchieven in Vlaanderen*. Antwerpen: CVAa, 2006, pp. 82-83.

101 *Kunstschrift Vlaanderen*, themanummer Architectuurarchieven, jg. 65, nr. 358, 2016, p. 38.

102 Legermuseum. Archief. <https://legermuseum.be/nl/archief>. Laatst geraadpleegd op 3 augustus 2023.

103 Avermaete, Tom, et al. *Architectuurarchieven in Vlaanderen*. Antwerpen: CVAa, 2006, p. 85.

104 Departement Cultuur, Jeugd en Media. Kwaliteitslabel voor collectiebeherende organisaties. <https://www.vlaanderen.be/cjm/nl/cultuur/cultureel-erfgoed/erkenningen/kwaliteitslabel-voor-collectiebeherende-organisaties>. Laatst geraadpleegd op 3 november 2023.

105 Avermaete, Tom, et al. *Architectuurarchieven in Vlaanderen*. Antwerpen: CVAa, 2006, p. 84.

106 Informatie bekomen in juni 2023 van Godfried Kwanten, KADOC.

107 Amsab. Nieuwe fase project bouwtekeningen. <https://www.amsab.be/over-ons/nieuws/969-nieuwe-fase-project-bouwtekeningen>. Liberas. Bouwtekeningen roerend en onroerend erfgoed gemapt en gelinkt. <https://www.liberas.eu/bouwtekeningen-roerend-en-onroerend-erfgoed-gemapt-en-gelinkt/>. Laatst geraadpleegd op 3 augustus 2023.

108 Amsab. Nieuwe fase project bouwtekeningen. <https://www.amsab.be/over-ons/nieuws/969-nieuwe-fase-project-bouwtekeningen>. <https://www.amsab.be/over-ons/nieuws/969-nieuwe-fase-project-bouwtekeningen>. Laatst geraadpleegd op 3 augustus 2023.

109 Schoups, Inge en Roeland Verhaert. *Informatie beheren en archiveren: digitaliseren van analoge informatie*. Brussel: Politeia, 2022, pp. 189-212.

Onderwijs- en onderzoekinstellingen

Architectuurarchieven komen om verschillende redenen terecht in onderwijs- en onderzoekinstellingen. De band tussen de afgestudeerde architecten en de instelling waar ze hun opleiding volgden is vaak hecht. De archieven kunnen ook afkomstig zijn van architecten die er een lesopdracht als docent vervulden. De architectuurarchieven zijn immers belangrijk als primaire bron voor architectuurhistorisch, -kritisch en -theoretisch onderzoek.¹¹⁰

Voor de kennis over architectuurarchieven bij de onderwijsinstellingen is de *Bronnengids architectuuronderwijs Vlaanderen* van het CVAa uit 2012 een belangrijk referentiewerk. Voor deze gids werden de zeven Vlaamse en Nederlandstalige Brusselse architectuuropleidingen onderzocht over de wijze waarop ze architectuuronderwijsarchieven beheren.¹¹¹

Het onderzoek kwam tot volgende vaststellingen:

- » Vooral bij de departementen en vakgroepen bevinden zich waardevolle stukken die betrekking hebben op de opleiding tot architect of ingenieur-architect. Op deze niveaus ontbreken echter meestal middelen, tijd en ruimte om een systematisch archiefbeheer uit te bouwen.
- » In de universiteiten zijn er goed uitgebouwde overkoepelende archiefdiensten en groeit de interesse om op structurele basis academisch erfgoed te valoriseren.
- » Veel instellingen hadden te maken met vergelijkbare problemen rond algemene aspecten van het archiefbeheer: financiële en praktische aspecten, verantwoordelijkheid, selectie, wet- telijk kader enz. Daarbij worstelen ze allemaal met specifieke problematieken van het cultureel erfgoed van het architectuur- onderwijs, zoals bijvoorbeeld de bewaring van maquettes.¹¹²

Voor een volledig overzicht verwijzen we naar de bronnengids uit 2012. De verschuivingen sindsdien worden weergegeven in onderstaande tabel:

ONDERWIJSINSTELLING

VOORNAAMSTE BEWAARPLAATSEN IN 2023

Faculteit Ontwerpwetenschappen UAntwerpen	Bibliotheek Koninklijke Academie voor Schone Kunsten Antwerpen (archiefcollectie herbestemd naar FelixArchief)
	Universiteitsarchief UAntwerpen
Hoger Architectuurinstituut 'de Bijloke' (tot 1991)	Kunstenbibliotheek HOGent (kunstenarchief) Archief Gent (administratief archief)
Sint-Lucas Architectuur (nu geïntegreerd in KU Leuven)	KADOC
Departement Architectuur Provinciale Hogeschool Limburg (nu geïntegreerd in U Hasselt)	Provinciaal Archief Limburg Universiteitsbibliotheek U Hasselt
Vakgroep Architectuur en Stedenbouw UGent	Universiteitsarchief- en bibliotheek UGent
Departement Architectuur, Stedenbouw en Ruimtelijke Ordening KU Leuven	Universiteitsarchief KU Leuven
Vakgroep Architectonische Ingenieurswetenschappen VUB	Archives de l'Université Libre de Bruxelles (tot splitsing in 1969) CAVA (na splitsing)

Figuur 10. Voornaamste bewaarplaatsen in 2023 van architectuurarchieven in Nederlandstalige onderwijsinstellingen.

110 Avermaete, Tom, et al. *Architectuurarchieven in Vlaanderen*. Antwerpen: CVAa, 2006, pp. 86–87.

111 De Caigny, Sofie, et al. *Bronnengids architectuuronderwijs Vlaanderen*. Antwerpen: CVAa, 2012, pp. 8–10.

112 Idem.

CASE

Architectuurfocus bij de Universiteitsbibliotheek UGent

De Universiteitsbibliotheek bevindt zich in de Boekentoren, gerealiseerd door Henry van de Velde tussen 1936 en 1942. Het zogenaamde Boekentorenarchief omvat plannen en ontwerpen van Henry van de Velde met betrekking tot de Boekentoren, en plannen van Eugène Delatte, leerling, medewerker en vriend van van de Velde.¹¹³ De bibliotheek kocht het fonds Delatte in 2008.¹¹⁴ Naast de inzet voor het archief van de ontwerper van de Boekentoren bundelden de Universiteitsbibliotheek en de Vakgroep Architectuur en Stedenbouw tussen 2004 en 2009 de krachten om de verspreide architectuurcollecties binnen de universiteit te lokaliseren, te beschrijven, te digitaliseren en virtueel samen te brengen. Op het trefwoord 'architectuurfocus' kan je in de bibliotheekcatalogus nu meer dan 35.000 zoekresultaten vinden.¹¹⁵ Door de architectuurfocus en de symboolwaarde van de Boekentoren krijgt de bibliotheek een groeiend aantal aanbiedingen van private architectuurarchieven. Als er een link is met Gent en de universiteit neemt men de opname van het archief in overweging.¹¹⁶ De bibliotheek zet voor de publiekswerking in op samenwerkingen, zoals in 2023 de tentoonstelling 'Beelden van de boekentoren', in samenwerking met de Vakgroep Kunst-, Muziek- en Theaterwetenschappen,¹¹⁷ en de tentoonstelling 'SkYline. Hoogbouw in de Lage Landen' in het STAM, met een combibezoek aan de belvédère van de Boekentoren.

Sinds het verschijnen van de bronnengids zijn er een aantal tendensen die opvallen:

- » Architectuur is een van de zwaartepunten in het collectiebe- leidsplan van het Universiteitsarchief KU Leuven en de Univer- siteitsbibliotheek UGent.
- » Een stijgend aantal hoogleraren deponeert haar of zijn archief bij de universiteitsarchieven.
- » Het archief van een aantal departementen en vakgroepen is ondertussen overgebracht naar de universitaire archieven.
- » De universiteitsarchieven zetten in op de verwerking van bouw- plannen afkomstig uit de universitaire gebouwendiensten.
 - In 2010 inventariseerde, verpakte en digitaliseerde het Universiteitsarchief UGent zo'n 2.500 plannen, in samen- werking met de Vakgroep Architectuur en Stedenbouw en verscheidene studenten architectuur.
 - Het archief van de dienst Infrastructuur van de VUB bevindt zich in de dienst zelf en wordt momenteel geïn- ventariseerd door het CAVA. Dat bundelde de informatie over de campussen, zoals het Braemgebouw op Campus Oefenplein, op de website.
- » De architectuurarchieven zijn vaak omvangrijk, waardoor wei- nig inventarisaties volledig zijn en er behoefte is aan selectie en waardering. Alternatieven worden gezocht: zoals selectie voor deur of interne samenwerkingen met de departementen of vakgroepen.
- » De universiteiten schenken aandacht aan het universitaire erfgoed zoals de universitaire huisarchitecten.

De onderwijsinstellingen in 2023 bewaren 10% van de in de VAI Archiefhub geregistreerde architectuurarchieven.

113 Avermaete, Tom, et al. *Architectuurarchieven in Vlaanderen*. Antwerpen: CVAa, 2006, p. 134.

114 Informatie bekomen in juni 2023 van Yana Vandendriessche, Universiteitsbibliotheek UGent.

115 Universiteitsbibliotheek UGent. Architectuurfocus. <https://lib.ugent.be/nl/catalog?q=architectuurfocus>. Laatst geraadpleegd op 19 juli 2023.

116 Informatie bekomen in juni 2023 van Yana Vandendriessche, Universiteitsbibliotheek UGent.

117 Universiteitsbibliotheek UGent. Beelden van de Boekentoren. <https://www.ugent.be/vandenhove/nl/tentoonstellingen/beelden-van-de-boekentoren>. Laatst geraadpleegd op 19 juli 2023.

Uitdagingen

Architectuurarchieven in Franstalige instellingen in Brussel

De *Bronnengids architectuuronderwijs Vlaanderen* uit 2012 focuste enkel op Nederlandstalige bewaarinstellingen in Brussel. Daarnaast zijn er drie Franstalige instellingen die behalve het bewaren van architectuurarchieven, ook een actieve werking hebben uitgebouwd rond onderzoek en valorisatie.

De bibliotheek van de ENSAV La Cambre Ecole Nationale Supérieure des Arts Visuels bewaart het schoolarchief van de ENSAV La Cambre en de archieven van Albert Van Huffel en Henry van de Velde.¹¹⁸ In 2004 richtte de bibliotheek het Fonds Henry van de Velde op, dat een centrale rol speelt in het beheer van de archieven van de architect. Het geeft advies aan onderzoekers, doet controle van bruiklenen, organiseert restauratiecampagnes, digitaliseert de inventaris, zet tentoonstellingen op touw en zoekt naar bijkomende financiering in functie van de conservatie en ontsluiting van het archief enz.¹¹⁹ In 2010 heeft de Franstalige Gemeenschap een aanzienlijk deel van het Fonds als uitzonderlijk erfgoed erkend.¹²⁰

Eind 2003 is het Institut La Cambre in Brussel met een werking rond architectuurarchieven gestart.¹²¹ Deze Archives d'Architecture zijn nu opgenomen in de ULB Université Libre de Bruxelles, bij het departement Bibliotheken. Na 20 jaar bezitten de archieven zo'n 100-tal fondsen over:

- » architecten uit Brussel die meestal studeerden aan La Cambre;
- » architectuuronderwijs, zoals het Institut Supérieur d'Architecture de la Communauté française La Cambre en het Institut Supérieur d'Architecture Victor Horta;
- » beroepsverenigingen zoals de Société Centrale d'Architectes de Belgique en de Unie van vrouwelijke architecten.¹²²

De Archives d'Architecture et d'Urbanisme van de UCL Université Catholique de Louvain bestaan voor een groot deel uit schenkingen van docenten en oud-studenten van het Institut Saint-Luc in Sint-Gillis. Deze architectenarchieven maken sinds 2011 deel uit van de BAIU Bibliothèque d'Art et d'Architecture, d'Ingénierie Architecturale et d'Urbanisme van de UCL. Er worden 11 archieven van architecten bewaard, waaronder die van Roger Bastin en Jules Brunfaut.¹²³

BEHOEFTE AAN EEN ALTERNATIEVE STRATEGIE VOOR SELECTIE EN WAARDERING

Uit de enquête in 2023 blijkt dat de tien bewaarinstellingen met meer dan vijf architectuurarchieven (met uitzondering van VAI en CIVA) grote noden hebben rond de selectie en waardering van architectuurarchieven, die vaak zeer omvangrijk zijn. In 2018 ontwikkelde het VAI de toolkit waarden architectuurarchieven. Aan de hand van deze toolkit werden de archieven in de VAI collectie succesvol gewaardeerd. Deze toolkit kan verder bekend gemaakt worden binnen de cultureelerfgoedsector. Maar de toepassing van de gedetailleerde toolkit vraagt veel tijd en inzet van de collectiebeheerders, die in de meeste bewaarinstellingen echter niet voorhanden zijn. Er moet in samenwerking met de andere bewaarinstellingen een alternatieve strategie uitgedacht worden om de selectie- en waardering van architectuurarchieven op een haalbare manier te kunnen uitvoeren.

De uiteenlopende mate van ontsluiting bij de bewaarinstellingen is een tweede hangijzer, waar met name onderzoekers rekening moeten mee houden. Er zijn veel meer bronnen beschikbaar dan dat er in de online databanken terug te vinden is. Archieven zijn vaak nog niet geregistreerd of verwerkt omwille van de omvang van de archieven, de complexiteit en het gebrek aan specialisme over de archieven en/of hun vormers binnen de bewaarinstellingen.

118 La Cambre. Bibliothèque et collections. <https://www.lacambre.be/fr/informations/bibliotheque-et-collections-2>. Laatste geraadpleegd op 14 september 2023.

119 La Cambre. Fonds van de Velde. <https://lacambre.be/fr/fonds-van-de-velde>. Laatste geraadpleegd op 18 juli 2023.

120 La Cambre. Bibliothèque et collections. <https://www.lacambre.be/fr/informations/bibliotheque-et-collections-2>. Laatste geraadpleegd op 18 juli 2023.

121 Avermaete, Tom, et al. *Architectuurarchieven in Vlaanderen*. Antwerpen: CVAa, 2006, p. 77.

122 *Kunsttijdschrift Vlaanderen*, themanummer Architectuurarchieven, jg. 65, nr. 358, 2016, p. 27. Université Libre de Bruxelles. Archives d'architecture. <https://bib.ulb.be/fr/bibliotheques/architecture/archives-d-architecture>. Laatste geraadpleegd op 18 juli 2023.

123 Université Catholique de Louvain. Archives d'architectes. <https://uclouvain.be/fr/bibliotheques/baiu/archives-architectes.html>. Laatste geraadpleegd op 19 juli 2023.

CASE

Waarderen van architectuurarchieven

In de erfgoedsector vindt waardering van collecties steeds meer ingang. Waardering kan helpen om de verschillende betekenissen van een collectie te capteren zodat er een gericht collectiebeleid gevoerd kan worden. In de sector van archieven zien we dat waardering meestal wordt ingezet binnen archiefselectie.

In 2017 maakte de Vlaamse overheid middelen vrij om pilootprojecten te realiseren rond waardering. Het VAI verwierf de middelen om een tweejarig project uit te voeren rond de waardering van architectuurarchieven. In een eerste fase werden in samenwerking met experts criteria voor de waardering van architectuurarchieven opgesteld, die getoetst werden aan de collectie van het VAI. In een tweede fase voerde het VAI drie proefprojecten uit met drie architectuurarchieven binnen en buiten de VAI Collectie.¹²⁴ Enkele opmerkingen:

- » Het waarderingskader dat ontwikkeld werd in fase 1 van het hierboven beschreven project heeft 60 criteria. Aan de hand van dit kader kon informatie verzameld worden over alle archieven in de VAI Collectie.
- » In 2020 doorliep het VAI een traject met architectenbureau ADVVT voor de selectie van de maquettes in hun archief. Samen met de architecten onderzocht het VAI alle maquettes en vulde daarbij drie criteria in: 'waarde project', 'waarde maquette' en 'fysieke staat maquette', gevolgd door een eindoordeel (bewaren/niet bewaren).
- » In 2018 moest Stadsarchief Turnhout de waarde van de maquettes van enkele stadsdiensten bepalen met het oog op hun bewaring. Samenwerking met één architect was hier niet aan de orde. Het Stadsarchief ging daarom aan de slag met een set van 18 criteria die veeleer focussen op de objectieve kenmerken van de maquettes.¹²⁵

De projecten lieten toe twee belangrijke aandachtspunten bij de waardering van architectuurarchieven te noteren:

- » De gebruikte methodiek en criteria hangen sterk af van het niveau waarop gewaardeerd wordt (hele archieven, dossiers in een archief, objecten enz.), de aanwezige expertise (wil de architect meewerken?), de beschikbare tijd en de doelstellingen. Er bestaat dus niet zoiets als één vaste methodiek om architectuurarchieven te waarderen. Afhankelijk van de doelstellingen en de middelen is kwalitatief of kwantitatief werken mogelijk, het hanteren van veel of weinig criteria en het al dan niet betrekken van externen. Het is vooral belangrijk om zich bewust te zijn van de voor- en nadelen van een methodiek.
- » Waarderingstrajecten zijn nuttig, maar ook kostelijk. Ze vereisen een aanzienlijke tijdsinvestering. De collectie moet op basisniveau worden geregistreerd en medewerkers moeten de tijd krijgen om zich erin te verdiepen. Indien via klankbordgroepen ook externen bij het traject betrokken zijn, een aanbeveling in de 'Basisnormen voor een kwaliteitsvol waarderings-traject'¹²⁶, vereist dit een engagement van een grote groep personen. Een waarderingstraject is door de inspanningen die het vereist daarom niet altijd opportuun. Kosten en baten moeten worden afgewogen.

124 VAI. Waardering architectuurarchieven. <https://www.vai.be/projecten/waardering-architectuurarchieven>. Laatste geraadpleegd op 14 november 2023.

125 Idem.

126 VAI. Waardering architectuurarchieven. <https://www.vai.be/projecten/waardering-architectuurarchieven>. Laatste geraadpleegd op 14 november 2023.

Opportuniteiten

BORN-DIGITAL ARCHITECTUURARCHIEVEN

Uit de enquête van de tien bewaarinstellingen bleek dat nog maar twee instellingen *born-digital* architectuurarchieven hebben verworven. We kunnen ervan uitgaan dat de andere instellingen op korte termijn eveneens *born-digital* archieven zullen verwerven. De bewaarinstellingen hebben grote noden met betrekking tot *born-digital* erfgoed, dat verschillende uitdagingen kent:

- » Aan de ene kant zijn er de bewaringseisen: de authenticiteit van het materiaal moet worden verzekerd en de digitale informatie moet bruikbaar blijven in een snel evoluerend IT-landschap waarin hard- en software in sneltempo in onbruik raken. Sinds 2018 loopt het project 'AIDA Automatisering Ingest Digitale Archieven'. Het is een samenwerkingsverband van archiefinstellingen, waaronder het VAI, die een oplossing willen creëren om digitale archieven op een veilige manier te verwerken, te bewaren en beschikbaar te maken.¹²⁷
- » Aan de andere kant staan publiekswerking en onderzoek met *born-digital* erfgoed nog in de kinderschoenen. Het is onduidelijk hoe onderzoekers met het materiaal aan de slag zullen gaan, of hoe de betekenis van complexe digitale bestanden aan het publiek kan worden duidelijk gemaakt. De digitale verwachting van archiefbezoekers neemt ook toe.¹²⁸

INTERNATIONALISERING VAN DE ARCHITECTUURCULTUUR

De architectuurcultuur in Vlaanderen en Brussel is geïnternationaliseerd door tentoonstellingen, publicaties, lesopdrachten aan gerenommeerde onderwijsinstellingen in het buitenland, en de brede globalisering van media en informatiekanalen. Architecten voeren ook meer opdrachten uit op internationaal niveau. Buitenlandse instituten, musea en verzamelaars prospecteren actief naar architectuurarchieven in Vlaanderen en Brussel.¹²⁹

EEN GEBIEDSDEKKENDE (SAMEN)WERKING VOOR ARCHITECTUURARCHIEVEN

De creatie van het VAI in 2018, dat zich tot doel stelde een architectuurcollectie te verzamelen en te beheren op Vlaams niveau, zorgde voor het ontstaan van een gebiedsdekkende werking voor architectuurarchieven. Wanneer het VAI een archief aangeboden krijgt, wordt het besproken tijdens het acquisitieoverleg. Indien het aanbod niet binnen de collectie past, zoekt het VAI Kenniscentrum bij wijze van bemiddeling met de aanbieder (vaak de erfgoedvormer, erfgenamen of opvolgers) naar een alternatieve bewaarplaats. Archieven die niet binnen het collectieprofiel van het VAI passen en eerder van regionaal of lokaal belang zijn, kunnen in andere bewaarinstellingen een gepast duurzaam onderdak vinden. Iedere instelling of privépersoon die een archief of collectie wil afstoten of deponeren, kan ook een beroep doen op de werkgroep Herbestemmen van Archiefpunt. De werkgroep is samengesteld uit collectieverantwoordelijken van de landelijke culturele archieven zoals ADVN, Amsab-ISG, AMVB, CAVA, VAI, KADOC, Liberas en ook de Vlaamse Rijksarchieven.¹³⁰ Architectuurarchieven waarvoor geen bewaarplaats te vinden is, blijven bij de betrokken persoon of organisatie, of worden vernietigd.

TOEGENOMEN VALORISATIE

Uit de enquête van de tien bewaarinstellingen blijkt dat driekwart van hun architectuurarchieven tot de kerncollectie behoren of zeer waardevolle archieven binnen de collectie zijn. De instellingen zelf verwerken en valoriseren de archieven, afhankelijk van de middelen, het beschikbare personeel en de tijd. Maakt de instelling deel uit van een groter geheel, zoals een stadsbestuur of universiteit, dan gaat ze interne samenwerkingen aan voor expertisedeling, digitalisering of valorisatie. Soms doet ze voor de verwerking van architectuurarchieven ook een beroep op de erfgoedgemeenschap, bijvoorbeeld vrijwilligers, jobstudenten enz. De veldanalyse maakte duidelijk dat er sinds 2006 meerdere projecten rond architectuurarchieven opgestart zijn op het vlak van onderzoek, publiekswerking, ontsluiting en digitalisering:

- » Publiekprojecten:
 - Het FelixArchief Antwerpen gaat hiervoor een samenwerking aan met andere stadsdiensten, zoals het project '450 jaar stadhuys' in 2015, of een deelname aan Open Monumentendag.¹³¹
 - Het KADOC gaf in 2015 een publicatie uit over het werk van broeder-architect Paul Dequeker.¹³² Ook in 2015 vond de tentoonstelling 'RE: Dessauvage. Moderne kerken herbekeken' plaats. Tijdens het academiejaar 2020-2021 ging de Faculteit Architectuur met een groep internationale studenten aan de slag met de kerkgebouwen van Marc Dessauvage, vanuit de vraag naar hun toekomstige functie.¹³³
- » Digitaliseringsprojecten:
 - Digitalisering van bouwdoosiers door stadsarchieven (zie hoger).
 - Digitalisering van zes Belgische architectuurtijdschriften door het VAI in 2013-2016 in samenwerking met de Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience, Universiteitsbibliotheek UGent en de Vlaamse Erfgoedbibliotheek.¹³⁴ Het VAI maakte een [kennisdossier](#) en een praktisch stappenplan voor digitalisering.¹³⁵
 - Toegenomen digitalisering van foto's, dia's en glasplaten:
 - Digitalisering door CIVA in 2019 van 4.400 negatieven uit de collectie Kessels. De negatieven tonen de architectuur en de landschapsinrichting in België tussen 1920 en 1960.¹³⁶
 - Digitalisering door het VAI tussen 2021 en 2023 via het project 'Van de lichtbak af' van 35.000 dia's uit diverse architectuurarchieven.¹³⁷
 - Digitalisering door het Industriemuseum tussen 2021 en 2023 via het project 'Inzoomen op industrieel erfgoed' van 4.000 foto's, onder meer van bouwfirmas Serck¹³⁸.
 - Digitalisering door de Universiteitsbibliotheek UGent via het GIVE-glasplatenproject van meemoo van de uitgebreide glasplatencollectie, waaronder het lesmateriaal van de Vakgroep Architectuur.¹³⁹
 - Digitalisering van bouwtekeningen door Amsab-ISG, ADVN en Liberas (zie hoger).

TOEGENOMEN BELANG VAN ONDERZOEK BINNEN HET VLAAMS ONROERENDERFGOEDBELEID

Huizenonderzoek wint aan populariteit, getuige de vele nieuwe handleidingen bij diverse bewaarinstellingen. Particulieren doen uit interesse aan huizenonderzoek, maar vaak maakt huizenonderzoek deel uit van een erfgoedbeheerplan of omgevingsvergunningdossier. Beheersplannen zijn essentieel om in bepaalde gevallen een Vlaamse erfgoedpremie te verkrijgen voor monumenten of stads- en dorpsgezichten. Sinds 2017 zijn lokale besturen verantwoordelijk voor het evalueren van het erfgoedaspect in omgevingsvergunningaanvragen van geïnventariseerde, niet beschermd gebouwen. Bij de aanvraag van werken is vaak een grondige motivatie vereist, wat dikwijls ook een beknopt onderzoek naar de historiek van een pand inhoudt. Om restauraties en verbouwingen voor te bereiden, raadplegen architectenbureaus veelvuldig architectuurarchieven.

131 Informatie bekomen in juni 2023 van Giovanna Visini, FelixArchief Antwerpen.

132 KADOC. Architectuur en missie in Afrika. Publicatie over het werk van broeder-architect Paul Dequeker. https://kadoc.kuleuven.be/6_nieuwsbrieven/enbr/enbr_2015_01. Laatst geraadpleegd op 18 juli 2023.

133 KADOC. Aan de slag met het archief van Marc Dessauvage. https://kadoc.kuleuven.be/koorts/artikels/2022/22_02_09. Laatst geraadpleegd op 18 juli 2023.

134 VAI. Digitalisering Belgische architectuurtijdschriften. <https://www.vai.be/advies/digitalisering-belgische-architectuurtijdschriften>. Laatst geraadpleegd op 19 juli 2023.

135 VAI. Kennisdossier architectuurtijdschriften. <https://www.vai.be/advies/kennisdossier-architectuurtijdschriften>. VAI. Digitalisering architectuurtijdschriften - Rapport en evaluatie. <https://www.vai.be/advies/digitalisering-architectuurtijdschriften-rapport-en-evaluatie>. Laatst geraadpleegd op 3 augustus 2023.

136 CIVA. Archieven. <https://www.civa.brussels/nl/archieven>. Laatst geraadpleegd op 14 juli 2023.

137 VAI. Project Van de lichtbak af. <https://www.vai.be/projecten/van-de-lichtbak-af>. Laatst geraadpleegd op 2 augustus 2023.

138 Industriemuseum. Inzoomen op industrieel erfgoed. https://www.projectcest.be/wiki/Publicatie:Inzoomen_op_industrieel_erfgoed. Laatst geraadpleegd op 19 juli 2023.

139 Boekentoren. De magie van glasplaten. <https://boekentoren.gent/nl/artikels/de-magie-van-glasplaten>. Laatst geraadpleegd op 19 juli 2023.

127 VAI. Project AIDA. <https://www.vai.be/projecten/aida>. Laatst geraadpleegd op 3 augustus 2023.

128 VAI. *Collectiebeleidplan*, Antwerpen: VAI, 2022 (onuitgegeven), p. 14.

129 *Landschapstekening Kunsten*. Brussel: Kunstenpunt, 2019, p. 87.

130 Archiefpunt. Werkgroep Herbestemmen. <https://archiefpunt.be/herbestemmen/werking>. Laatst geraadpleegd op 24 juli 2023.

Aanbevelingen

CONTINUE CENTRALE REGISTRATIE

We blijven de bewaarplaatsen aanzetten om hun data te delen met de VAI Archiefhub. 45 bewaarplaatsen reageerden op de vraag tot de actualisatie van hun data in de VAI Archiefhub. Niet alle bewaarplaatsen reageerden op deze vraag of moeten nog extra informatie voor de registratie aanleveren. Voor deze veldanalyse wendde het VAI zich enkel tot de reeds bekende bewaarplaatsen, maar op welke andere plaatsen worden er ook architectuurarchieven bewaard? In de VAI Archiefhub zitten nog hiaten van allerlei aard:

- » Bij de provinciale archieven is er enkel zicht op de private archieven in Antwerpen en West-Vlaanderen, maar bewaren de andere provincies ook architectuurarchieven? Er is ook nog een te beperkt zicht op de architectuurarchieven binnen de Brusselse bewaarplaatsen.
- » De discipline van architectuur is en blijft in verandering, waardoor het nodig is om regelmatig kritisch te overwegen of een archief geregistreerd moet worden. Meerdere bewaarinstellingen signaleerden naast zuivere architectenarchieven heel wat bouwdoosiers binnen andere archieven, zoals religieuze instituten, coöperaties enz.
- » Door de recente academisering van het architectuuronderwijs zijn nog niet alle verschuivingen bij de vormers en bewaarplaatsen voldoende in kaart gebracht.
- » Momenteel zijn er drie archieven van vrouwelijke (interieur) architecten of onderzoekers geregistreerd. Bij archieven van bureaus of collectieven kunnen vrouwelijke ontwerpers minder zichtbaar zijn. Het archief van de Unie van Vrouwelijke Architecten van België, dat bij de architectuurarchieven van de ULB bewaard wordt, kan een vertrekpunt zijn voor verdere registratie.
- » We zetten de samenwerking met CIVA verder om de archieven in hun collectie via de Archiefhub te registreren en ontsluiten.
- » De door CIVA bewaarde tuin- en landschapsarchieven vormen vandaag de enige geïdentificeerde collectie in België. We hebben momenteel geen zicht op archieven rond tuin- en landschapsarchitectuur in Vlaanderen.¹⁴⁰

BELANG VAN KENNISDELING TUSSEN BEWAARINSTELLINGEN

VAI en CIVA hebben al een informele samenwerking rond concrete vragen over verwerving van archieven, digitalisering en *born-digital* archieven, onderzoeksdagen enz. Ook bij de andere bewaarinstellingen is kennis aanwezig over het beheer van architectuurarchieven. Alleen is deze kennis niet altijd bekend binnen het veld of onvoldoende gedeeld. Het VAI Kenniscentrum kan deze situatie verbeteren door blijvend:

- » specifieke kennis te delen, bijvoorbeeld over *born-digital* archieven of auteursrechten;
- » te adviseren op maat van een bepaalde bewaarinstelling, bijvoorbeeld bij selectie of waardering;
- » good practices uit het veld te delen met het veld, bijvoorbeeld projecten met participatie van de erfgoedgemeenschap;
- » mogelijke onderzoeksthematieken bekend te maken, zoals duurzaamheid, gender, dekolonisatie enz.;
- » het netwerk van bewaarplaatsen te onderhouden en te betrekken.

Dat kan verschillende vormen aannemen, bijvoorbeeld via een nieuwsbrief, gerichte communicatie en workshops.

Sleutelwerken

Culot, Maurice; Anne Van Loo, et al. *Musée des Archives d'Architecture Moderne, Archives d'Architecture Moderne*. Deel 1. Brussel: AAM, 1986.

Culot, Maurice, et al. *Archives d'architecture Moderne. Catalogue des Collections*. Deel 2. Brussel: AAM, 1999.

Laureys, Dirk, et al. *Bouwen in beeld. De collectie van het Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen*. Turnhout: Brepols Publishers, 2004.

De Houwer, Veerle, et al. [Handleiding architectuurarchieven: inventarisatie](#). Antwerpen: CVAa, 2004.

Avermaete, Tom, et al. [Architectuurarchieven in Vlaanderen](#). Antwerpen: CVAa, 2006.

Van Herck, Karina, et al. [Wonen in welvaart. Woningbouw en wooncultuur in Vlaanderen 1948-1973](#). Antwerpen: VAI / CVAa, 2006.

De Caigny, Sofie, et al. [Handleiding architectuurarchieven: materiele zorg](#). Antwerpen: CVAa / VAI, 2007.

De Caigny, Sofie, et al. [Handleiding architectuurarchieven, verwerken, selectie en beschrijven](#). Antwerpen: CVAa / VAI, 2009.

De Caigny, Sofie, et al. *Het Gekwetste Gewest. Archieven van de wederopbouwarchitectuur in de Westhoek*. Antwerpen: CVAa / VAI, 2009.

De Caigny, Sofie, et al. [Bronnengids architectuuronderwijs Vlaanderen](#). Antwerpen: CVAa, 2012.

Culot, Maurice, et al. *Brussel 100 jaar architectuur 1910-2010*. Brussel: AAM Editions, 2014.

De Caigny, Sofie, et al. [Maquettes. Verbeelding op schaal](#). Antwerpen: CVAa, 2014.

Kunsttijdschrift Vlaanderen, themanummer Architectuurarchieven, jg. 65, nr. 358, 2016.

Schoups, Inge, et al. *Informatie beheren en archiveren – Digitaliseren van analoge informatie*. Brussel: Politeia, 2022.

Met dank aan Dirk Laureys (VAI), Stefaan Grieten (VAI), Francis Carpentier (CIVA), Sophie Gentens (CIVA), Nele Derycke (Stadsarchief Ieper), Giovanna Visini (FelixArchief Antwerpen), Yana Vandendriessche (Universiteitsbibliotheek UGent), Isabel Rotthier (Universiteitsarchief UGent), Marc Nelissen (Universiteitsarchief KU Leuven), Godfried Kwanten (KADOC), Isabelle Verheire (Provinciaal Archief West-Vlaanderen), Werner Adriaenssens (Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis) en Johan Dambruyne (Algemeen Rijksarchief).

¹⁴⁰ Het Nieuwe Instituut in Rotterdam bracht in 2021 een onderzoeksrapport uit over deze thematiek: *Geheugen van het ontworpen landschap. Het belang van archivering van tuin- en landschapsarchitectuur*. <https://nieuweinstituut.nl/projects/ontworpen-landschap>. Laatste geraadpleegd op 24 juli 2023.

Stedenbouw

34

*Cultureel erfgoed van
de stedenbouw*

46

Uitdagingen

36

Methodologie

48

Opportunities

38

Erfgoedvormers

50

Aanbevelingen

40

Bewaarplaatsen

51

Sleutelwerken

Cultureel erfgoed van de stedenbouw

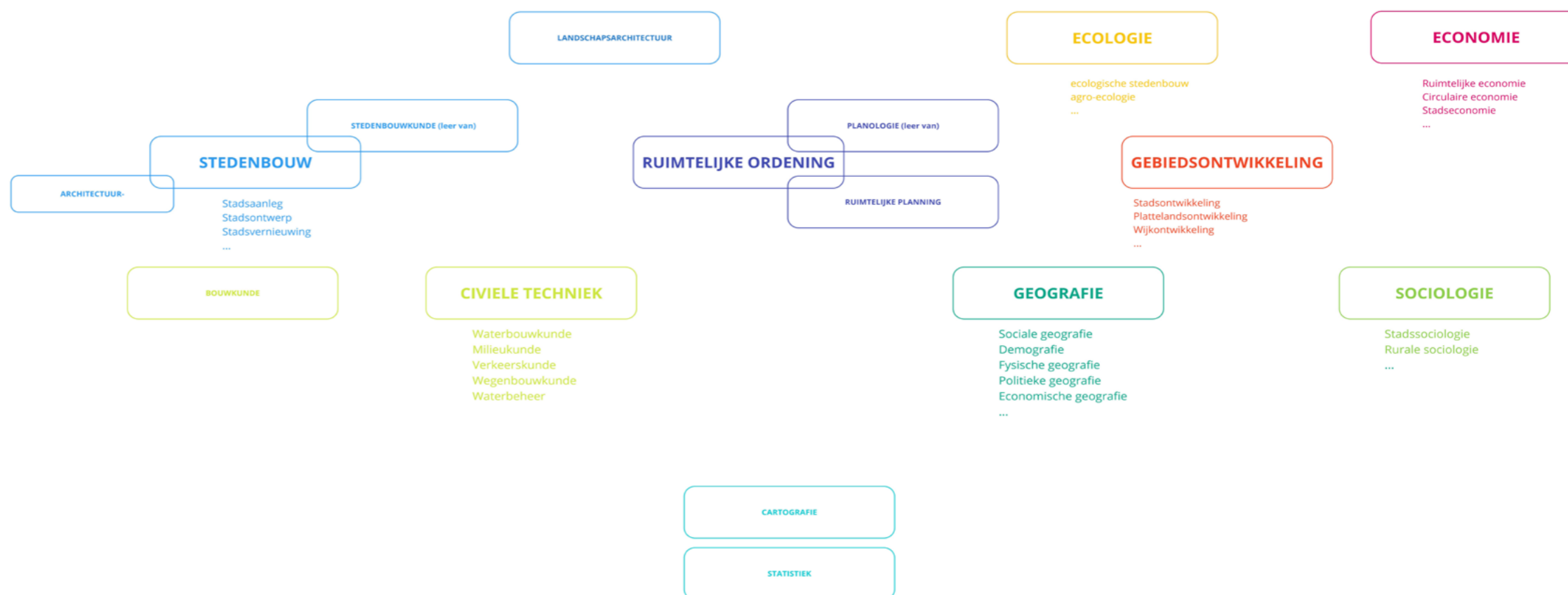
Binnen de werking focust het Kenniscentrum van het Vlaams Architectuurinstituut (VAi) op de naoorlogse stedenbouw in Vlaanderen en Brussel. De voorloper van het VAi Kenniscentrum, het CVAA Centrum Vlaamse Architectuurarchieven, realiseerde in 2012 een grootschalig [onderzoeks- en publieksproject](#) naar aanleiding van de 50ste verjaardag van de wet op de stedenbouw (1962). Die wet zette een planningsactiviteit in gang op een schaal die nooit eerder gezien was in België. Stedenbouw is complex op het vlak van actoren, ruimtelijke schalen en beleidsniveaus. Het cultureel erfgoed wordt daardoor erg verspreid bewaard en fragmentair overgedragen.

HISTORISCHE SLEUTELMOMENTEN

Hoewel de wet van 1962 een verdichtingspunt was voor de discipline, nam stedenbouw al veel vroeger een aanvang. Vanaf het einde van de 18de en het begin van de 19de eeuw ontwikkelde 'stadmaken' zich op een meer institutionele manier; bij steden ontstond een bewustzijn over stedenbouw. Tijdens de eerste decennia van de 20ste eeuw begon stedenbouw zich te verzelfstandigen als discipline, los van architectuur of bouwkunde bijvoorbeeld. Rond die periode hadden ook de wereldtentoonstellingen, georganiseerd in diverse steden, zoals Brussel in 1910 en in Gent in 1913, een zekere invloed.¹⁴¹ De beide Wereldoorlogen speelden bovendien een belangrijke rol in de ontwikkeling van de stedenbouw. In 1915 zag de Wet op de Heropbouw der Vernielde Belgische Gemeenten het daglicht. Tijdens de Tweede Wereldoorlog richtte de Duitse overheid in het bezette België het Commissariaat-Generaal voor 's Lands Wederopbouw op en werd er gewerkt aan een wettelijk kader. Na 1945 werd stedenbouw opgenomen in het onderwijs. Met de versnelling in de ontwikkeling van infrastructuur en huisvesting in de naoorlogse periode groeide de behoefte aan een wettelijk kader. De nationale wet op de stedenbouw in 1962 betekende het startpunt voor een planning ook op landelijke en gewestelijke schaal.¹⁴² Vanaf 1970 leidden de Belgische staatshervormingen tot de creatie van de drie gewesten, die bij de derde staatshervorming, in 1988-1989, de bevoegdheden rond stedenbouw toegewezen kregen.¹⁴³ Sinds 1997 is er het Ruimtelijk Structuurplan Vlaanderen.¹⁴⁴ Ondertussen is dat vervangen door het Ruimtelijk Beleidsplan Vlaanderen.¹⁴⁵

VEELHEID AAN ACTOREN EN INTERDISCIPLINARITEIT

Het cultureel erfgoed van de stedenbouw is het product van ontwerp- en uitvoeringsprocessen van verschillende actoren door de tijd heen. De wet van 1962 zette bijvoorbeeld een planningsactiviteit in werking op een schaal die nooit eerder gezien was in België, waarbij een groot aantal actoren betrokken was: overheden, zelfstandige ontwerpers, studiebureaus, huisvestingsmaatschappijen, verkavelingsmaatschappijen, intercommunales, vakverenigingen, inspraakorganisaties en actiegroepen, organisatoren van stedenbouwkundige wedstrijden, opleidingen stedenbouw, politici, beleidsmakers enz.¹⁴⁶ Stedenbouw vergt een interdisciplinaire aanpak. Het brengt professionals met allerhande achtergronden samen, zoals te zien op de schematische voorstelling hieronder.



Figuur 11. Schematische voorstelling van stedenbouw met subdisciplines
© VAi Kenniscentrum.

141 Informatie bekomen via klankbordgroep stedenbouw op 4 oktober 2023.

142 Idem.

143 Idem.

144 VAi. Actoren – Vijftig jaar wet op de stedenbouw. <https://www.vai.be/advies/actoren-vijftig-jaar-wet-op-de-stedenbouw>. Laatste geraadpleegd op 12 oktober 2023.

145 Omgeving Vlaanderen. Ruimtelijk Structuurplan Vlaanderen. <https://omgeving.vlaanderen.be/nl/ruimtelijk-beleid-en-planning/ruimtelijk-beleid/ruimtelijk-structuurplan-vlaanderen>. Laatste geraadpleegd op 3 november 2023.

146 VAi. Actoren – Vijftig jaar wet op de stedenbouw. <https://www.vai.be/advies/actoren-vijftig-jaar-wet-op-de-stedenbouw>. Laatste geraadpleegd op 12 oktober 2023.

Methodologie

DIVERSITEIT EN OMVANG VAN HET CULTUREEL ERFGOED

Door de grote schaal, de veelheid aan actoren en de interdisciplinariteit, is het cultureel erfgoed van stedenbouw heel divers. Bij de ontwerpers, studie bureaus, onderzoeksgroepen en intercommunales bevinden zich voorbereidende onderzoeken, rapporten, maquettes, projectdossiers enz. Voor de publieke beeldvorming over projecten maken huisvestingsmaatschappijen gebruik van affiches of presentatiemaquettes. De archieven van inspraakverenigingen en actiegroepen bestaan eerder uit fotomateriaal, pamfletten, folders en brochures, terwijl een privépersoon veel correspondentie en beleidsdocumenten kan bezitten. De overheden bewaren dan weer de aanvraagdossiers stedenbouwkundige vergunningen. Ook de verschillende vaktijdschriften zijn van belang voor de sector. Net zoals in de architectuur komt vanaf de jaren 1980 de digitalisering op. Naast het gebruik van CAD werkt men in de stedenbouw vaak ook met GIS (geografische informatiesystemen). Door de ruimtelijke schaal is de omvang en de grootte van al dit materiaal ook aanzienlijk.

VERSPREIDE BEWARING EN ACTUELE NODEN

Het wordt in hoofdzaak bewaard bij gespecialiseerde instellingen zoals VAI en CIVA Centre International pour la Ville, l'Architecture et le Paysage, onderwijs- en onderzoekinstellingen, stads- en gemeentearchieven en culturele archieven. De actuele vraag naar het cultureel erfgoed van de stedenbouw is hoog. Met de bouwshift, de problematiek rond stikstof en andere actuele ruimtelijke vraagstukken stellen we een groeiende behoefte vast bij burgers, onderzoekers, planners, stedenbouwkundige ambtenaren en beleidsmakers naar vindbaarheid en ontsluiting van archieven en kennis over de stedenbouwkundige geschiedenis. Om het ruimtegebruik te kunnen verduurzamen is een grondig inzicht nodig in waar we vandaan komen, hoe ecologische systemen vroeger op specifieke plekken werkten en welke *tacit knowledge* lokale gemeenschappen bezitten. Al deze kennis wordt dan grondstof voor een duurzaam ontwerp.¹⁴⁷

MOMENTUM: 50 JAAR WET OP DE STEDENBOUW (1962-2012)

Doordat stedenbouw zo complex en maatschappelijk wijdvertakt is, is er behoefte aan een haalbare focus in de continue- en de projectwerking. Een momentum kiezen biedt dan een uitstekende kans om kennis en samenwerking te bundelen. Naar aanleiding van de 50ste verjaardag van de wet op de stedenbouw uit 1962, maakte het CVAA een [kennisdossier](#). De diverse actoren en archieven werden systematisch geïdentificeerd en geregistreerd. Het CVAA bemiddelde bij de overdracht van belangrijke archieven naar verschillende bewaarinstellingen.¹⁴⁸ Interviews met kroongetuigen van de stedenbouwkundige ontwikkeling en de omgang met landschap – Jef Van den Broeck, Herman Baeyens, Bob Cools, Georges Allaert, Herman Rosseau, Louis Albrechts, Evert Lagrou, Karel Debaere en Bert Vanbelle – capteerden de dynamieken en methodes van het plannings- en ontwerpproces.¹⁴⁹ Dit project legde de basis voor het [kennisdossier rond mondelinge geschiedenis](#) bij het onderzoek naar ontwerp van stoel tot stad.

De VVRP Vlaamse Vereniging voor Ruimte & Planning greep het momentum van de 50ste verjaardag ook aan en gaf in 2012 een themanummer van het tijdschrift *Ruimte* uit en twee publicaties: 's *Lands natuurschoon. 50 jaar wet op de stedenbouw: een halve eeuw ruimtelijke ontwikkelingen* en *Lexicon 50 jaar stedenbouwwet: een halve eeuw juridische ontwikkelingen*.¹⁵⁰ In 2013 publiceerde het VAI [Bewegende landschappen. Over stedenbouw en film](#), een bundeling van vier unieke films en teksten over de omgang met landschap en verstedelijking.

Sinds de ontwikkeling van het kennisdossier in 2012 bestaat de werking rond stedenbouw door het CVAA en nadien het VAI Kenniscentrum uit het ad hoc registreren van relevante actoren en archieven, het adviseren van professionals en het bemiddelen bij eventuele archiefoverdrachten.

DOELSTELLING: BREED TOEGANKELIJKE ONTSLUITING

Tijdens een expertmeeting in 2022 gaven onderzoekers die zich toeleggen op de geschiedenis van de stedenbouw aan dat hulpinstrumenten die het raadplegen van bronmateriaal ondersteunen ontbreken. Het VAI wil tijdens de beleidsperiode 2024-2028 in samenwerking met universitaire partners de beschikbare bronnen voor het onderzoek naar de stedenbouw in Vlaanderen en Brussel in kaart brengen door *deskresearch* en plaatsbezoeken. Dat zal onder meer resulteren in de actualisatie van het kennisdossier stedenbouw en het registreren van de in kaart gebrachte bronnen in de VAI Archiefhub.

KLANKBORDGROEP STEDENBOUW

Ter voorbereiding van deze veldanalyse van stoel tot stad organiseerde het VAI Kenniscentrum een klankbordgroep. Daarnaast verzamelden we relevante informatie via de actualisatie van de VAI Archiefhub, de gesprekken met de collectiemedewerkers van het VAI en CIVA en de enquête van de tien bewaarinstellingen met meer dan vijf architectuurarchieven (zie hoofdstuk Architectuur). Nieuw ontdekte actoren en archieven verwerkten we in de VAI Archiefhub.

De klankbordgroep vond plaats op 4 oktober 2023 in De Singel. Bij de samenstelling van de klankbordgroep hielden we rekening met een spreiding op het vlak van plaats in het veld, (onderzoeks) specialisatie en gender. Er waren acht deelnemers (zie verder). We legden volgende vragen voor aan de klankbordgroep:

- » Het VAI kenniscentrum focust op de stedenbouw in Vlaanderen en Brussel vanaf 1962. Zijn er bedenkingen bij deze afbakening?
- » Stedenbouw heeft verschillende disciplines. Welke hoofd- en zijdisciplines nemen we mee in de analyse?
- » Het kennisdossier stedenbouw lijst de belangrijkste actoren en archieven op. Zijn er hiaten?
- » Welke bronnen kom je als onderzoeker tegen? Welke zijn waardevol?
- » Welke instrumenten kunnen ondersteuning bieden bij het raadplegen van de archieven?
- » Wat zijn de belangrijkste problematieken, uitdagingen of bedreigingen voor dit erfgoed?

AFBAKENING STEDENBOUW

De klankbordgroep adviseert om in de doorlopende werking van het VAI Kenniscentrum rekening te houden met een ruim tijds kader, al kan er voor de haalbaarheid binnen projecten een nauwer tijds kader overwogen worden, bijvoorbeeld aan de hand van sleutelmomenten zoals een event, of een wet of document.

De afbakening in tijd hangt samen met hoe stedenbouw wordt gedefinieerd. De klankbordgroep waarschuwt voor het te eng benaderen van stedenbouw, bijvoorbeeld door enkel te kijken naar activiteiten die tot doel hebben een plan op te stellen. Een zeer brede definitie van stedenbouw bevat het in beeld brengen van alle ruimtelijke transformaties. De klankbordgroep vindt een brede kijk belangrijk voor de werking van het VAI Kenniscentrum.

Stedenbouw is intrinsiek disciplineoverschrijdend. De lijst van betrokken disciplines is eindeloos, maar bij het uitsluiten van bepaalde disciplines bestaat het gevaar dat iets van informatie verloren gaat. Werken rond actoren kan een zinvolle manier zijn om het veld te benaderen.

Om te bepalen of een actor bijdraagt aan stedenbouw kan het criterium gebruikt worden dat stedenbouw een integrale visie vraagt. Het gaat dus over actoren die buiten hun sectoraal kader treden. Er kunnen ook actoren gebruikt worden die bezig waren met de vorming van een visie, maar die niet altijd tot een product heeft geleid.

In het kader van deze veldanalyse focussen we op het aanvullen van het kennisdossier; de vraag tot verbreding nemen we mee in de toekomstige werking van het VAI Kenniscentrum.

¹⁴⁷ Informatie bekomen via expertenmeeting op 24 maart 2022.

¹⁴⁸ VAI. Kennisdossier – Vijftig jaar wet op de stedenbouw. <https://www.vai.be/advies/kennisdossier-vijftig-jaar-wet-op-de-stedenbouw>. Laatst geraadpleegd op 27 juli 2023.

¹⁴⁹ VAI. Oral history. Vijftig jaar wet op de stedenbouw. <https://www.vai.be/advies/oral-history-vijftig-jaar-wet-op-de-stedenbouw>. Laatst geraadpleegd op 12 oktober 2023.

¹⁵⁰ Lauwers, Hugo, et al. 's *Lands natuurschoon. 50 jaar wet op de stedenbouw: een halve eeuw ruimtelijke ontwikkelingen*. Antwerpen: VRP, 2012. Hubeau, Bernard, et al. *Lexicon 50 jaar stedenbouwwet: een halve eeuw juridische ontwikkelingen*. Brugge: Die Keure, 2012.

Erfgoedvormers

Het kennisdossier uit 2012 over de wet op de stedenbouw legde de nadruk op privaatrechtelijke archiefvormers, omdat de toestand van hun archief vaak het meest precair is.¹⁵¹ De klankbordgroep stedenbouw suggereerde een paar noodzakelijke aanvullingen bij dit kennisdossier, bijvoorbeeld met betrekking tot de publieke erfgoedvormers. Deze verruiming zal op het vlak van ontsluiting een goede afstemming met bewaarinstellingen van publiekrechtelijke archieven noodzakelijker maken. Voor een gedetailleerd overzicht verwijzen we naar het online [kennisdossier](#). We geven hier een beknopt overzicht van de belangrijkste actoren en erfgoedvormers.

ONTWERPERS

De uitvoering van de wet van 1962 genereerde werk voor zelfstandige ontwerpers, bijvoorbeeld om voor lokale overheden Algemene en Bijzondere Plannen van Aanleg te ontwerpen, en dat volgens de gewestplannen.¹⁵² De praktijk van de stedenbouw hangt vaak nauw samen met de architectuurpraktijk, velen combineerden architectuur met stedenbouw, zoals Victor Bourgeois en Dries Jageneau. Zelfstandige ontwerpers komen vandaag minder voor, men werkt veelal in stedenbouwkundige bureaus en collectieven.

BUREAUS EN COLLECTIEVEN

Stedenbouw vergt een interdisciplinaire aanpak. Het proces van gewestplanning, op gang getrokken na de wet op de stedenbouw, bracht professionals met allerhande achtergronden samen. Het territorium werd opgedeeld in gewesten. In de praktijk kwam er een soort geografische taakverdeling tussen de verschillende studiebureaus, universitaire onderzoeksgroepen en intercommunales: Mens en Ruimte was vooral in Vlaams-Brabant, Noorderkempen en een stukje van Oost-Vlaanderen (rond Dendermonde) actief, de groep van UGent vooral in Oost-Vlaanderen, Leiedal en WITAB meer in West-Vlaanderen, Schelde-Dijle en Omgeving in het Antwerpse of Renaat Soetewey (KU Leuven) in Limburg.¹⁵³

Na de gewestplannen en structuurplannen kwamen de Ruimtelijke Uitvoeringsplannen. De stedenbouwkundige bureaus bestaan vandaag uit een brede groep van stedenbouwkundigen, ruimtelijke planners, mobiliteitsexperten, landschapsarchitecten en zo meer. Hedendaagse voorbeelden zijn BUUR (Sweco) of Blauwdruk.

De digitale omwenteling binnen de ontwerppraktijk in de jaren 1980 en 1990 uit zich in een nieuwe manier van werken en resulteerde ook in nieuwe digitale tekeningen en objecten. Binnen het domein van de stedenbouw werkt men vooral met geografische informatiesystemen (GIS).

OPDRACHTGEVERS

Zowel publieke als private erfgoedvormers waren lange tijd belangrijke opdrachtgevers. De groei van dorpen en wijken is vaak verweven met de uitbouw van burgerlijke voorzieningen, maar ook met de ontwikkeling van parochies met kerken, scholen en meer.¹⁵⁴ Het Stadsarchief Brugge, bijvoorbeeld, plaatste in 2021 op de website de link naar het Archief van de Burgerlijke Godshuizen van Brugge. Het archief beslaat de periode vanaf het einde van de 18de eeuw tot in de 20ste eeuw en bevat naast het beheer van de godshuizen en andere gebouwen ook documenten die betrekking hebben op de aanleg van de eerste spoorwegen, de bouw van het Brugse treinstation, de eerste autosnelweg, de ontwikkeling en verkaveling van de Brugse rand enz.¹⁵⁵ Na 1962 kwam de impuls tot stadsvernieuwing of stedenbouwkundige aanpassingen ook niet zelden vanuit commerciële hoek.¹⁵⁶

Huisvestingsmaatschappijen en verkavelingsmaatschappijen speelden vaak lokaal een belangrijke rol in de stedenbouwkundige geschiedenis.¹⁵⁷ Ook projectontwikkelaars behoren tot deze actorgroep.

BEROEPSORGANISATIES

Vakverenigingen van stedenbouwkundigen en ruimtelijke planners ontstonden al in de jaren 1920, met als bekend voorbeeld de Société des Urbanistes Belges, later overgegaan in de Société des Urbanistes et Architectes Modernistes, een vereniging die ook na de Tweede Wereldoorlog actief bleef, tot 1973. Andere voorbeelden zijn de Belgische Vereniging voor Nederlandstalige Stedebouwkundigen (1965–1997) en de Vlaamse Vereniging voor Ruimte en Planning (vanaf 1997).¹⁵⁸

OVERHEID EN STEUNPUNTEN

De klankbordgroep beklemtoonde het belang van de overheid voor de stedenbouw, en wel op meerdere niveaus:

- » de federale ministeries, bijvoorbeeld Openbare Werken (Dienst Stedenbouw en Dienst Bruggen en Wegen) en Economie;
- » de regionale ministeries;
- » de provinciale overheden;
- » de lokale overheden met de omgevings- of planningsdiensten; enz.

Andere relevante spelers zijn bijvoorbeeld de buurtspoorwegen, de NMBS enz. Doordat tijdens het project '50 jaar wet op de stedenbouw' de focus lag op privaatrechtelijke erfgoedvormers, moeten de publieke erfgoedvormers verder in kaart gebracht worden. Dit is een complex werk door de verschillende niveaus, verschuivingen in bevoegdheden en wettelijke kaders enz.

De Vlaamse overheid biedt vandaag veel informatie online aan via datasets en kaarten, zoals het Geografisch Portaal (kortweg Geopunt). Er zijn ook verschillende relevante onderzoeksinstituten, zoals VLM Vlaamse Landmaatschappij, INBO Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek en ILVO Instituut voor Landbouw-, Visserij- en Voedingsonderzoek.

OPLEIDINGEN

Het onderwijs stedenbouw werd na 1945 sterk uitgebreid. Er waren onder andere opleidingen in:

- » Gent: KASK Gent, UGent en Sint-Lucas Gent;
- » Antwerpen: UA Antwerpen;
- » Brussel: Sint-Lukas Brussel, Ter Kameren/La Cambre en VUB;
- » Leuven: KU Leuven.¹⁵⁹

Sinds het academiejaar 2013–2014 is het verschil tussen de academische opleidingen aan de universiteiten en 'opleidingen van academisch niveau' in de hogescholen opgeheven. De opleidingen stedenbouw aan de hogescholen zijn geïntegreerd in de universiteiten, waarmee vaak al in associatie werd gewerkt.¹⁶⁰ Naast de hedendaagse opleidingen Stedenbouw aan de UGent, UA Antwerpen, KU Leuven en VUB, bestaan er ondertussen ook de interdisciplinaire en internationale Master of Human Settlements aan de KU Leuven en Master in Urban Studies aan de VUB.¹⁶¹

De UHasselt biedt als enige instelling in Vlaanderen de opleiding Mobiliteitswetenschappen aan.¹⁶² Het postuniversitair centrum van de KU Leuven richtte in het voorjaar van 2023 de opleiding Stads- en Gebiedsontwikkeling in.¹⁶³ Naast de opleidingen zijn er in de onderwijsinstellingen ook onderzoeksgroepen, zoals Labo S Laboratorium voor Stedenbouwonderzoek aan de UGent.¹⁶⁴ De Erasmus Hogeschool Brussel en de School of Arts Gent bieden een professionele bachelor Landschaps- en Tuinarchitectuur aan.¹⁶⁵

Meer informatie is te vinden in de [Bronnengids architectuuron-derwijs Vlaanderen](#) uit 2012, waarin stedenbouwopleidingen zijdelings aan bod komen. De actoren en bronnen stedenbouwonderwijs moeten in de toekomst verder in kaart gebracht worden.

INTERMEDIAIRE PERSONEN EN ORGANISATIES

Aan het einde van de jaren 1960 en in de jaren 1970 ontstond een groot aantal protestgroepen, burgerinitiatieven en actiecomités, die protesteerden tegen bepaalde ingrepen in hun leefmilieu. Het gaat om een veelheid van groepen, die vaak kleinschalige en contextgebonden acties voerden en waarvan sommige toch een langdurige werking hadden. Andere groepen bestonden daarentegen al langer, maar namen in de decennia 1960–1970 een actievere rol op in het bundelen van bewoners- en burgerprotesten. Voorbeelden zijn AGOS Aktiegroep Oude Stad in Antwerpen, Koninklijke Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon, Actiecomité Red de Voorkempen of het Actiegroep Bourgoyen-Ossemeersen.¹⁶⁶ Ook politici en beleidsmakers speelden een belangrijke rol in die periode.¹⁶⁷ De klankbordgroep stedenbouw wees ook op andere actoren in het middenveld, zoals de Boerenbond, die van belang was bij dorpse verkaveling.¹⁶⁸

151 VAI. Actoren – Vijftig jaar wet op de stedenbouw. <https://www.vai.be/advies/actoren-vijftig-jaar-wet-op-de-stedenbouw>. Laatst geraadpleegd op 12 oktober 2023.

152 Idem.

153 Idem.

154 Informatie bekomen via klankbordgroep stedenbouw op 4 oktober 2023.

155 Brugge. Toegangen Adornes en Commissie van Burgerlijke Godshuizen Brugge op Probat. <https://www.brugge.be/toegangen-adornes-en-commissie-van-burgerlijke-godshuizen-brugge-op-probat>. Laatst geraadpleegd op 3 augustus 2023.

156 VAI. Actoren – Vijftig jaar wet op de stedenbouw. <https://www.vai.be/advies/actoren-vijftig-jaar-wet-op-de-stedenbouw>. Laatst geraadpleegd op 12 oktober 2023.

157 Idem. In 2006 opende in de Singel de tentoonstelling 'Wonen in welvaart. Woningbouw en wooncultuur in Vlaanderen, 1948–1973', het eerste overzicht van de wooncultuur in Vlaanderen na de Tweede Wereldoorlog. Er verscheen ook een publicatie. Over de evolutie van de sociale woningbouw in Vlaanderen maakte het CVAa in opdracht van de Vlaamse Maatschappij voor Sociaal Wonen de tentoonstelling '150 jaar sociaal wonen'.

158 VAI. Actoren – Vijftig jaar wet op de stedenbouw. <https://www.vai.be/advies/actoren-vijftig-jaar-wet-op-de-stedenbouw>. Laatst geraadpleegd op 12 oktober 2023.

159 Idem.

160 De Caigny, Sofie, et al. *Bronnengids architectuuronderwijs Vlaanderen*. Antwerpen: CVAa, 2012, p. 39.

161 KU Leuven. Master of Human Settlements. https://set.kuleuven.be/icou/education/mahs/mahs_VUB. Urban Studies. <https://www.vub.be/en/studying-vub/all-study-programmes-vub/bachelors-and-masters-programmes-vub/urban-studies>. Laatst geraadpleegd op 8 november 2023.

162 UHasselt. Mobiliteitswetenschappen. <https://www.uhasselt.be/nl/studeren/opleidingen/bachelor-en-master-in-de-mobiliteitswetenschappen>. Laatst geraadpleegd op 8 november 2023.

163 KU Leuven. Opleiding stads- en gebiedsontwikkeling. https://puc.kuleuven.be/nl/opleiding/opleiding_stads_en_gebiedsontwikkeling_2023. Laatst geraadpleegd op 8 november 2023.

164 UGent. Labo S. <https://www.ugent.be/ea/architectuur/nl/onderzoek/onderzoeksgroepen/labo-s>. Laatst geraadpleegd op 8 november 2023.

165 Erasmus Hogeschool. Landschaps- en tuinarchitectuur. <https://www.erasmushogeschool.be/nl/opleidingen/landschaps-tuinarchitectuur>. School of Arts Gent. Landschaps- en tuinarchitectuur. <https://schoolofartsgent.be/nl/opleiding/landschaps-en-tuinarchitectuur/>. Laatst geraadpleegd op 8 november 2023.

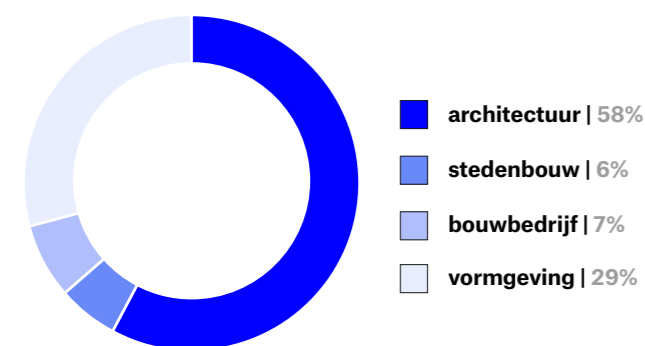
166 VAI. Actoren – Vijftig jaar wet op de stedenbouw. <https://www.vai.be/advies/actoren-vijftig-jaar-wet-op-de-stedenbouw>. Laatst geraadpleegd op 12 oktober 2023.

167 Idem.

168 Informatie bekomen via klankbordgroep stedenbouw op 4 oktober 2023.

Bewaarplaatsen

Dit overzicht van de bewaarplaatsen van cultureel erfgoed met betrekking tot de stedenbouw is in kaart gebracht op basis van de beschikbare data in het kennisdossier stedenbouw uit 2012, de doorlopende registratie en actualisatie in de VAI Archiefhub en de enquête van de tien bewaarinstellingen. We gaan eerst in op de registratie van het cultureel erfgoed met betrekking tot de stedenbouw en nadien op de inhoud van dat erfgoed binnen de bewaarplaatsen.

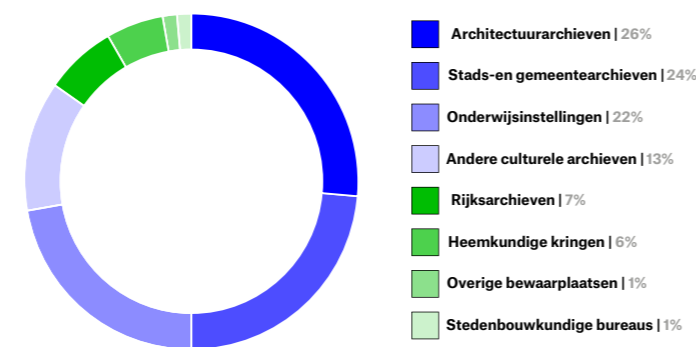


Figuur 12. Aandeel archieven in 2023 per domein (n = 1020; bron: VAI Archiefhub).

Zoals reeds aangegeven in het deel over de centrale registratie in de VAI Archiefhub, is het aandeel stedenbouw in externe bewaarplaatsen het kleinste. Het bleek niet vanzelfsprekend om stedenbouw uit de collecties van de bewaarplaatsen te filteren. De actoren en archieven die voor het project '50 jaar wet op de stedenbouw' in kaart gebracht zijn, kregen het label stedenbouw. Maar uit de voorbereiding van deze veldanalyse bleek dat niet alle beschikbare informatie grondig gecapteerd is. Daar kunnen verschillende redenen voor zijn:

- » Vermoedelijk gebeurde de toekenning van het label stedenbouw in de registratie relevant voor de wet van 1962 na 2012 niet altijd consequent. Meerdere van die archieven (een studie bureau, een intercommunale en twee huisvestingsmaatschappijen) hadden geen label stedenbouw, en uiteraard kan er veel meer uit de periode van voor 1962 gedefinieerd worden als stedenbouw.
- » Ontwerpers werken soms op verschillende domeinen en kunnen in hoofdzaak architect zijn, of stedenbouwkundige, of beide. De opleidingen stedenbouw bestaan sinds 1945. Bovendien is het beroep van stedenbouwkundige niet beschermd, wat bij architecten wel het geval is.
- » Uit de enquête bij bewaarinstellingen kwam naar voren dat de instellingen zich niet altijd bewust zijn van de aanwezigheid van archieven rond stedenbouw binnen hun collecties. De definitie van stedenbouw leek niet altijd duidelijk. De stukken rond stedenbouw zijn ook niet altijd op zichzelf staande archieven en kunnen ook deel uitmaken van een ander archief. Dat is bijvoorbeeld het geval van intercommunales, die een breed gamma aan verantwoordelijkheden hebben (gehad).
- » Naast het label stedenbouw wordt in databanken soms ook gebruikgemaakt van andere labels, zoals infrastructuur, ruimtelijke ordening, planning of nog andere.

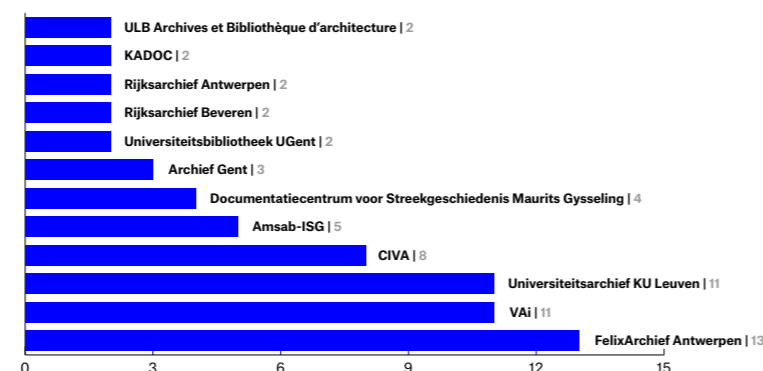
Dit is slechts het topje van de ijsberg. Doordat niet alles gelabeld is als stedenbouw ontbreekt er dus informatie, maar voor deze veldanalyse wordt uitgegaan van wat op dit ogenblik bekend is.



Figuur 13. Aandeel archieven stedenbouw in 2023 per categorie van bewaarplaats (n = 72; bron: VAI Archiefhub).

Zoals in bovenstaande figuur te zien is, wordt het grootste deel van de archieven stedenbouw bewaard bij de architectuurarchieven, zoals VAI en CIVA (26%), de stads- en gemeentearchieven (24%) en de onderwijsinstellingen (22%). 13% zit bij de andere culturele archieven, zoals Amsab-ISG Instituut voor Sociale Geschiedenis en KADOC Documentatie- en Onderzoekscen- trum voor Religie, Cultuur en Samenleving. Een klein deel krijgt onderdak bij de Rijksarchieven (7%) en de heemkundige kringen (6%). 1% is bewaard bij de stedenbouwkundige bureaus zelf en nog eens 1% in overige bewaarplaatsen. Voor de meeste bewaarinstellingen, behalve voor het VAI en CIVA, is stedenbouw geen expliciet thema.

Deze analyse heeft betrekking op de bewaarplaatsen met minstens twee archieven met betrekking tot stedenbouw, zoals in onderstaande figuur te zien is.



Figuur 14. Aantal archieven stedenbouw in 2023 bij de bewaarplaatsen met minstens twee archieven stedenbouw (n = 72; bron: VAI Archiefhub).

VAI

Het VAI, net zoals CIVA, bewaart voornamelijk archieven van ontwerpers, docenten, studie bureaus, vakverenigingen en inspraakorganisaties. Het gaat vooral over archieven van actoren in de aanloopperiode naar de wet op de stedenbouw van 1962 en uiteraard na de wet.

De voorloper van de collectie van het VAI, het APA Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen, beheerde vanaf het eind van de jaren 1980 een collectie die de gebouwde omgeving vanaf 1800 documenteerde. Die omvatte niet alleen de privéarchieven en bibliotheken van architecten, maar ook cultureel erfgoed van personen, organisaties en bedrijven die actief waren in het veld van de ruimtelijke ordening en stedenbouw.¹⁶⁹ In 2018 werd het APA geïntegreerd binnen het VAI. De focus van het VAI ligt op architectuur en stedenbouw, inclusief bouwbedrijf. De nadruk ligt op archieven van landelijk belang.¹⁷⁰

Het VAI bewaart:

- » archieven van docenten, zoals Frans De Groot, Renaat Soetewey, Jef Van den Broeck en Evert Lagrou. Voor het archief van Frans De Groot is een inventaris beschikbaar; de verwerking van de andere archieven is nog lopende. Jef Van den Broeck en Evert Lagrou werden geïnterviewd door het CVAa in het kader van het project '50 jaar wet op de stedenbouw';
- » archieven van studie bureaus zoals de Vereniging Streekplan Schelde-Dijle. Er is een inventaris beschikbaar;
- » archieven van beroepsverenigingen, zoals de maquettes van de Belgische Vereniging van Stedenbouwkundigen en het archief van de VRP. Dat archief is herbestemd vanuit het Amsab-ISG;
- » archieven van inspraakorganisaties, bijvoorbeeld een archiefrelict van AGOS en het archief van de Vereniging voor Natuur- en Stedenschoon;
- » beeldarchieven over de aanleg van de Scheldetunnels in Antwerpen en van Dries Jageneau over de parkeerproblematiek in Antwerpen.

De archieven stedenbouw van het VAI zijn zo'n 40 maal geraadpleegd tussen 2020 en 2023. Driekwart van de raadplegingen gebeurde in het kader van onderzoek. Dat gaat dan over de volgende thematieken: gewestplannen, sociale woningbouw, voetgangersgebieden of onderzoek naar stedenbouw. De overige raadplegingen gebeurden door architecten- of studie bureaus voor de opmaak van een bouwdoos, of geïnteresseerde bewoners van meergezinswoningen of wijken. Een grondige analyse van de gebruikers en onderzoeksthematieken is nodig.

¹⁶⁹ VAI. *Collectiebeidsplan*, Antwerpen: VAI, 2022 (onuitgegeven), p. 5.

¹⁷⁰ Idem, p. 83.

¹⁷¹ CIVA. Archieven. <https://www.civa.brussels/nl/archieven>. Laatst geraadpleegd op 12 oktober 2023.

CIVA

CIVA bewaart onder meer het archief van Victor Bourgeois en Raphaël Verwilghen, maar ook het archief van de studie bureaus Groupe Structures en Groep Planning / Sum, met daarin het deelarchief van Mens en Ruimte. Uniek bij CIVA is de sectie Tuin, Landschap en Stedelijk Ecosysteem. Deze sectie omvat archieven die verband houden met de landschapsarchitectuur. Daarin zijn de collecties van René Pechère, Jules Buysens, Georges Neuray en Jacques Boulanger-Français te vinden, maar ook de archieven van de International Federation of Landscape Architects of de Belgische Vereniging van Tuin- en Landschapsarchitecten. Ook de archieven van Paul Duvigneaud, gewijd aan ecologie en stads-ecosystemen, worden er bewaard. Sinds 2020 is CIVA lid van het NELA Network of European Landscape Architecture Archives.¹⁷¹

De AAM Archives d'Architecture Moderne, een van de voorlopers van CIVA, bracht in 2013 de publicatie *1910-2010: 100 jaar stedenbouw in Brussel* uit. Die bracht een overzicht van 100 jaar stedenbouw in Brussel aan de hand van afbeeldingen en sleutel-momenten.



Figuur 15. Afbraak van de Noordwijk. Collectie Liesbeth Pittery, Erfgoedbank Brussel.

*'De dag na het verdwijnen van koning Leopold II, wiens visie op Brussel sterk door Parijs werd beïnvloed, luidde de Internationale Tentoonstelling van 1910 een nieuw tijdperk in, dat van de sociale en hygiënische stedenbouw waaruit de tuinsteden ontstonden. De crisis van 1929 zorgde voor een doorstart voor grote werkzaamheden, onder meer het spoorwegkruispunt tussen het Noord- en het Zuidstation. Daarbij werd ook de eeuwenoude band tussen het stadscentrum en de rand verbroken. De Staat en de gemeentes organiseerden grote wedstrijden, bijvoorbeeld voor de Kunstberg en de omgeving van het Zuidstation. In de jaren 1950 vierde het geloof in de vooruitgang ten dienste van de mensheid hoogtij maar stedenbouw kende een tabula rasa en er werden stedelijke snelwegen aangelegd. Mei 68 en het ontstaan van de wijkcomités veranderden de situatie en door participatie werd stedenbouw gestuurd in de richting van projecten die meer aandacht besteedden aan de lokale context. Tegelijkertijd groeide Brussel uit tot hoofdstad van Europa waar een kosmopolitische culturele dimensie bij werd ontwikkeld. Tenslotte leiden de aandacht voor het milieu en duurzaamheid tot de comeback van de bestanddelen van de Europese stad: het plein en de straat.'*¹⁷²

ONDERWIJS- EN ONDERZOEKSINSTELLINGEN

Archieven van de opleidingen stedenbouw, hun docenten en studiecentra worden vaak door de inrichtende instellingen zelf bewaard. Maar ook andere instellingen, zoals het VAI, stadsarchieven en heemkundige kringen bewaren archieven van stedenbouwoopleidingen en van de docenten ervan.

Het Universiteitsarchief KU Leuven heeft een uitgebreide collectie rond stedenbouw, zoals de archieven van docenten Raphaël Verwilghen, Marcel Smets en Louis Albrechts. Enkel het archief van Raphaël Verwilghen is geïnventariseerd. Het Universiteitsarchief nam recent het archief over van het Departement Architectuur. Daarin zitten de archieven van verscheidene studiecentra zoals:

- » het Interfacultair Instituut voor Stedenbouw en Ruimtelijke Ordening;
- » het Onderzoekscentrum Ruimtelijke Ordening;
- » de Onderzoeksgroep Stedenbouw en Architectuur;
- » de Onderzoeksgroep Planning en Ontwikkeling;
- » het Steunpunt Ruimte en Wonen;
- » het Projectteam Stadsontwerp;
- » het archief van de opleiding Human Settlements.

Deze archieven zijn nog niet toegankelijk omdat de verwerking ervan lopende is¹⁷³. Het Universiteitsarchief UAntwerpen bewaart het administratief archief van de Vereniging voor het Streekplan Schelde-Dijle (1961–1991) en het archief van het Studiecentrum voor Economisch en Sociaal Onderzoek.¹⁷⁴ De collecties en archieven in andere Vlaamse en Brusselse onderwijs- en onderzoeksinstellingen moeten verder in kaart gebracht worden.

172 AAM Editions. Brussel 100 jaar stedenbouw. <https://www.aam-editions.com/nl/shop/brussel/brussel-100-jaar-stedenbouw-1910-2010/>. Laatst geraadpleegd op 12 oktober 2023.

173 Informatie bekomen in juni 2023 via Marc Nelissen, Universiteitsarchief KU Leuven.

174 Informatie bekomen in juni 2023 via Willem Vanneste, Universiteitsarchief UAntwerpen.

STADS- EN GEMEENTEARCHIEVEN

De hoofdtaak van stads- en gemeentearchieven is het bewaren van publiek archief. De belangrijkste lokale bronnen voor stedenbouw zijn de vergunningsaanvraagdossiers van bouwheren. In Vlaanderen is het voor omgevingswerken net als voor gebouwen in de meeste gevallen verplicht een vergunning aan te vragen. Ook de archieven van de lokale diensten Stedenbouw, Ruimtelijke Ordening, Omgeving, Patrimonium, Planning, Mobiliteit, Openbaar Domein, Milieu enz. bevatten wellicht een grote rijkdom aan informatie over de overheid als lokale coördinator, opdrachtgever en vergunningverlener in de stedenbouw. Dit moet verder in kaart gebracht worden. De stadsarchieven van Antwerpen en Gent bewaren alvast de archieven van het Havenbedrijf.

De stadsarchieven bewaren ook archieven van ontwerpers, sociale huisvestingsmaatschappijen, opleidingen en docenten. Het Archief Gent bewaart het archief van Robert Verbanck, die tussen 1951 en 1976 de afdeling Stedenbouw aan de Gentse Koninklijke Academie voor Schone Kunsten leidde.¹⁷⁵ Het Antwerpse FelixArchief bewaart het archief van stadsbouwmeester Pierre Bruno Bourla, Renaat Braem en Hugo Van Kuyck, en van de Antwerpse Maatschappij voor Goedkope Huisvesting, maar ook het archief van de studiegroep Stad aan de Stroom.¹⁷⁶ Pierre Bruno Bourla was de stadsbouwmeester of stadsarchitect van Antwerpen, die nieuwbouwprojecten voor de stad ontwierp. Vandaag is de functie van stadsbouwmeester geëvolueerd tot het bewaken van de bebouwde omgeving. Renaat Braem en Hugo Van Kuyck zijn onder het grote publiek voornamelijk bekend als architecten, maar zij ontwierpen ook op grote schaal en kunnen als stedenbouwkundigen beschouwd worden. Braem ontwierp de Arenawijk in Antwerpen, Sint-Maartensdal in Leuven en de sociale woonwijk op het Kiel.¹⁷⁷ Van Kuyck ontwierp de sociale woonwijk Luchtbal in Antwerpen.¹⁷⁸

ANDERE CULTURELE ARCHIEFINSTELLINGEN

De culturele archiefinstellingen, zoals Amsab-ISG, Liberas en KADOC, verzamelen vanuit thematisch oogpunt voornamelijk archieven van actoren uit het middenveld, van inspraakorganisaties, actiegroepen en politici die relevant zijn in het kader van de stedenbouw.

Het Amsab-ISG heeft op basis van wat momenteel gekend is de meest uitgebreide collectie rond stedenbouw. Er is het archief van de socialistische sociale huisvestingsmaatschappij De Goede Werkmanswoning (1923–2011). Een reeks foto's van de periode

1950–1995 is gedigitaliseerd en online ontsloten.¹⁷⁹ Het Amsab-ISG bewaart het archief van verscheidene actiegroepen, zoals de Bond Beter Leefmilieu, het Actiecomité Red de Voorkempen, het Fietsoverleg Antwerpen of de Actiegroep Bourgoyen-Ossemeersen. Ten slotte bewaren de culturele archiefinstellingen ook het archief van politici en beleidsmakers die een rol speelden in de naoorlogse stedenbouw: Omer Vanaudenhove (Liberas), Jos De Saegher en Gaston Eyskens (KADOC). Vaak zijn deze erfgoedvormers zich bewust van het belang van hun privéarchief en schenken ze het na hun carrière.¹⁸⁰

RIJKSARCHIEVEN

De Rijksarchieven bewaren in hoofdzaak publiekrechtelijke archieven van openbare besturen (federaal, provinciaal, lokaal). Doordat de werking van het CVAA en het VAI Kenniscentrum tot vandaag in hoofdzaak focust op privaatrechtelijke archieven over de stedenbouw, is er momenteel weinig bekend over de archieven van publieke erfgoedvormers. Hoewel er voor publiekrechtelijke archieven duidelijke richtlijnen zijn voor het selecteren en bewaren ervan, wees de klankbordgroep erop dat het archief van veel publieke erfgoedvormers rond stedenbouw, net als privaatrechtelijke archieven, zeer precair is. Er bestaat weinig informatie over welke archieven bewaard zijn, waar en op welke manier. Ook de staatsvormingen hebben een impact gehad, bijvoorbeeld door het splitsen van actoren of archieven die voorheen nationaal waren.¹⁸¹

Dit is de beschikbare informatie:

- » Het Rijksarchief verwierf in 2017 het archief van Beliris, een samenwerking tussen de federale overheid en het Brussels Gewest. Beliris staat in voor de studie, de uitvoering en de opvolging van al de stedelijke en architecturale projecten in Brussel. Het archief bevat architecturale en erfgoedgerelateerde plannen en studiedossiers, foto's, brochures, persknipsels enz. die verband houden met grote werven en belangrijke stedenbouwkundige projecten sinds het begin van de jaren 1990.¹⁸²
- » Het Rijksarchief Antwerpen in Beveren bewaart een aantal relevante archieven:
 - het archief van twee sociale huisvestingsmaatschappijen: Volkswelzijn uit Sint-Gillis-Dendermonde en Geluk in Ons Huis uit Baasrode (inventaris beschikbaar);¹⁸³
 - het archief van de Vereniging Streekplan Schelde-Dijle (overdrachtslijst beschikbaar);¹⁸⁴
 - het archief van IMALSO Intercommunale Maatschappij voor de Linker Schelde Oever, opgeheven eind jaren 1990 (inventaris beschikbaar).¹⁸⁵

175 *Kunsttijdschrift Vlaanderen*, themanummer Architectuurarchieven, jg. 65, nr. 358, 2016, pp. 24–25.

176 Informatie bekomen in juni 2023 via Giovanna Visini, FelixArchief Antwerpen.

177 Inventaris Onroerend Erfgoed. Renaat Braem. <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/personen/482>. Laatst geraadpleegd op 8 november 2023.

178 Inventaris Onroerend Erfgoed. Hugo Van Kuyck. <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/personen/5346>. Laatst geraadpleegd op 8 november 2023.

179 Amsab. Foto's De Goede Werkmanswoning. <https://www.amsab.be/over-ons/nieuws/862-foto-s-de-goede-werkmanswoning>. Laatst geraadpleegd op 28 juli 2023.

180 VAI. Actoren – Vijftig jaar wet op de stedenbouw. <https://www.vai.be/advies/actoren-vijftig-jaar-wet-op-de-stedenbouw>. Laatst geraadpleegd op 12 oktober 2023.

181 Informatie bekomen via klankbordgroep stedenbouw op 4 oktober 2023.

182 Rijksarchief in België. Archief Beliris. <https://arch.arch.be/index.php?l=nl&m=nieuws&r=alle-nieuwsberichten&a=2016-12-05-het-archief-van-beliris-brengt-brusselse-architectuur-en-erfgoed-in-beeld>. Laatst geraadpleegd op 27 juli 2023.

183 Rijksarchief in België. Huisvestingsmaatschappij. <https://search.arch.be/nl/zoeken-naar-archieven/zoekresultaat/index/index/zoekterm/huisvestingsmaatschappij>. Laatst geraadpleegd op 27 juli 2023.

184 Rijksarchief in België. Archief Streekplan Schelde-Dijle. https://search.arch.be/nl/zoeken-naar-archieven/zoekresultaat/ead/index/zoekterm/streekplan/eadid/BE-A0511_107639_105768_DUT. Laatst geraadpleegd op 27 juli 2023.

185 Archief van de Intercommunale Maatschappij van de Linker Scheldeoever (IMALSO) te Antwerpen. Laatst geraadpleegd op 27 juli 2023.

CASE

Het erfgoed van sociale huisvestingsmaatschappijen in kaart gebracht

Het cultureel en onroerend erfgoed van de sociale huisvestingsmaatschappijen wordt sinds 2007 door verschillende actoren, in samenwerking met de VMSW Vlaamse Maatschappij voor Sociaal Wonen in kaart gebracht.

Het VAI stelde tussen 2007 en 2013 een overzicht samen van de archieven van [sociale huisvestingsmaatschappijen](#). Deze maatschappijen zijn belangrijke actoren in de gebouwde omgeving. Archiefbeheer is er vaak geen prioriteit. In samenwerking met het Algemeen Rijksarchief maakte het VAI in 2007 een archiefselectielijst voor de bewaring en vernietiging van archiefdocumenten. In 2008 organiseerde het VAI in samenwerking met het Rijksarchief Hasselt en de VMSW een infosessie over het beheer van archieven bij sociale huisvestingsmaatschappijen. In 2013 maakte het VAI in opdracht van de VMSW de mobiele tentoonstelling '150 jaar sociaal wonen'.¹⁸⁶

In 2011 startte het Agentschap Onroerend Erfgoed met de VMSW het project 'Erfgoedwaarde van sociale woningbouw in Vlaanderen'.¹⁸⁷ Het sociale woningbouwpatrimonium in Vlaanderen is een divers erfgoed, maar de kennis erover bleef vooral beperkt tot enkele topwerken van bekende ontwerpers zoals Renaat Braem. Er is veel minder geweten over de enorme activiteit van de 100-en sociale huisvestingsmaatschappijen, die een beslissende impact hebben gehad op de gebouwde omgeving in Vlaanderen en op het sociale woningbouwbeleid. Een eerste studie over de erfgoedwaarden verscheen in 2016.¹⁸⁸ Er werd een inventaris opgemaakt aan de hand van terreinbezoeken, archief- en literatuuronderzoek en bevraging van de sociale huisvestingsmaatschappijen.

Tijdens het archiefonderzoek werden enkele fondsen van de VMSW systematisch geconsulteerd, zoals het Fotoarchief, het Plannenarchief, de kadastrale registratiesteekkaarten van de cel Onroerende Transacties en de Patrimoniumdatabank van de VMSW. Om de selectie van de wijken te onderbouwen, volgde indien nodig verder archiefonderzoek naar de bouwaanvragen in gemeentelijke archieven, en/of naar bouwdoSSIERS bewaard in de archieven van de huisvestingsmaatschappijen.¹⁸⁹ In 2018 verscheen dan de tweede studie, *Thuis in erfgoed*, een handleiding voor het beheer van de erfgoedwaarden in het patrimonium van de sociale huisvestingsmaatschappijen.¹⁹⁰

HEEMKUNDIGE KRINGEN

Het DSMG Documentatiecentrum voor Streekgeschiedenis Maurits Gysseling heeft een bibliotheek en een archief over de geschiedenis van Gent en omliggende gemeenten. Het DSMG bewaart het archief van de afdeling Stedenbouw van KASK Gent en het archief van de Belgische Vereniging van Nederlandstalige Stedenbouwkundigen, een verzameling kaarten met gewest- en structuurplannen, enz.¹⁹¹ Het DSMG bewaart ook het archief van Jacques Monsaert, schepen en burgemeester van Gent, onder wiens beleid de opmaak van het Gemeentelijk Algemeen Structuurplan 1982 van start ging.¹⁹²

OVERIGE BEWAARPLAATSEN

META is de koepel van Vlaamse verenigingen actief in de erfgoedzorg rond oude trams en bussen. Er is recent voor de archieven van de Nationale Maatschappij van Buurtspoorwegen een inventaris per provincie gemaakt. Deze archieven zijn interessant op vlak van architectuur (bijvoorbeeld stations en stelplaatsen) en stedenbouw (bijvoorbeeld tracés van de lijnen).¹⁹³

AUDIOVISUELE BRONNEN

Behalve meer traditioneel archiefmateriaal kunnen ook andere bronnen een zicht bieden op de omgang met het gebouwde landschap: dia's, foto's, affiches, films, interviews en nog andere. Heel veel lokale en culturele archieven hebben rijke fotocollecties over werken, structuren, evenementen of protestacties. Dat geldt ook voor collecties bij privéverzamelaars, de lokale pers(fotograaf) of heemkundige kringen. Soms zijn die fotocollecties gedigitaliseerd en ontsloten via een geografische of thematische beeldbank, zoals de beeldbanken van regionale erfgoedcellen.¹⁹⁴ Films en documentaires zijn te vinden bij Cinematek, Argos, het beeldarchief van de VRT en Het Archief voor Onderwijs (meemoo).¹⁹⁵

186 VAI. Projecten – Sociale huisvesting. <https://www.vai.be/projecten/sociale-huisvesting>. Laatst geraadpleegd op 11 augustus 2023.

187 Agentschap Onroerend Erfgoed. Onderzoek naar de erfgoedwaarden van het sociale woningbouwpatrimonium Vlaanderen. <https://www.onroerenderfgoed.be/nieuws/onderzoek-naar-de-erfgoedwaarden-van-het-sociale-woningbouwpatrimonium-vlaanderen>. Laatst geraadpleegd op 10 november 2023.

188 Van Herck, Karina, en Evert Vandeweghe. *Goed wonen voor iedereen: een rijke geschiedenis. Onderzoek naar de erfgoedwaarden van het sociale woningbouwpatrimonium in Vlaanderen*. Brussel: Agentschap Onroerend Erfgoed, 2016, p. 8.

189 Idem, pp. 19–20.

190 Schroyen, Heleen. *Thuis in erfgoed. Handleiding voor het beheer van de erfgoedwaarden in het patrimonium van de sociale huisvestingsmaatschappijen*. Brussel: Agentschap Onroerend Erfgoed, 2018.

191 Documentatiecentrum voor Streekgeschiedenis Maurits Gysseling. <http://www.dsmg.be>. Laatst geraadpleegd op 28 juli 2023.

192 VAI. Actoren – 50 jaar wet op de stedenbouw. <https://www.vai.be/advies/actoren-vijftig-jaar-wet-op-de-stedenbouw>. Laatst geraadpleegd op 28 juli 2023.

193 META vzw. <https://www.metavzw.be/>. Laatst geraadpleegd op 11 augustus 2023.

194 VAI. Advies – Beeldbanken. <https://www.vai.be/advies/beeldbanken>. Laatst geraadpleegd op 12 oktober 2023.

195 VAI. Audiovisuele bronnen vijftig jaar wet op de stedenbouw. <https://www.vai.be/advies/audiovisuele-bronnen-vijftig-jaar-wet-op-de-stedenbouw>. Laatst geraadpleegd op 12 oktober 2023.

Uitdagingen

WHAT'S IN A NAME?

Het woordenboek Van Dale definieert de term 'stedenbouw' als 'bouw, uitbreiding van steden'.¹⁹⁶ Maar wat is stedenbouw precies? Vanaf wanneer is er sprake van stedenbouw? Welke disciplines vallen eronder? Stedenbouw is complex op vlak van actoren, ruimtelijke schalen en beleidsniveaus. Dat zorgt voor een moeilijk begrip en beperkter bewustzijn onder erfgoedvormers- en beheerders. Voor een erfgoedvormer is niet meteen duidelijk tot wie zich te richten bij vragen (naar een architectuurarchief zoals VAI of CIVA?), en een beheerder herkent de aanwezige collecties niet altijd direct als stedenbouw. Het versnipperde begrip 'stedenbouw' is mogelijk een deel verantwoordelijk voor het verspreid bewaren van het cultureel erfgoed.

RISICO'S IN DE LEVENSLIJP

Uit de veldanalyse blijkt dat er meerdere risicovolle momenten in de levensloop van het cultureel erfgoed van de stedenbouw zijn, meer bepaald bij de erfgoedvormers, zoals

- » de pensionering van zelfstandige ontwerpers of overheidsambtenaren;
- » het stopzetten van opleidingen stedenbouw of de integratie in andere instellingen;
- » het stopzetten van activiteiten van studie bureaus, intercommunales enz;
- » de regionalisering van bevoegdheden voor overheden als gevolg van de staatsvormingen.

Er is behoefte aan een overzicht van al het cultureel erfgoed van de stedenbouw dat in gevaar is, zodat prioriteiten en urgenties bepaald kunnen worden. De klankbordgroep haalde het archief over de ontwikkeling van het Ruimtelijk Structuurplan Vlaanderen als voorbeeld aan. De Vlaamse overheid was de opdrachtgever van dit plan, maar aan de ontwikkeling ervan werkten onder andere universitaire onderzoekers mee. Het archief is dus publiekrechtelijk, maar kan dus ook een deel privaatrechtelijk zijn indien er nog stukken bewaard worden bij de universiteiten. Er zijn op dit moment een aantal sleutelfiguren uit de periode van de ontwikkeling met pensioen aan het gaan.¹⁹⁷ Het toont aan dat archieven stedenbouw op de wip tussen publiekrechtelijk en privaatrechtelijk archief kunnen zitten.

196 Van Dale woordenboek. Stedenbouw. <https://www.vandale.nl/gratis-woordenboek/nederlands/betekenis/stedenbouw>. Laatst geraadpleegd op 3 november 2023.

197 Informatie bekomen via klankbordgroep stedenbouw op 4 oktober 2023.

198 Idem.

199 Het Nieuwe Instituut. Ontworpen landschap. <https://nieuweinstituut.nl/projects/ontworpen-landschap>. Laatst geraadpleegd op 13 oktober 2023.

VERSPREID BEWAARD ERFGOED

Er zijn veel actoren in het veld van de stedenbouw waarvan het cultureel erfgoed nog niet volledig in kaart gebracht is, bijvoorbeeld van de verschillende overheden, organisatoren van stedenbouwkundige wedstrijden, het middenveld, actiegroepen, opleidingen enz. Heel veel archieven zijn nog niet gelokaliseerd. Bij de nog bestaande erfgoedvormers zit er wellicht nog veel archiefmateriaal ter plaatse. Buiten het VAI en CIVA legt geen enkele bewaarinstelling zich specifiek toe op stedenbouw. Archieven zitten zowel bij publieke als private bewaarinstellingen, waar ze eerder van historisch organisatorisch, geografisch of thematisch oogpunt verworven zijn. De VAI Archiefhub brengt alles wat bekend is virtueel bij elkaar, maar een aantal archieven zit verspreid over verschillende bewaarinstellingen:

- » het archief van de Vereniging Streekplan Schelde-Dijle zit bij het VAI, het Rijksarchief Antwerpen in Beveren en het Universiteitsarchief UAntwerpen;
- » het archief van Dries Jageneau zit bij het VAI, het Letterenhuis en Amsab-ISG;
- » het archief van Raphaël Verwilghen zit bij CIVA en het Universiteitsarchief KU Leuven.

We kunnen ook spreken van 'zwerfgoed': erfgoed dat zich niet meer bij de vormer bevindt, maar ook niet in een gespecialiseerde of professionele bewaarinstelling. Het is vaak erfgoed dat op het laatste nippertje van vernietiging gered is door een geïnteresseerde persoon en waarvoor nog geen definitieve oplossing gevonden is.

Volgens de klankbordgroep stedenbouw is er momenteel veel lopend onderzoek naar landschap en ecologie. CIVA in Brussel is de enige bewaarinstelling voor landschapsarchieven in België. Er is geen bewaarplaats voor landschapsarchieven in Vlaanderen.¹⁹⁸ Het nieuwe Instituut bracht in 2021 een onderzoeksrapport uit over de archivering van landschaps- en tuinontwerp in Nederland: *Geheugen van het ontworpen landschap. Het belang van archivering van tuin- en landschapsarchitectuur*.¹⁹⁹

DIVERS EN OMVANGRIJK CULTUREEL ERFGOED

Het cultureel erfgoed van de stedenbouw is door de complexiteit van actoren en grote ruimtelijke schaal vaak zeer divers en omvangrijk, wat telkens om een specifieke bewaring vraagt. Voor veel erfgoedbeheerders is plaatstekort een van de grootste bekommernissen. Er is nood aan een selectie- en waarderingsmethode. Hoe selecteren? Wat is waardevol?

Vaak wordt door de erfgoedvormer, of soms -beheerder, enkel het eindproduct bijgehouden. Volgens de klankbordgroep is niet alleen het eindproduct van een ontwerp- of visievormingsproces belangrijk, maar ook de verschillende versies in de totstandkoming ervan. Sommige ontwerpen of visies zijn ook nooit uitgevoerd. Deze zaken zijn niet alleen interessant voor historisch onderzoek, ze kunnen ook het hedendaagse debat en ontwerp voeden: waarom maakte men toen niet of wel een bepaalde keuze?²⁰⁰ Door de grote diversiteit en omvang, maar ook door de vaak vrij recente verwerving van archieven met betrekking tot stedenbouw en de lopende verwerking ervan zijn bij veel bewaarinstellingen de archieven nog niet online vindbaar of (volledig) raadpleegbaar. Onderzoekers baseren zich in hun zoektocht dus best niet alleen op de beschikbare informatie online, maar doen er goed aan ook op een alternatieve manier bij de beheerders te rade te gaan.

Voor de klankbordgroep zijn intercommunales en hun archieven een aandachtspunt. Er is geen duidelijkheid over de archieven van intercommunales die al zijn opgeheven. Bij de nog bestaande intercommunales is er materiaal aan het verdwijnen omdat ze zich niet altijd bezighouden met archiefzorg of omdat ze weinig aandacht hebben voor activiteiten of taken die ze nu niet meer vervullen.²⁰¹ Bij intercommunales speelt ook de kwestie dat het archiefdeel dat betrekking heeft op stedenbouw soms slechts een klein onderdeel van het volledige takenpakket is, dat bovendien niet altijd eenvoudig te isoleren valt. Volledige archieven van intercommunales zijn bijgevolg vaak erg omvangrijk.²⁰² Het Algemeen Rijksarchief maakte in 2012 een gids over de archieven van intercommunales in België, die de aanzet vormt voor de vrijwaring van hun archiefpatrimonium. Er bestaat een overzicht van alle archiefvormende intercommunales.²⁰³

200 Informatie bekomen via klankbordgroep stedenbouw op 4 oktober 2023.

201 Idem.

202 VAI. Actoren – 50 jaar wet op de stedenbouw. <https://www.vai.be/advies/actoren-vijftig-jaar-wet-op-de-stedenbouw>. Laatst geraadpleegd op 13 oktober 2023.

203 Surdiacourt, Nicolas. *Samen sterk! Intercommunales in België, van oorsprong tot heden. Gids over de intercommunales in België*. Brussel: Algemeen Rijksarchief, 2012.

Opportuniteiten

STEDENBOUW ALS DICHTBIJ EN LEVEND ERFGOED

Stedenbouw is een complex gegeven dat niet eenvoudig uit te leggen is aan een leek. Het cultureel erfgoed van de stedenbouw heeft dan weer wel het voordeel dat er veel ‘verbeeldend’ materiaal voorhanden is, bijvoorbeeld dia’s, foto’s, affiches, films en interviews. Er bestaan ook veel maquettes, plannen en tekstmateriaal. Wat voorgesteld wordt, is dan ook gemakkelijker te koppelen aan de omgeving waarin men woont, werkt of ontspant. De stedenbouw na de wet van 1962 is bovendien een vrij jong gegeven, wat betekent dat meerdere betrokken sleutelfiguren nog in leven zijn. Er zit een groot potentieel in *oral history*. Als onderdeel van het project ‘50 jaar wet op de stedenbouw’ interviewde het CVAa in 2012 enkele kroongetuigen, onder wie Herman Baeyens.²⁰⁴ Baeyens richtte in 1960 het studie bureau Mens en Ruimte mee op en is in 2023 89 jaar oud. Hij verzamelde de laatste jaren alle relevante informatie rond Mens en Ruimte en de medewerkers ervan.

KENNISDELING EN VERDUURZAMING VAN VALORISATIEPROJECTEN

De laatste 15 jaar zijn er meerdere onderzoeks- en publiekspromerprojecten geweest rond het cultureel erfgoed van de stedenbouw. Hiernaast volgen een aantal voorbeelden en tendensen. Het is belangrijk om aan kennisdeling te doen en de resultaten van de projecten te verduurzamen voor andere instellingen en onderzoekers. De valorisatieprojecten staan deels in voor een opening van het historisch bronnenmateriaal naar een actueel debat, zowel voor een breed als een gespecialiseerd publiek.

CASE

Valorisatieprojecten

DOCUMENTAIRE HERFOTOGRAFIE

Tijdreeksen over de ontwikkeling van de omgeving zijn een veelvoorkomende aanpak. Tussen 2004 en 2014 liep het project ‘[Recollecting Landscapes](#)’ van de Vakgroep Architectuur en Stedenbouw van UGent. Dat observeert de ontwikkeling van landschappen tot vandaag aan de hand van documentaire fotografie voor onderzoek over stedenbouw, landschap, erfgoed, ruimtelijke planning, infrastructuur enz. Vier achtereenvolgende fotoreeksen tonen exact dezelfde landschappen in een eeuw tijd (1904, 1980, 2004 en 2014), met de foto’s van Jean Massart (1904) als startpunt. Het onderzoek resulteerde in twee boeken, twee tentoonstellingen en een website.²⁰⁵ Van 7 september tot 3 november 2023 liep in het Antwerpse FelixArchief de fototentoonstelling ‘De afgelegde weg. Antwerpen 1993–2023’ over de 19de-eeuwse gordel van Antwerpen. Hier is ook gebruikgemaakt van documentaire herfotografie met twee tijdreeksen uit 1993 en 2023. De tentoonstelling nodigde stedenbouwkundigen, architecten, fotografen, critici, historici en het publiek uit om in gesprek te gaan over fotografie en stadsverandering.²⁰⁶

WERKEN MET LOKALE SLEUTELMOMENTEN

In 2016 en 2017 liep bij STAM Gent de tentoonstelling ‘Stad van morgen’, in samenwerking met de dienst Stedenbouw en Ruimtelijke Planning. Een deel van de tentoonstelling was gewijd aan de sleutelmomenten voor de stedenbouw in Gent: de wet-De Taeye in 1948, de Watersportbaan en zijn woontorens, de Gentse kanaalzone, de Ringvaart en de R4, de wedstrijd Gent Morgen, de wijk Nieuw Gent, de fly-over Zuid, de Rabottorens, het natuurgebied Bourgoyen-Ossemeersen, de beurshallen Flanders Expo, de Waalse Krook met de stadsbibliotheek, het mobiliteitsplan enz.²⁰⁷ De sleutelmomenten kan je nu als een digitale expo bekijken op de [website](#) van het STAM. De Rabottorens zijn ondertussen gesloopt en vervangen door sociale woningen. Ook aan de Watersportbaan en in Nieuw Gent worden de woontorens gesloopt. Het bewaarde cultureel erfgoed van deze verdwenen woonvormen is des te meer van belang.

Een recenter voorbeeld is de expo ‘Hasselt hertekend, een stad in evolutie sinds 1839’, uitgewerkt door Architectuurwijzer (Cultuurcentrum Hasselt, september 2023 – januari 2024). Aan de hand van nieuwe tekeningen, foto’s en archiefmateriaal toont de expo hoe de stad veranderde in de loop van drie periodes:

- » de 19de-eeuwse stadsontwikkeling rond de boulevard (1839–1914);
- » de 20ste-eeuwse stadsuitbreiding met karakteristieke interbellumwoningen (1918–1940);
- » de naoorlogse welvaartsperiode met grootschalige gebouwen en infrastructuren (1945–1979).

Zo ontstaat een lezing van de stad in drie historische lagen, waarbinnen de bestaande gebouwen gesitueerd kunnen worden.²⁰⁸

PARTICIPATIE VAN ERFGOEDGEMEENSCHAPPEN

In 2023 en 2024 vierden erfgoedcellen Zuidwest, Cultuurregio Leie Schelde en Viersprong [50 jaar E17/E3](#) in een regio-overschrijdend project in samenwerking met intercommunale Leiedal en het Vlaams Agentschap Wegen en Verkeer. De projectmedewerkers doken in de archieven om te achterhalen hoe de E3 werd ontworpen en aangelegd. Ze namen diepte-interviews af met voormalige E3-ingenieurs, maar ook met huidige buurtbewoners van de E17. Er is een speciaal E17-magazine verschenen en een rijdend museum trekt langs scholen, bibliotheken, dorpsuizen, cultuurcentra, kleinschalige evenementen, woonzorgcentra enz. Er worden verhalen verzameld door praatpalen en er is ook een artistiek fotografieproject over het leven op en langs de snelweg.²⁰⁹ Het VAI Kenniscentrum is een van de inhoudelijke projectpartners. Het gaat samen met de erfgoedcellen na hoe de resultaten verduurzaamd kunnen worden in de VAI Archiefhub en hoe een denktank over hedendaagse en toekomstige mobiliteit kan ingevuld worden.

204 VAI. Actoren – 50 jaar wet op de stedenbouw. <https://www.vai.be/advies/actoren-vijftig-jaar-wet-op-de-stedenbouw>. Laatste geraadpleegd op 13 oktober 2023.

205 Recollecting Landscapes. <http://www.recollectinglandscapes.be>. Laatste geraadpleegd op 13 oktober 2023.

206 Stad Antwerpen. <https://pers.antwerpen.be/fototentoonstelling-over-de-veranderingen-in-het-antwerps-sraatbeeld-tussen-1993-en-2023>. Laatste geraadpleegd op 13 oktober 2023.

207 STAM Gent. Sleutelmomenten stedenbouw. https://stamgent.be/nl_be/digi-expos/sleutelmomenten-stedenbouw. Laatste geraadpleegd op 13 oktober 2023.

208 Architectuurwijzer. Expo Hasselt Hertekend. <https://architectuurwijzer.be/zondagsrondleidingen-in-expo-hasselt-hertekend/>. Laatste geraadpleegd op 13 oktober 2023.

209 50 jaar E17. <https://www.50jaare17.be/nl>. Laatste geraadpleegd op 13 oktober 2023.

Aanbevelingen

NAAR EEN DIGITALE ONDERZOEKSTOOL?

De klankbordgroep deed een aantal suggesties voor een toekomstige onderzoekstool stedenbouw. Een online tool is het meest aangewezen voor onderzoekers. Een papieren bronnengids is snel gedateerd en een onderzoeker zit al snel vast aan het stramien van de gids. Een online tool heeft als voordeel dat het dynamisch is, dat informatie door de beheerders makkelijk en snel aangepast kan worden, en dat een onderzoeker eigen zoekcriteria bijvoorbeeld geografisch of chronologisch bereik, discipline, actor, type bron, categorie bewaarplaats enz. De tool kan op de inleidende pagina's ook actuele debatten of onderzoeksthematicen toelichten, van waaruit dan verder gezocht kan worden. Het is een vertrekpunt naar andere websites of online beschikbare kennis. Het online platform dient dan zowel de startende gebruiker die wegwijs gemaakt wordt, als de gespecialiseerde onderzoeker die op zoek is naar verdieping.²¹⁰ Het VAI Kenniscentrum zal de VAI Archiefhub en de adviespagina's stedenbouw tijdens de beleidsperiode 2024–2028 verder ontwikkelen en verdiepen.

Dit deel over stedenbouw in de veldanalyse geeft een stand van zaken en bepaalt de aandachtspunten voor de toekomst. Het VAI Kenniscentrum registreert doorlopend de actoren en archieven stedenbouw in de VAI Archiefhub. Erfgoedvormers en beheerders worden ondersteund in de bewaring van het cultureel erfgoed van de stedenbouw door prospecties en advisering. Het VAI Kenniscentrum kan de werking rond het cultureel erfgoed van de stedenbouw extra in de verf zetten.

Het project '50 jaar wet op de stedenbouw' in 2012 zorgde voor een eerste afbakening van het veld. Die afbakening, met name de naoorlogse stedenbouw, zal door het VAI Kenniscentrum in samenspraak met het veld verder onderzocht en eventueel verbreed worden. Een duidelijke afbakening kan bewustmaking genereren onder de erfgoedvormers, beheerders en onderzoekers. Het erfgoed kan verder in kaart gebracht worden.

Welke sleutelfiguren gaan of zijn met pensioen en moeten geïnterviewd worden? Welke archieven, zowel publiek als privaat, zijn in gevaar en zijn prioritair voor advisering en bemiddeling? In welke bewaarplaatsen is er potentieel aanwezig erfgoed dat nu nog niet op de radar staat? Welke archieven kunnen moeilijk ergens terecht? Plaatsbezoeken en gerichte bevragingen, bijvoorbeeld naar de personen die de laatste 30 jaar onderzoek hebben uitgevoerd in het domein van de stedenbouw, kunnen antwoorden bieden op deze vragen.

Om mensen te mobiliseren en partners bij elkaar te brengen, is het goed om een momentum te kiezen (zoals met het project '50 jaar wet op de stedenbouw'), bijvoorbeeld in de vorm van een publicatie en expo. Er bestaan al veel good practices van valorisatieprojecten. Het is van belang om de kennis over de aanpak en resultaten van deze projecten te delen en te verduurzamen. De bestaande instrumenten, zoals de VAI Archiefhub en het kennisdossier stedenbouw, kunnen verder worden aangevuld. De uitwerking van andere instrumenten voor onderzoek worden afgetoetst en verfijnd met het veld.

Sleutelwerken

Van Herck, Karina, et al. [Wonen in welvaart. Woningbouw en wooncultuur in Vlaanderen 1948–1973](#). Antwerpen: VAI/ CVAa, 2006.

Uyttenhove, Pieter. *Stadland België. Hoofdstukken uit de geschiedenis van de stedenbouw*. Gent: A & S/Books, 2011.

Lauwers, Hugo, et al. *'s Lands natuurschoon. 50 jaar wet op de stedenbouw: een halve eeuw ruimtelijke ontwikkelingen*. Antwerpen: VRP, 2012.

Hubeau, Bernard, et al. *Lexicon 50 jaar stedenbouwwet: een halve eeuw juridische ontwikkelingen*. Brugge: Die Keure, 2012.

Culot, Maurice, et al. *100 jaar stedenbouw in Brussel 1910–2010*. Brussel: AAM Editions, 2013.

De Caigny, Sofie, et al. [Bewegende landschappen. Over stedenbouw en film](#). Antwerpen: VAI/CVAa, 2013.

Sterken, Sven, et al. *A History of Urbanism in Europe*. Leuven: Acco, 2021.

'Geheugen van het ontworpen landschap. Het belang van archivering van tuin- en landschapsarchitectuur'. Rotterdam: Nieuwe Instituut, 2021.

Met dank aan volgende personen voor hun deelname aan de klankbordgroep stedenbouw: Stephanie Verbeeck (SWECO), Maarten Van Acker (UAntwerpen), Pieter Uyttenhove (UGent), Bruno Notteboom (KU Leuven), Koenraad Danneels (KU Leuven), Michael Ryckewaert (VUB), Géry Leloutre (ULB) en Philippe Van Wesenbeeck (Stad Gent).

Bouwbedrijf

54

*Cultureel erfgoed van
het bouwbedrijf*

56

Methodologie

60

Erfgoedvormers

64

Bewaarplaatsen

70

Uitdagingen

72

Opportunities

74

Aanbevelingen

75

Sleutelwerken

Cultureel erfgoed van het bouwbedrijf

Het cultureel erfgoed van het bouwbedrijf behelst de praktijken, vaardigheden en technieken die de ontwikkeling van de bouwsector belichamen. Het vertegenwoordigt de evolutie van de manier waarop we de gebouwde omgeving materiaal-technisch ontwerpen, bouwen en onderhouden. Het bouwbedrijf heeft betrekking op het werk van aannemers, ingenieurs, ambachtslieden, vaklui, producenten enz. Het Kenniscentrum van het Vlaams Architectuurinstituut (VAi) focust op het cultureel erfgoed uit de 19de, 20ste en 21ste eeuw dat in Vlaanderen en Brussel gevormd en/of bewaard is. Deze brede omschrijving van het veld geldt voor de lopende werking, maar binnen projecten wordt er meestal toegespitst op een specifieke periode of discipline, of specifieke actoren.

HET CULTUREEL ERFGOED VAN EEN OMVANGRIJKE SECTOR

In België vertegenwoordigt de bouwsector momenteel meer dan 200.000 werknemers en 50.000 zelfstandigen die werkzaam zijn bij meer dan 75.000 ondernemingen.²¹¹ In de Belgische bouwsector zijn er een beperkt aantal zeer grote spelers en een groot aantal kmo's. Hun werk concentreert zich meestal op het scharnierpunt tussen het ontwerpen en het in gebruik nemen van gebouwen. Gedurende deze korte periode worden er veel beslissingen genomen over materialen en plaatsingswijze, detaillering van bouwknopen en technische infrastructuur die een grote impact hebben op hoe onze gebouwde omgeving eruitziet en functioneert.

Gedurende het bouwproces wordt er heel wat papieren en digitaal archief geproduceerd: bouwtekeningen, foto's, meetstaten, calculatiedossiers, as-builtondossiers enz. Het cultureel erfgoed van het bouwbedrijf bestaat echter niet alleen uit archieven, maar bestaat ook uit objecten (zoals mallen, maquettes, materiaalstalen, producten, machines enz.), en heeft een belangrijk immaterieel luik (zoals de vakkennis die door bouwprofessionals en ambachtslieden wordt doorgegeven). In Vlaanderen en Brussel zijn er enkele professionele bewaarplaatsen waarin zich meerdere archieven van bouwbedrijven bevinden, maar daarnaast wordt een groot deel van de archieven bij bedrijven zelf bewaard.

DIVERSE WAARDEN EN GEBRUIK

De motivaties voor het bewaren en het zorg dragen voor het cultureel erfgoed van het bouwbedrijf zijn erg divers. Bedrijven zelf bewaren archieven vaak in de eerste plaats voor administratieve en juridische doeleinden. Aannemers blijven namelijk gedurende tien jaar aansprakelijk voor gebreken aan de stabiliteit of stevigheid van een gebouw. Projectdossiers bevatten informatie die van pas kan komen bij dergelijke en andere juridische geschillen. Binnen bedrijven zelf is er eveneens een interesse in archieven als kennisbasis voor de eigen projecten, voor het documenteren van referentieprojecten en voor communicatiedoeleinden.

Verder zijn bouwarchieven essentieel voor een duurzame omgang met ons bestaande gebouwenbestand omdat ze gedetailleerde informatie bevatten die bouw- en studie bureaus nodig hebben bij onderhoud-, renovatie- of herbestemmingswerken. De archieven en mondelinge bronnen over het bouwbedrijf hebben eveneens een cultuurhistorische waarde voor onderzoek naar specifieke projecten en cases, gelegenheidspublicaties, evoluties in architectuur, ontwikkelingen in de bouwsector en bouwtechnieken, en de sociale en economische geschiedenis van de bouwsector. Ook kan het bestuderen van historische technieken en praktijken bijdragen aan het verbeteren van de hedendaagse manier van bouwen. Meer kennis van oude constructietechnieken en praktijken kan bijdragen aan meer duurzaamheid in de bouwsector, waar momenteel, bijvoorbeeld, een herwonnen interesse is voor circulair bouwen. Vanwege de herkenbaarheid en algemene belangstelling in de bouwsector kunnen de archieven van bouwbedrijven ook waardevol materiaal bevatten voor culturele publiekprojecten.



Figuur 16. Bouw van vakantieceterium Ravelingen in Oostende door aannemer Van Coillie (1970-1971). Collectie Vlaams Architectuurinstituut, Antwerpen.

Methodologie

Het VAI Kenniscentrum heeft sinds 2014 een werking over het cultureel erfgoed van het bouwbedrijf. Zoals voor de andere thema's waarrond het VAI Kenniscentrum werkt, is dit een combinatie van:

- » het registreren, borgen en ontsluiten van cultureel erfgoed;
- » het ondersteunen van de cultureelerfgoedgemeenschappen;
- » onderzoek vertrekkende van behoeften van het cultureel erfgoed;
- » het opzetten van publieksprojecten.

Om het veld te verkennen lag in eerste instantie de focus op het in kaart brengen van waardevolle archieven en bewaarplaatsen. Aangezien actieve bouwondernemingen vaak zelf hun archief bewaren, was de volgende stap het responsabiliseren en ondersteunen van bedrijven voor erfgoedzorg. Deze veldanalyse bundelt informatie uit de verschillende projecten die werden opgezet. Dat gebeurt op de manieren hieronder beschreven.

KLANKBORDGROEP

Om projecten en acties af te toetsen zijn sleutelmomenten handig om een thematische klankbordgroep samen te brengen van erfgoedvormers (bestuurders van bouwbedrijven, leden van sectororganisaties, ontwerpers enz.), onderzoekers, erfgoedbeheerders en dienstverlenende organisaties. Zie het dankwoord aan het einde van dit hoofdstuk voor de samenstelling van de klankbordgroep.

VOORONDERZOEK

Om een zicht te krijgen op de staat van het cultureel erfgoed van bouwbedrijven en de zorgnoden voor dit erfgoed werd in 2015 een literatuuronderzoek uitgevoerd en een enquête ingesteld bij erfgoedvormers en bewaarplaatsen. Rijksarchieven, stadsarchieven en heemkundige kringen kregen vragen over de aanwezigheid van archieven van bouwbedrijven in hun collectie. Plaatsbezoeken bij zes bouwbedrijven en drie beroepsfederaties (FABA Federatie van Algemene Bouwaannemers, Confederatie Bouw Antwerpen/Embuild Antwerpen en Vereniging van Algemene Bouwaannemers van Antwerpen) dienden om een beter zicht te krijgen op hun interne archiefwerking.

KENNISDOSSIER EN ADVIESPAGINA'S ARCHIEFBEHEER

De resultaten uit het vooronderzoek werden in 2017 gebundeld in een [kennisdossier](#). Dit dossier verzamelt een aantal aanknopingspunten om een onderzoek naar het bouwbedrijf op te starten, zoals een bibliografie, informatie over relevante actoren en hun archieven, en zoekinstrumenten. Om bedrijven die zelf archieven beheren te ondersteunen, werden er [adviespagina's over archiefbeheer](#) opgesteld.

REGISTRATIE VAN ARCHIEVEN

In 2019 registreerde het VAI Kenniscentrum de archieven in kaart gebracht door Jelena Dobbels, onderzoeker aan de VUB.²¹² Het onderzoek liet toe 44 archieven van bouwbedrijven op archiefniveau te beschrijven in de [VAi Archiefhub](#) en [Archiefpunt](#).

ARCHIEFDOORLICHTINGEN BIJ ALGEMENE AANNEMERS

In de periode 2020–2022 lag de focus op het cultureel erfgoed van algemene aannemers, en meer specifiek hun archieven. Die focus kwam er om verschillende redenen:

- » sleutelrol in de bouwsector: algemene aannemers staan in contact met een breed scala aan actoren, van architecten en ingenieurs tot onderaannemers en leveranciers, wat hun erfgoed cruciaal maakt voor het begrijpen van de bouwsector;
- » hoog onderzoekspotentieel: vanuit het onderzoeksveld is er een grote interesse in de archieven van algemene aannemers;²¹³
- » onderbelichte sector: in het huidige cultureelerfgoedveld is er al een werking die kleinschalige en ambachtelijke praktijken ondersteunt, maar die is niet afgestemd op de noden van aannemers. Zorg voor ambachtelijke praktijken wordt bijvoorbeeld ondersteund door de vakmanschapswerking van het opluchtmuseum Bokrijk, WIE Werkplaats Immaterieel Erfgoed en het MOT Museum voor de Oudere Technieken;
- » leren van andere initiatieven: door af te stemmen met andere initiatieven rond bedrijfserfgoed kunnen we kennis delen in de erfgoedgemeenschap. Zo organiseert ETWIE expertisecel voor technisch, wetenschappelijk en industrieel erfgoed een kennisuitwisselingsplatform over bedrijfserfgoed.²¹⁴

De methode van archiefdoorlichtingen, die het VAI al toepaste voor de archieven van architecten, werden aangepast en verder uitgewerkt voor de archieven van aannemers.²¹⁵

Het doel van de archiefdoorlichting was het in kaart brengen van hoe actieve bedrijven hun archieven en informatie beheren, en hoe hierin verbeteringen aangebracht kunnen worden. De selectie voor de archiefdoorlichting gebeurde uit de in de VAI Archiefhub geregistreerde bedrijven. Een variatie in grootte, aantal afdelingen en werkveld was daarbij van belang. De interesse en de bereidheid van de bedrijven om deel te nemen was ook een bepalende factor.

De archiefdoorlichtingen werden aan de bedrijven aangeboden als een gratis dienst en volgden een vast stramien. Tijdens een kennismakingsgesprek kregen ze toelichting bij de werking van het VAI en konden ze de noden van het bedrijf formuleren. De archiefdoorlichting zelf gebeurde op één dag, waarbij ter plaatse alle analoge en digitale archieven van het bedrijf in kaart gebracht werden en bij een leidinggevende binnen het bedrijf gepolst werd naar het beheer door het bedrijf van zijn archieven en documentatie. Die informatie diende als basis voor een rapport met adviezen om binnen het bedrijf het archiefbeleid verder vorm te geven. De archiefdoorlichtingen werden uitgevoerd bij Verstraete Vanhecke in Wilrijk, Willemen Groep in Mechelen en Louis De Waele Construction in Watermaal-Bosvoorde (zie Cases). Aanvullend waren er kortere archiefbezoeken en gesprekken bij Embuild Antwerpen, Buildwise en FABA.

De gebruikte methode van archiefdoorlichtingen bleek effectief om eerstehands informatie te verkrijgen over de noden van aannemers met betrekking tot het ontsluiten en beheren van hun archieven. De informatie was omvangrijk en genuanceerd. Tegelijk hadden de plaatsbezoeken een sensibiliserende functie. Via de een-op-eengesprekken werd er tijd gemaakt om te reflecteren over archief- en informatiebeheer. Het bereik binnen het bedrijf bleef wel beperkt omdat het contact per bedrijf beperkt bleef tot één of enkele personen. Het was ook niet eenvoudig om bedrijven te overtuigen om deel te nemen aan een archiefdoorlichting omdat ze vanuit verschillende hoeken al veel vragen krijgen en weinig bekend zijn met het cultureelerfgoedveld. Een andere belangrijke kanttekening bij de gebruikte methode is dat er onvoldoende zicht is op de impact van de archiefdoorlichtingen. Na een jaar werd opnieuw contact opgenomen met de bedrijven, maar op deze vrijblijvende vraag kwam geen reactie. Kortom, het uitvoeren van archiefdoorlichtingen bleek een zinvolle werkwijze, maar het is nodig om ook in te zetten op andere tools om bedrijven blijvend te bereiken.

PUBLIEKSPROJECTEN

Het bouwbedrijf was tijdens de afgelopen jaren het onderwerp van enkele publieksprojecten van het VAI. De belangrijkste voorbeelden hiervan zijn de tentoonstelling '[WERF!](#)' in de Bibliotheek Permeke in Antwerpen in 2017 (een samenwerking tussen het CVAa Centrum Vlaamse Architectuurarchieven en APA Architectuurarchief Provincie Antwerpen), de tentoonstelling '[Unfolding the Archives #4 Bouwbedrijven](#)' in de Bibliotheek van Oostende in 2021 en de tentoonstelling '[Unfolding the Archives #6 Marcel Raymaekers, pionier in circulaire architectuur](#)' in De Singel in Antwerpen in 2023.

212 Dobbels, Jelena. *Aannemersarchieven, een belangrijke bron voor de monumentenzorg- en erfgoedsector*. Universiteit Antwerpen, 2017 (onuitgegeven masterthesis).

213 Voorbeelden van afgerond doctoraatsonderzoek rond algemene aannemers zijn: Bertels, Inge. *Building the City, Antwerp 1819–1880*. KU Leuven, 2008 (PhD thesis). Dobbels, Jelena. *Becoming Professional Practitioners. A History of General Contractors in Belgium (1870–1970)*. VUB, 2018 (PhD thesis). Degraeve, Matthijs. *Building Brussels. Construction Entrepreneurs in a Transforming Urban Space (1830–1970)*. VUB, 2021 (PhD thesis). In lopend onderzoek wordt ook verder de samenwerking tussen aannemers, architecten en ingenieurs onderzocht, zoals bijvoorbeeld in het werk van Laurens Bulckaen, *A Culture of Collaboration: How Architects, Engineers and Contractors Interacted on Complex Projects in Belgium (1890–1970)*, en Jelle Angillis, *In situ pro toto. De na-oorlogse bouwwerf als een pars pro toto voor de bouwpraktijk*.

214 ETWIE. Themanetwerk bedrijfserfgoed. <https://etwie.be/nl/themanetwerken/themanetwerk-bedrijfserfgoed>. Laatst geraadpleegd op 24 november 2023.

215 APA – CVAa. *The Archives@the Architects. Eindrapport*, 2017. https://www.vai.be/volumes/general/20171019_eindrapport_apa-cvaa.pdf. Laatst geraadpleegd op 24 november 2023.

CASE

Verstraete Vanhecke

Het aannemersbedrijf Verstraete Vanhecke in Wilrijk is gespecialiseerd in renovatie- en restauratiewerken en was mee betrokken bij prestigieuze projecten zoals de restauratie van het Centraal Station van Antwerpen. De roots van het bedrijf gaan terug tot 1820, wanneer Ignace Verstraete als metsers startte in West-Vlaanderen. Sinds de jaren 1920 is de aannemersfamilie ook actief in de regio Antwerpen. Bijzonder aan het bedrijfsarchief is dat het nog stukken bevat uit deze beginperiode. Zowel de West-Vlaamse als de Antwerpse tak van de familie zijn nog steeds actief als aannemer. De Antwerpse firma Verstraete groeide in 1960 door te fuseren met de firma Vanhecke, en samen gingen ze verder als Algemene Ondernemingen E.G. Verstraete & Vanhecke.

De bedrijfsarchieven bevatten ook stukken van dochterbedrijven die door de jaren heen de werking versterkten, zoals het bedrijf Mortelmans, dat gespecialiseerd is in de restauratie van glas-in-lood.

Bij Verstraete Vanhecke is er veel appreciatie voor hun lange geschiedenis. Toch roept de zorg voor hun erfgoed ook heel wat vragen op. Hoe worden fragiele historische stukken het best bewaard? Hoe omgaan met de grote hoeveelheid papieren en digitale documenten die er dagelijks bijkomen? Om het archief efficiënter te beheren bracht het VAI Kenniscentrum samen met het bedrijf de verschillende reeksen van documenten en voorwerpen in kaart. Enkele highlights uit de collectie:

- grote tekeningen op rol die dienst deden als voorbereiding van restauraties;
- reeksen werffoto's die de bouwpraktijk vanaf het interbellum in beeld brengen;
- bouwdossiers van bijzondere werven, zoals de restauratie van de kathedraal van Antwerpen;
- een geheel van oude computers die de eerste stappen van het bedrijf in de digitale bouwpraktijk documenteren.



Figuur 17. Wederopbouw van de Sint-Katharinekerk in Hoogstraten (1950).
© Verstraete & Vanhecke, Wilrijk.

Erfgoedvormers

De bouwsector is een omvangrijke sector met een grote verscheidenheid aan actoren. Hieronder staan de actoren die vormers zijn van waardevolle archieven, objecten, kennis en praktijken.

ZELFSTANDIGE AMBACHTSLIEDEN EN ONDERNEMINGEN MET FOCUS OP AMBACHTELIJKE PRAKTIJKEN

Ambachtslieden zijn vakmensen die producten maken of herstellen door voornamelijk manuele handelingen en met een grote zorg voor de authenticiteit van het werk. In de bouwsector gaat het bijvoorbeeld over glasbewerking, houtbewerking en het maken van tegels. Het domein van de ambachten leent zich bij uitstek voor het ontwikkelen en uitvoeren van maatwerk.²¹⁶ Het behoud van immaterieel erfgoed is inherent aan het uitoefenen van een ambacht, omdat leerlingen het ambacht aanleren door een opleiding te volgen bij een expert of in de leer te gaan bij een meester. Het borgen en doorgeven van vaardigheden en vakkennis is essentieel om het voortbestaan van ambachten te garanderen.²¹⁷ Het MOT, bijvoorbeeld, biedt een leertraject aan voor vakwerk- en leembouw.²¹⁸ We kunnen een onderscheid maken tussen zelfstandige ambachtslieden die als individuele specialisten werken of in kleine teams, en bouwondernemingen die werken met meerdere werknemers en soms verschillende disciplines combineren. Sinds 2016 bestaat er in België een wettelijke erkenning voor ambachtslieden. Het aantal geregistreerde ambachtslieden is in stijgende lijn, maar per sector gaat het eerder over beperkte aantallen. In 2022 waren er in België voor de sectoren bouw, herstelling en renovatie 131 registraties, waarvan 65 in Vlaanderen en 10 in Brussel.²¹⁹ De meerderheid hiervan zijn ondernemingen. Een voorbeeld van een kleine onderneming is Atelier Mestdagh in Merelbeke, een kunstglasramenatelier dat in 1947 opgericht werd door Albert Mestdagh en zijn vrouw Yvonne Matthijs, en vandaag wordt verdergezet door de derde generatie.²²⁰

ZELFSTANDIGE BOUWVAKKERS EN AANNEMERSBEDRIJVEN

Bouwwakkers en aannemersbedrijven zijn gespecialiseerd in verschillende bouwtechnieken en -activiteiten voor het construeren en renoveren van gebouwen, infrastructuur en andere bouwprojecten. Zelfstandige bouwwakkers zijn individuele professionals die op projectbasis worden ingezet door ondernemingen of rechtstreeks door particuliere klanten. Deze bouwwakkers zijn werkzaam in heel uiteenlopende disciplines en zijn aan de slag als stellingbouwers, betonstaalwerkers, asfaltwerkers, metselaars, timmerlieden, tegelzeters, loodgieters, elektriciens enz. Bij aannemersbedrijven zijn verschillende profielen aan de slag, zoals arbeiders, managers, ingenieurs, architecten en werfleiders. Aannemersbedrijven kunnen variëren in omvang, van kleine lokale bedrijven tot grote internationale bedrijven.

Het beroep van aannemer verandert mee met de technische evoluties en wijzigende bouwmethoden. In het huidige constructielandschap wordt een onderscheid gemaakt tussen algemene aannemers en onderaannemers.

Algemene aannemers zijn verantwoordelijk voor het plannen, coördineren en uitvoeren van hele bouwprojecten. Dit doen ze door zelf aan de slag te gaan en door onderaannemers in te zetten voor gespecialiseerde taken. Tot hun opdracht horen een juiste budgettering en tijdsplanningen, het beheren van materialen en het volgen van veiligheidsnormen. De opkomst van de algemene aannemer in België wordt gesitueerd in de tweede helft van de 19de eeuw, toen omvangrijke projecten een grotere behoefte creëerden aan het efficiënt organiseren en realiseren ervan. Ze stimuleerden de opkomst van algemene aannemers. Bedrijven die zich gingen profileren als algemene aannemers hadden vaak een achtergrond in andere bouwactiviteiten, zoals metselwerken of timmerwerken. Maar ook andere actoren in de bouwsector maakten de overstap naar algemene aanneming, zoals materiaal-leveranciers of architecten.²²¹

In tegenstelling tot algemene aannemers, specialiseren onderaannemers zich in een of enkele bouwactiviteiten. In functie van de verschillende fasen van het bouwproces horen die tot de volgende subsectoren:

- » infrastructuur- en wegenwerken;
- » afbraak;
- » complementaire sectoren, zoals grondwerken, bronbemalingen, diepfunderingen, stellingbouw enz.;
- » ruwbouw;
- » isolatie en luchtdicht bouwen;
- » dakbedekking en gevelplaatsing;
- » schrijnwerkerij en interieurbouw;
- » afwerking, zoals stukadoorwerk, vloerwerk, parketplaatsing, schilderwerk, glaswerk, decoratie enz.;
- » technische uitrusting, zoals installatie van centrale verwarming, ventilatie, loodgieterij, elektriciteit enz.;
- » houtverwerking, zoals meubel, stoffering enz.

Onderaannemers werken als zelfstandige bedrijven, maar kunnen ook onderdeel uitmaken van een (internationale) groep. Vanaf de tweede helft van de 20ste eeuw gingen algemene aannemers en onderaannemers, maar ook andere bouwactoren, zich verenigen in (internationale) bouwconsortia. Dat stelt hen in staat om algemene diensten te delen, duurzame samenwerkingen te onderhouden, grootschaligere projecten aan te nemen en toegang te krijgen tot nieuwe markten.

De uitbouw van een wettelijk kader voor het beroep van aannemer ontstond in 1941 met een eerste wet die de erkenning van aannemers regelde. In de naoorlogse context werd deze wet herzien, en kwam er een licht aangepaste besluitwet in 1947. Deze eerste wetten bepaalden dat aannemers die publieke opdrachten uitvoerden garanties moesten voorleggen. Een volgende belangrijke stap was de Vestigingswet van 1958, die voorwaarden vastlegde om bepaalde beroepen uit te voeren. Voor aannemers van metsel- en betonwerken werden de voorwaarden wettelijk vastgelegd in 1964. Voor de coördinerende taken die algemene aannemers uitvoeren was dat pas in 2007.²²²

VASTGOEDPROMOTOREN

Vastgoedpromotoren, ook bekend als projectontwikkelaars of bouwpromotoren, hebben een aanzienlijke invloed op de bouwsector in Vlaanderen en Brussel. Ze nemen het volledige traject van vastgoedprojecten in handen, van de conceptie tot de bouw en de uiteindelijke oplevering. Deze bedrijven kunnen afzonderlijke entiteiten zijn of deel uitmaken van grotere bouwondernemingen. De oorsprong van vastgoedpromotie gaat terug tot de 19de eeuw, toen algemene aannemersbedrijven zelf projecten begonnen te ontwikkelen. De populariteit van deze aanpak nam echter pas toe vanaf de jaren 1930.²²³ Voorbeelden van ontwikkelaars die actief waren in Vlaanderen en Brussel tijdens het interbellum en de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog zijn François Amelinckx (nv Amelinckx) en Jean-Florian Collin (nv Etrimo), die specialiseerden in appartementsgebouwen voor de middenklasse.²²⁴ Sleutel-op-de-deurbouwbedrijven zijn specifiek gericht op de individuele woningmarkt. Ze bieden volledig afgewerkte, kant-en-klare woningen aan voor particuliere klanten. Ze nemen alle aspecten van het bouwproces op zich, inclusief het ontwerp, de bouw en de afwerking van een woning. Vanaf de jaren 1960 wonnen ze aan populariteit.²²⁵

Vastgoedpromotoren proberen het bouwproces voor klanten te vereenvoudigen door verschillende rollen van bouwactoren te integreren in één enkel bedrijf. Hierdoor hebben klanten slechts één aanspreekpunt. Deze aanpak houdt echter ook risico's in, zoals een moeilijkere kwaliteitsbewaking en bouwspeculatie. Vastgoedpromotoren en sleutel-op-de-deurfirma's maken vaak gebruik van de verkoop-op-planprocedure, waarbij klanten vastgoed aankopen voordat de bouw begint. Om de belangen van kopers te beschermen, werd in 1971 de wet-Breyne ingevoerd, die specifieke regels oplegt aan vastgoedpromotoren om het risico voor kopers te beperken.²²⁶

²²² Idem, pp. 183–191.

²²³ Idem, pp. 207–212.

²²⁴ Broes, Tom, en Michiel Dehaene. 'Real Estate Pioneers on the Metropolitan Frontier. The Works of Jean-Florian Collin and François Amelinckx in Antwerp'. *Cidades. Comunidades e Territórios*, 33, december 2016, pp. 89–112.

²²⁵ Janssens, Philippe, en Paul De Wael. *50 jaar Belgische vastgoedmarkt. Waar geschiedenis tot toekomst vergroeit*. Roeselare: Roelarta Books, 2005, pp. 20–21.

²²⁶ Voor meer informatie zie: Devroey, Marc. *De Wet Breyne. Woningbouw-wet*. Lokeren: Konstruktieve publikaties, 2008.

²²⁷ Sweco. Our history. <https://www.swecogroup.com/about-us/our-history/>. Laatst geraadpleegd op 24 november 2023.

ZELFSTANDIGE TECHNICI EN STUDIE- EN ADVIESBUREAUS

Een omvangrijke en diverse groep van zelfstandige technici en studie- en adviesbureaus staan in voor het mee ontwerpen, uitwerken, beheren en plannen van bouwprojecten. Ze adviseren andere actoren op basis van hun technische expertise en waarborgen mee de kwaliteit. Zelfstandigen of kleinere bureaus spitsen zich eerder toe op één of enkele domeinen. In toenemende mate zijn er ook grotere bureaus en verenigingen in (internationale) groepen actief in Vlaanderen en Brussel. In die bureaus zijn mensen met verschillende profielen werkzaam, zoals managers, ingenieurs, architecten, technische tekenaars, BIM-modellieurs enz. Een voorname speler is bijvoorbeeld de Sweco Group, opgericht in 1997 in Zweden en actief op het gebied van architectuur, planning, stedenbouw, infrastructuur, waterbouw en civiele techniek.²²⁷ Ondertussen verenigt Sweco over heel Europa meer dan 21.000 architecten, ingenieurs en andere experts.

Bouwen is een complex proces en er zijn in toenemende mate wettelijke verplichtingen die de techniciteit en materialiteit van gebouwen beïnvloeden. De coördinatie van het proces wordt dus omvangrijker. Een centraal 3D-model van het bouwproject (BIM Building Information Management) om alle ontwerp- en bouwformatie te koppelen, is daarbij de laatste decennia een belangrijke tool geworden. Bovendien zijn er meer actoren betrokken bij het ontwerp- en bouwproces en is er dus een grote variëteit aan experts actief in de bouwsector. Hun werk omvat onder meer de volgende domeinen:

- » landmeetkunde;
- » stabiliteit;
- » bouwtechnieken, zoals elektriciteit, verwarming, ventilatie, airconditioning, sanitair enz.;
- » bouwakoestiek;
- » *life cycle* en duurzaamheid, zoals EPB-verslaggeving, *life cycle cost*-berekeningen, duurzaamheidsmetingen enz.;
- » veiligheid;
- » mobiliteit.

Voor deze verschillende domeinen nemen zelfstandige technici en studie- en adviesbureaus een grote variëteit aan taken in het ontwerp- en bouwproces op zich. Hun functies omvatten onder andere:

- » technisch adviseren van aannemers, architecten en opdrachtgevers;
- » ontwerpen van technische plannen voor bouwprojecten;
- » uitvoeren van studies en analyses in functie van bouwprojecten of om de haalbaarheid van projecten te beoordelen;
- » managen van het bouwproces van start tot oplevering, ook met aandacht voor het financiële aspect;
- » coördineren van de uitvoeringsfase van de bouwprojecten;
- » uitvoeren van kwaliteitscontroles en uitreiken van certificaten door te verifiëren of werken voldoen aan de vereiste normen en voorschriften.

CASE

Willemen Groep

De geschiedenis van Willemen Groep gaat terug tot de 19de eeuw, toen Pierre-François Van Poppel een metsersbedrijf oprichtte in Mechelen. Uit dit bedrijf groeide in 1956 nv Algemene Ondernemingen Van Poppel, opgericht door Alfons Van Poppel en zijn schoonbroer Paul Willemen. In de jaren 1980 en 1990 ontwikkelde het bedrijf zich door de overname van Sanitechniek, van Ergon, gespecialiseerd in prefabelementen in voorgespannen beton, en van Franki, gespecialiseerd in de burgerlijke bouwkunde. In 1999 beslisten de zaakvoerders om nv Van Poppel op te splitsen. De familie Van Poppel bleef inzetten op woningbouw, terwijl de familie Willemen utiliteitsbouw voor haar rekening nam. Zo ontstond Willemen General Contractor. Het werd samen met Sanitechniek, Ergon en Franki ondergebracht in wat vandaag de Willemen Groep is. Ondertussen is de groep verder uitgebreid door meerdere overnames en is ze efficiënter georganiseerd door enkele fusiebewegingen. Zo ontstond in 2018 Willemen Construct uit een fusie van Willemen General Contractor en de bouwafdeling van Kumpen. In hetzelfde jaar ontstond ook Willemen Infra uit een fusie van Aswebo, Aannemingen Van Wellen en de wegenbouwafdeling van Kumpen. Vandaag telt Willemen Groep 2.400 medewerkers in verschillende landen.

Voldoen aan wettelijke en administratieve eisen is voor Willemen Groep de belangrijkste motivatie om aan archiefbeheer te doen. Voor analoge werfdoSSIers betekent dit dat ze niet veel langer bewaard worden dan de tienjarige aansprakelijkheidsperiode waaraan aannemers wettelijk gebonden zijn. Digitale bestanden worden wel langer bewaard. Dat betekent dat voor het schrijven van een bedrijfsgeschiedenis er bij Willemen Groep zelf maar een beperkte hoeveelheid informatie te vinden zijn. Daarom kreeg het bedrijf het advies om met enkele kleine inspanningen basisinformatie over zijn eigen werking bij te houden:

- » het creëren van systematische overzichten van de activiteiten;
- » het bijhouden van een basisset van gegevens voor ieder project, zoals het aanbestedingsdossier en identificerende beelden;
- » het bijhouden van digitale dossiers;
- » het creëren van een centrale verzamelplaats voor beelden en publicaties.

BEROEPSORGANISATIES EN OVERKOEPELENDE ORGANISATIES

Beroepsverenigingen en overkoepelende organisaties dragen bij aan de professionalisering en regulering van de bouwsector. Ze verdedigen de belangen van hun leden bij de overheid en andere regelgevende instanties, verstrekken technische informatie en expertise, organiseren opleidingen, workshops, seminaries en netwerkmomenten, geven advies over juridische en arbeidsgereleerde kwesties, en staan soms in voor het vaststellen en handhaven van kwaliteitsnormen. Hieronder staan kort enkele van de belangrijkste beroepsverenigingen en overkoepelende organisaties in de bouwsector in Vlaanderen en Brussel beschreven.

Embuild is de grootste werkgeversorganisatie in de Belgische bouwsector. De organisatie werd opgericht in 1946 als Nationale Confederatie van het Bouwbedrijf, of kortweg Confederatie Bouw, uit een samenwerking tussen een 20-tal bestaande federaties met toen als belangrijkste doelstelling de bouwsector te vertegenwoordigen bij de overheid.²²⁸ In 2022 veranderde de naam naar Embuild in het kader van een rebranding. Embuild richt zich op aannemers en installateurs. Het is georganiseerd via drie regionale entiteiten (Vlaanderen, Brussel, Wallonië), 10 lokale verenigingen (voornamelijk per provincie) en 17 beroepsverenigingen. Voorbeelden van de beroepsverenigingen zijn FABa en VBA Vereniging der Belgische Aannemers van Grote Bouwwerken. Via het maandblad *Embuild Magazine* worden leden geïnformeerd over juridische en technische thema's.

Bouwunie is de unie van het kmo-bouwbedrijf. Het is een sectororganisatie die de belangen van zelfstandige ondernemers en kleine en middelgrote bouwondernemingen vertegenwoordigt en hun ondersteuning biedt op het gebied van technische, sociale, fiscale en juridische aspecten. De organisatie is al meer dan 60 jaar actief en opereerde vroeger onder de naam Nacebo. Bouwunie vertegenwoordigt 8.000 leden, onder wie een derde zelfstandigen en twee derde kmo's. Bouwunie heeft vijf provinciale werkingen en is georganiseerd per sector. De unie werkt nauw samen met UNIZO Unie van Zelfstandige Ondernemers.²²⁹

Buildwise is een onderzoekscentrum voor de bouwsector. Het werd in 1959 opgericht onder de naam WTCB Wetenschappelijk en Technisch Centrum voor het Bouwbedrijf, met als doel het toegepaste onderzoek in de industrie te bevorderen en het concurrentievermogen te verhogen.²³⁰ De drijvende kracht achter de oprichting van het WTCB was Pierre Holoffe, medeoprichter van de Confederatie Bouw. Belangrijk in de werking van het onderzoekscentrum zijn de Technische Comités, waarin vertegenwoordigers uit de sector zetelen. Het is ook bekend van de *Technische voorlichtingen*, een reeks publicaties die voorschriften geven voor het ontwerp en de uitvoering van specifieke bouwwerken. Sinds 2022 zet de organisatie, onder de nieuwe naam Buildwise, nog meer in op innovatie, samenwerking en een geïntegreerde aanpak tussen verschillende disciplines.

ie-net ingenieursvereniging is de belangrijkste vereniging voor ingenieurs in Vlaanderen en Brussel. In 2016 fuseerde de reeds bestaande vzw ie-net met de VIK Vlaamse Ingenieurskamer en de KVIV Koninklijke Vlaamse Ingenieursvereniging.²³¹ Ie-net is een contactpunt tussen ingenieurs, bedrijven, overheids- en opleidingsinstellingen. Het netwerk telt meer dan 30.00 ingenieurs.

Andere ledenorganisaties leggen zich toe op de noden van toeleveranciers voor de bouw. In 1949 werd bijvoorbeeld de beroepsorganisatie van de Belgische cementindustrie opgericht, sinds 1994 bekend onder de naam FEBELCEM.²³² Voor ondernemingen uit de staalbouwketen (staalproductie en verwerking, staalbouw, oppervlaktebehandeling, staalhandel, toelevering, software enz.) is Infosteel een aanspreekpunt.²³³ Infosteel zet vooral in op het delen van kennis door studiedagen, opleidingen, projectbezoeken, publicaties, netwerkactiviteiten en een helpdesk.

Organisaties die instaan voor kwaliteitshandhaving in de bouw zijn bijvoorbeeld SECO, een in 1934 opgericht onafhankelijk inspectie- en controleorgaan voor civiele techniek, gebouwen en milieu, en BCCA Belgian Construction Certification Association, een in 1992 opgerichte certificatie-instelling voor de bouwsector.

BEURZEN

Beurzen brengen vele professionals in de bouwsector samen en bieden zo een platform om te netwerken en zakelijke relaties te ontwikkelen. Tijdens beurzen worden er vaak seminaries, conferenties of workshops georganiseerd, waardoor het ook momenten van kennisdeling zijn over nieuwe ontwikkelingen en uitdagingen in de sector. Veel organisaties stemmen hun activiteiten af op de timing van beurzen. Het zijn ook momenten waarop producenten en leveranciers nieuwe producten voorstellen. De grootste en bekendste jaarlijkse vakbeurs voor bouw en renovatie in Vlaanderen en Brussel is BATIBOUW. De beurs werd voor de eerste maal georganiseerd in 1960 op initiatief van Georges De Vestel als Salon van de Bouw in het Internationaal Rogiercentrum in Brussel. Sinds de tiende editie in 1969 vindt de beurs plaats op de Heizel in Brussel. De beurs is gericht op bouwprofessionals, architecten, producenten en consumenten.²³⁴ Een andere belangrijke beurs in België is de tweejaarlijkse internationale vakbeurs MATEXPO in Kortrijk XPO voor bouw materiaal en -machines, die startte als een lokale beurs in 1946 onder de naam Harelbeekse bouwbeurs.²³⁵ Een nieuwere beurs is de jaarlijkse vastgoedbeurs Realty, opgericht in 2009.

Naast de hierboven beschreven actoren zijn er nog heel wat andere spelers in de bouwsector van wie de rol en het erfgoed verder onderzoek vragen, zoals opleidingen, producenten, distributeurs, leveranciers, overheidsorganen, experts in bouwgeschillen, steunpunten, vakbonden, verzekeringsmaatschappijen enz.

228 Dobbels, Jelena. *Building a Profession. A History of General Contractors in Belgium (1870–1970)*. Brussel: VUBPress, 2021, pp. 170–175.

229 Bouwunie. Diensten. <https://www.bouwunie.be/nl/about>. Laatst geraadpleegd op 24 november 2023.

230 Buildwise. Over Buildwise. <https://www.buildwise.be/nl/over-buildwise/>. Laatst geraadpleegd op 24 november 2023.

231 Ie-net. Historiek. <https://www.ie-net.be/historiek>. Laatst geraadpleegd op 24 november 2023.

232 FEBELCEM. Onze opdracht. <https://www.febelcem.be/nl/over-ons/febelcem/>. Laatst geraadpleegd op 24 november 2023.

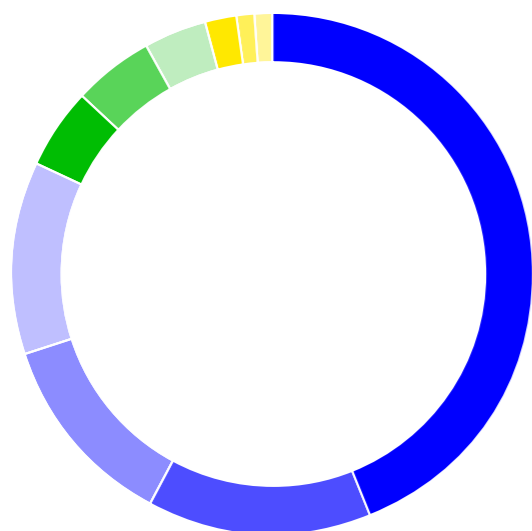
233 Infosteel. Missie. <https://www.infosteel.be/missie>. Laatst geraadpleegd op 24 november 2023.

234 Batibouw. <https://nl.wikipedia.org/wiki/Batibouw>. Laatst geraadpleegd op 24 november 2023.

235 MATEXPO. Geschiedenis MATEXPO. <https://www.matexpo.com/nl/over-ons/historiek>. Laatst geraadpleegd op 24 november 2023.

Bewaarplaatsen

De archieven van bouwbedrijven en andere bouwactoren worden bewaard op uiteenlopende plaatsen. Omdat er de laatste decennia geen grootschalige actie werd ondernomen om de archieven van het bouwbedrijf in kaart te brengen, zitten er ongetwijfeld hiaten in het huidige beeld op het veld. Toch zijn er enkele algemene tendensen. In eerste instantie wordt een aanzienlijk deel van de archieven over het bouwbedrijf bij de bouwbedrijven en -organisaties zelf bewaard. Daarnaast vinden de archieven van bouwbedrijven hun weg naar professionele bewaarplaatsen, vooral bij stads- en gemeentearchieven, de rijksarchieven en provinciale archieven. Verder is er een grote verscheidenheid aan bewaarplaatsen die enkele stukken tot enkele archieven bewaren.



Figuur 18. Aandeel archieven van bouwbedrijven en -organisaties in 2023 per categorie van bewaarplaats, (n = 106; bron: VAI Archiefhub).

Naast de archieven van de erfgoedvormers zelf, kan er ook veel gevonden worden over de werking van bouwbedrijven en -organisaties in de archieven van andere actoren waarmee ze tijdens het ontwerp- en bouwproces in contact komen. In de eerste plaats in de archieven van architecten en opdrachtgevers. Bij die laatste kan het gaan over zowel private als publieke opdrachten. De dossiers die lokale, regionale en federale besturen bijhouden over publieke bouwopdrachten bevatten documenten zoals correspondentie, lastenboeken en tekeningen die een licht werpen op het werk van het bouwbedrijf. Tot op heden hebben we nog geen systematische actie opgezet om de archieven van publieke opdrachtgevers en hun belang voor het onderzoek naar het bouwbedrijf in kaart te brengen. Daardoor bestaat er nog geen duidelijk beeld op de bewaring van bouwdoSSIERS van publieke opdrachtgevers. Onderstaand overzicht focust daarom op de archieven van privaatrechtelijke erfgoedvormers.

BOUWBEDRIJVEN EN -ORGANISATIES

Van de in de VAI Archiefhub geregistreerde archieven van het bouwbedrijf wordt 44% bewaard bij de erfgoedvormer zelf. Ongetwijfeld ligt het werkelijke aandeel heel wat hoger. Archiefbezoeken bij middelgrote en grote bouwondernemingen gaven aan dat de omvang van de archieven een van de voornaamste uitdagingen is. De archieven van bouwbedrijven zijn groot, voornamelijk door het aantal en de omvang van de werfdoSSIERS. Verder is de werking van bouwbedrijven, en dus ook hun archief, in groeiende mate digitaal. Behalve bouwbedrijven bewaren ook beroepsorganisaties zoals Embuild en Buildwise hun eigen archief.

Veel bouwbedrijven ondervinden moeite met het beheren van hun archieven en informatie, tenzij er een interne archief- of informatiebeheerdienst is. Globaal tekent zich een onderscheid af inzake omgang met het bedrijfsarchief, afhankelijk van het soort van bouwbedrijf:

- » Strikt administratieve visie: archieven worden bijgehouden volgens de wettelijke termijnen en vervolgens grotendeels vernietigd. In deze ondernemingen zijn archieven van voor 2000 heel beperkt. Er zijn voorbeelden van bedrijven die systemen voor informatie- archiefbeheer opzetten en in veel gevallen is er een administratief medewerker deeltijds aangesteld om dat op te volgen. Dit betekent echter niet dat archief langer bewaard wordt.
- » Archief als kennisbasis en historisch erfgoed: archieven worden bijgehouden als bron van kennis voor specifieke noden en vanwege hun historische waarde. Deze visie is meer uitgesproken bij bedrijven die zich als familiebedrijf identificeren. Veel van de bouwbedrijven die momenteel actief zijn in Vlaanderen en Brussel hebben een lange geschiedenis. In sommige bedrijven worden daardoor ook archieven van voorgangers bewaard. Archieven van voor 1945 zijn eerder schaars, maar wel aanwezig in bedrijven. De hoeveelheid en de soorten archieven zijn afhankelijk van het bewaarbeleid van het management. Ook in deze ondernemingen wordt advies ingewonnen over archiefbeheer en is er veelal iemand deeltijds aangesteld voor archiefbeheer. In vergelijking met de eerste categorie worden archieven langer bewaard, maar het betekent niet noodzakelijk dat ze beter beheerd worden.

- » Archief- en informatiebeheer als onderdeel van kwaliteits- en procesmanagement: een beperkt aantal bedrijven heeft een aparte archiefdienst met een archivaris en archiefmedewerkers.²³⁶ Deze archiefdienst zorgt ervoor dat informatie binnen het bedrijf snel gevonden kan worden. De taken van een archiefdienst binnen een bedrijf kunnen omvatten: centraliseren en bewaren van archieven, selecteren en vernietigen, beschrijven en opmaken van plaatsingslijsten, organiseren van digitaal archiefbeheer, op vraag aanleveren van archiefmateriaal, beheren van een bibliotheek, centrale beeldbank, persknipseldienst enz.

Ongeacht de visie gaven alle bedrijven en organisaties bij een archiefbezoek aan dat het beheren van hun archief een grote uitdaging is.

Uit de archiefdoorlichtingen bij aannemers blijkt dat dit de meest voorkomende reeksen zijn in hun analoge en digitale archieven:

- » werfdoSSIERS;
- » calculatie, bijvoorbeeld aanbestedingsdoSSIERS;
- » financiën, bijvoorbeeld boekhouding;
- » Legal Risk Insurance, bijvoorbeeld geschildoSSIERS;
- » veiligheidsdoSSIERS;
- » beeldmateriaal, bijvoorbeeld van de bouwplaats, gerealiseerde projecten, evenementen enz.;
- » personeelsdoSSIERS;
- » certificaten en prestatiegaranties;
- » akten, aandeelhoudersregisters, contracten enz.;
- » objecten, stalen enz.;
- » documentatie;
- » historisch archief.

Andere reeksen hangen af van de activiteiten van het bedrijf. De archieven van zuster- en dochterondernemingen worden meestal apart bewaard, maar het onderscheid is niet altijd even duidelijk. De structuur van het analoge en digitale archief is meestal niet helemaal identiek. Er bestaat ook een gedeeltelijke overlap tussen wat er analoge en digitaal bewaard wordt.

Bovenstaande beschrijving is voornamelijk gebaseerd op wat middelgrote en grote bedrijven aangeven. Op dit moment zijn er weinig archieven van kleine bouwondernemingen en zelfstandige bouwers geregistreerd in de VAI Archiefhub. Nochtans zijn het cruciale spelers in de bouwsector. Verder onderzoek naar de bewaring van hun cultureel erfgoed is dus nodig.

236 Ook in andere bedrijfstakken in Vlaanderen en Brussel zijn slechts een beperkt aantal archivariissen werkzaam in de archiefdienst van een bedrijf. Zie: Debo, Robin. *Challenges in Dealing with Company Heritage. Gluren bij de burens! Studiedag bedrijfserfgoed*, georganiseerd door ETWIE, 10 oktober 2022, <https://etwie.be/nl/kennisbank/nieuws/gluren-bij-de-burens-verslag-en-presentaties>. Laatste geraadpleegd op 15 december 2023.

STADS- EN GEMEENTEARCHIEVEN

De archieven van bouworganisaties maken deel uit van de private archieven bij stads- en gemeentearchieven. Zo bewaart het FelixArchief in Antwerpen archieven van zeker acht bouwbedrijven en -organisaties, waaronder het 19de-eeuwse reglement van de Antwerpse Metersbond en de arbeidsvoorwaarden en bestuursnota's van het cementbedrijf Cimenteries et Briqueteries Réunies uit het interbellum. Archief Gent bewaart archieven van zeker vier bouwactoren, waaronder boekhoudkundige stukken en architectuurtekeningen van de 19de-eeuwse Gentse architect en aannemer Isidor Alexandre Langerock, en een reeks foto's van bouwerven uit de 20ste eeuw van het Gentse aannemersbedrijf Gebroeders Vormezele, gespecialiseerd in wegenwerken. Ook de stadsarchieven van onder meer Ieper, Brugge en Sint-Niklaas bezitten archieven van bouwbedrijven.

Aanbestedings- en bouwdoSSIERS van projecten uitgevoerd in opdracht van steden en gemeenten bevatten ook materiaal met betrekking tot bouwbedrijven. Het gaat om waardevol materiaal voor onderzoek naar de samenwerking tussen bouwbedrijven en de stad of gemeente als opdrachtgever. Het betreft bijvoorbeeld meetstaten en lastenboeken die de gebruikte materialen en technieken in detail beschrijven, en correspondentie met aannemers.

Daarnaast bevatten ook de archieven van andere actoren die in stads- en gemeentearchieven worden bewaard, zoals huisvestingsmaatschappijen of OCMW's, relevante aanbestedings- en bouwdoSSIERS. Uit gesprekken in de klankbordgroep blijkt echter wel dat dit soort doSSIERS een uitdaging vormt voor kleinere archiefinstellingen, en daarom niet altijd goed toegankelijk is voor onderzoek.

Ook de doSSIERS van bouwaanvragen bewaard in stads- en gemeentearchieven zijn relevant voor onderzoek naar het bouwbedrijf, bijvoorbeeld om aan de hand van briefhoofden adressen en specialisaties van aannemers te achterhalen.

RIJKSARCHIEVEN

Het geheel van Rijksarchieven is de voornaamste bewaarinstelling van bedrijfsarchieven in Vlaanderen en Brussel. Ook voor de archieven van bouwbedrijven vormt het dus een belangrijk opvangnetwerk. Bedrijfsarchieven worden vooral bewaard in het Algemeen Rijksarchief – depot Joseph Cuvelier en het Rijksarchief in Beveren. Zo bewaart het Algemeen Rijksarchief – depot Joseph Cuvelier het archief van het aannemersbedrijf Les Entreprises Générales Henri Ruttiens et Fils. De voorloper van het bedrijf werd opgericht door tegelzetter Henri Ruttiens in 1878 in Scharbeek. Hij specialiseerde zich in verbouwings- en renovatiewerken aan particuliere woningen. Het bedrijf werd van generatie op generatie overgedragen. In 1946 zag de Immobilière Ruttiens het licht, een bedrijf dat zich toelagde op de aankoop, verkoop, constructie, verbouwing en verhuur van gebouwen. Dit bedrijf was actief tot 1999. Les Entreprises Générales Henri Ruttiens et Fils specialiseerde zich in de tweede helft van de 20ste eeuw in de construc-

tie, verbouwing en verkoop van appartementsgebouwen, bedrijfsgebouwen en gebouwencomplexen. Het bedrijf werd ontbonden in 2000. Het bewaarde archief omvat onder meer documenten over de oprichting van het bedrijf en de statuten, verslagen van algemene vergaderingen, correspondentie, boekhoudkundige documenten, personeelsdocumenten en projectdossiers. Naast de archieven van vele aannemersbedrijven bewaren de Rijksarchieven ook archiefmateriaal van andere actoren uit de bouwsector, zoals architect-bouwpromotor André Van den Broecke en parketfabriek A. Lachappelle gevestigd in Mortsel.

Sinds 2021 bewaart het Rijksarchief Beveren eveneens de bedrijfsarchivalia verzameld door het Centrum voor Bedrijfsgeschiedenis.²³⁷ Dit centrum werd in 1971 opgericht binnen het departement Geschiedenis van de toenmalige Universitaire Faculteiten Sint-Ignatius in Antwerpen, en ontfermde zich zowel over de studie als het beheer van waardevolle bedrijfsarchieven van voornamelijk Antwerpse ondernemingen.²³⁸ De collectie bevat heel weinig archivalia over aannemers, maar wel over bouwmaterialbedrijven, zoals de Manufactures Céramiques d'Hemixem Gilliot & Cie, lange tijd de grootste tegelproducent van Europa.

Uiteraard zijn de archieven in de Rijksarchieven ook van belang voor onderzoek naar publieke bouwprojecten. Verder onderzoek is nodig om de meest relevante archieven voor de 19de, 20ste en 21ste eeuw in kaart te brengen.

PROVINCIALE ARCHIEVEN

Als bewaarplaats van 11 archieven van bouwbedrijven en -organisaties is het Provinciaal Archief West-Vlaanderen een van de belangrijkste bewaarinstellingen voor het bouwbedrijf. Sinds zijn oprichting in 1994 staat de archiefdienst open voor de verwerving van privaatrechtelijke archieven en zette hij in op een ruimere cultureelerfgoedwerking. Privaatrechtelijke archieven die worden aangeboden, komen in aanmerking voor verwerving als ze van bovenlokaal belang zijn en er enige band bestaat met de aanwezige archiefreeksen.²³⁹ Omdat het voor bouwbedrijven vaak gaat over omvangrijke archieven, wordt ook in rekening gebracht of archieven binnen een redelijke termijn verwerkt kunnen worden. De archiefdienst doet zelf geen actieve prospectie. De archieven in de collectie van het Provinciaal Archief West-Vlaanderen tonen de diversiteit aan actoren die actief zijn in de bouwsector. Zo bewaart het niet alleen de archieven van aannemers als nv Verhaeghe en Monballiu C. en Zoon, maar ook van bouwstoffenbedrijf Léon Vermeire en Zoon, ingenieur Jean Hoceped, landmeter Henri Collette, studie bureau Haegebaert en de Koninklijke Bouwmeesterskring West-Vlaanderen. De periode waarop deze verschillende archieven betrekking hebben is bovendien erg ruim: er zijn archieven die teruggaan tot het einde van de 19de eeuw en archieven

die lopen tot het begin van de 20ste eeuw. De archieven worden regelmatig geraadpleegd. Opmerkelijk is dat uit het archief van nv Verhaeghe, een bouwonderneming opgericht in 1897 door Louis Verhaeghe als eenmanszaak en vandaag nog actief in woning- en appartementsbouw en schrijnwerkerij, bijna 1.500 tekeningen werden [gedigitaliseerd en op stukniveau beschreven](#). Het archief van de onderneming bevat naast tekeningen ook stukken over de oprichting, correspondentie, familiearchief enz. Naast de archieven van deze bouworganisaties bewaart het Provinciaal Archief West-Vlaanderen ook de archieven van verscheidene architecten.

Wat de andere provincies betreft, zijn enkel nog twee archieven geregistreerd in de Provinciale Bibliotheek Limburg, waaronder het archief van de Provinciale Leergangen voor het Bouwbedrijf, een opleiding voor bouwvakarbeiders in Hasselt in de tweede helft van de 20ste eeuw.

ARCHITECTUURARCHIEVEN

In de twee bewaarinstellingen die zich in Vlaanderen en Brussel toeleggen op architectuurarchieven, CIVA Centre International pour la Ville, l'Architecture et le Paysage en het VAI, worden ook enkele archieven van bouwbedrijven bewaard.

In 2013 doneerden meerdere bouwbedrijven in handen van de familie Blaton een omvangrijk deel van hun archief aan CIVA. Aldophe Blaton-Aubert richtte in 1865 het bouwbedrijf Entreprises Blaton-Aubert op, dat zich toelegde op het leveren van bouwmaterialen en burgerlijke bouwkunde. Ook zijn nakomelingen stichtten meerdere bouwondernemingen. De meeste nog bestaande daarvan zijn in de handen van de familie gebleven. CIT Blaton, opgericht in 1954 onder de naam Compagnie Industrie et Travaux Emile Blaton, is vandaag nog actief in België. In het bij benadering 70m³ grote fonds dat werd overgedragen aan CIVA zijn drie afgeleide onderdelen te onderscheiden: de projecten en documenten van bedrijfstakken die actief waren in en rond Congo-Zaïre in de periode 1949-1975, de documenten van het Franse bedrijf Etudes et Travaux, en de activiteiten van de bedrijven van de familie Blaton die actief waren in de periode 1865-1965 in België. Voornamelijk de periode 1927-1954 is goed gestoffeerd in het archief.²⁴⁰ Ook al is het onvolledig, het archief is een uitzonderlijke bron voor onderzoek naar de bouw- en architectuurgeschiedenis in die periode. Het getuigt bijvoorbeeld van de bijdrage die het bedrijf leverde aan technische vernieuwingen, zoals bij de introductie en toepassing van voorgespannen beton in België in samenwerking met ingenieur Gustave Magnel.²⁴¹ Dossiers uit het archief worden regelmatig geconsulteerd, zowel door onderzoekers, studenten als architecten die restauratieprojecten voorbereiden.

De collectie van het VAI bewaart vier archieven van bouwondernemingen:

- » het beeldarchief van algemeen aannemersbedrijf Van Laere, opgericht in 1938 in Zwijndrecht en door de jaren heen actief in een divers aantal bouwsectoren, zoals woningbouw, appartementsbouw, grond- en wegenwerken, burgerlijke bouwkunde en bedrijfsgebouwen;
- » het beeldarchief van aannemersbedrijf Van Coillie, opgericht in 1919 in Oostende, dat zich na de Tweede Wereldoorlog toelegde op hoogbouw en administratieve en industriële gebouwen;
- » het archief van Natuursteen Vlamincq, opgericht in 1905 en stopgezet in 2014, actief als aannemer op restauratiewerven als de kathedraal van Antwerpen en de kerk van Abdij van Park in Heverlee, als aannemer op nieuwbouwwerven als het Berlaymontgebouw in Brussel, en als leverancier van natuursteen op maat voor bouwwerven van andere bedrijven;
- » een selectie projectdossiers van Bureau Bouwtechniek, een Belgisch interdisciplinair bureau opgericht in 1995, dat technisch en procesmatig advies en ondersteuning verleent.

Terwijl de archieven van Van Laere en Van Coillie voor het grootste deel uit beeldmateriaal bestaan, zoals foto's van werven, gerealiseerde projecten en bedrijfsevenementen, is het archief van Natuursteen Vlamincq representatiever voor de diversiteit aan reeksen die in aannemersarchieven gevonden kunnen worden. Het archief van Vlamincq bevat projectdossiers, aanbestedingsdossiers, dossiers over materiaalleveringen, boekhoudkundige documenten en zelfs personeelstijdschriften. Tot het archief behoren ook twee houten maquettes. Er zijn documenten aanwezig vanaf de beginperiode van het bedrijf, maar vooral de jaren 1980 en 1990 zijn goed gedocumenteerd. Vandaag zet VAI Collectie niet langer in op de verwerving van de archieven van aannemers. Archieven zoals die van Bureau Bouwtechniek passen wel binnen het huidige collectieprofiel van het VAI vanwege het brede en interdisciplinaire werkingsveld van het bureau.

De architectuurarchieven in de collecties van zowel CIVA als VAI bevatten ook relevante bronnen voor onderzoek naar het bouwbedrijf, zoals correspondentie met aannemers, werfverslagen en werffoto's.

237 'Het Rijksarchief Beveren verwelkomt de waardevolle collectie bedrijfsarchieven van de Universiteit Antwerpen'. <https://arch.arch.be/index.php?l=n-&m=nieuws&r=alle-nieuwsberichten&a=2021-06-11-het-rijksarchief-beveren-verwelkomt-de-waardevolle-collectie-bedrijfsarchieven-van-de-universiteit-antwerpen>. Laatst geraadpleegd op 24 november 2023.

238 Vanpée, Dominique. 'Het Centrum voor Bedrijfsgeschiedenis (CBG) aan de Universiteit Antwerpen (UA) en industrieel erfgoed'. <https://www.abd-bvd.be/wp-content/uploads/2016-2-Vanpee-CBG.pdf>. Laatst geraadpleegd op 24 november 2023.

239 Provincie West-Vlaanderen. Werking archief. <https://www.west-vlaanderen.be/over-west-vlaanderen/archief/werking-archief>. Laatst geraadpleegd op 24 november 2023.

240 Devos, Rika. 'Het archiefonds Blaton.' *Blaton. Een dynastie van bouwers*. Brussel: AAM – CIVA Stichting, 2017, pp. 270-277.

241 Espion, Bernard. 'België's internationale faam in de geschiedenis van het beton. Blaton, Christophe, Franki, Hennebique, Magnel en de anderen ...'. *Erfgoed Brussel*, nr. 30, april 2019, pp. 15-27.



Figuur 19. Bouw van Palmer House in Oostende door aannemer Van Coillie (1955). Collectie Vlaams Architectuurinstituut, Antwerpen.

ANDERE CULTURELE ARCHIEFINSTELLINGEN

De archieven van bouwbedrijven en -organisaties vinden ook hun weg naar andere culturele archieven. KADOC Documentatie- en Onderzoekscentrum voor Religie, Cultuur en Samenleving bewaart bijvoorbeeld de verslagboeken van de bestuursorganen van het verbond CCHB Christelijke Centrale Hout en Bouw uit de periode 1933–1973. Ook de archieven van andere centrale en lokale afdelingen van het ACV Algemeen Christelijk Vakverbond kregen er onderdak. De CCHB ging in de jaren 1990 op in ACV Bouw en Industrie. KADOC bewaart tevens het archief van de Internationale Bouworde, opgericht in 1947 door de norbertijn Werenfried van Straaten om met vrijwilligers bouwprojecten te realiseren. Het archief bevat jaarverslagen, financiële verslagen, briefwisseling, werkingsverslagen, foto's en dia's die de diverse bouwkampen in Europa, Afrika en Zuid-Amerika illustreren. Relevant bronmateriaal voor onderzoek naar het bouwbedrijf is ook te vinden in de talrijke archieven van architecten, huisvestingsmaatschappijen, politici en congregaties in KADOC.

Amsab-ISG Instituut voor Sociale Geschiedenis bewaart het archief van de onafhankelijke vzw VIBE Vlaams Instituut voor Bio-ecologisch Bouwen en Wonen uit de periode 2014–2019. Deze ledenorganisatie verenigt architecten, aannemers en handelaars om hen te informeren en ondersteunen bij regeneratief ontwerpen en bouwen. Ook Amsab-ISG bezit archieven van architecten en huisvestingsmaatschappijen (zie de hoofdstukken Architectuur en Stedenbouw).

In 2023 begeleidde het VAI Kenniscentrum de overdracht van het archief van de bouwonderneming Goetinck nv naar Liberas Centrum voor de Geschiedenis van het Vrije Denken en Handelen. Goetinck nv, opgericht in 1983 in Brugge, was onder meer verantwoordelijk voor het optrekken van het nieuwe Brugse stationsgebouw. Liberas besloot om het omvangrijke en redelijk volledige archief na het faillissement van het bedrijf op te nemen, aangezien het past bij zijn acquisitiebeleid, die de geschiedenis van het ondernemerschap wil documenteren.

MUSEA

De archieven en de museumcollectie van het Industriemuseum in Gent bevatten nuttige bronnen voor onderzoek naar het bouwbedrijf, zoals catalogi, publiciteitsfolders, werffoto's van industriële bouwprojecten, materiaalstalen en objecten. Opmerkelijk is de fotocollectie uit het bedrijfsarchief van Serck, een bouwbedrijf dat al sinds 1789 actief is in Gent en omstreken. Het Industriemuseum bewaart fotoalbums en glasplaten van bouwerven en afgewerkte gebouwen uit de periode 1908–1951, waaronder bekendere realisaties in Gent.²⁴² Andere delen van het bedrijfsarchief bevinden zich bij Archief Gent en het nog actieve bedrijf zelf. Archief Gent bezit bouwdoSSIERS uit 1930–1986; bij Serck bevinden zich nog bouwdoSSIERS die dateren uit de periode tussen 1870 en 1955, met specifiek doSSIERS over de wederopbouw na de Eerste Wereldoorlog.²⁴³

²⁴² Industriemuseum. Bouwbedrijf Serck. <https://www.industriemuseum.be/nl/collecties/bouwbedrijf-serck?medium=image>. Laatste geraadpleegd op 24 november 2023.

²⁴³ Industriemuseum. Serck: meer dan tweehonderd jaar bouwmeesterschap. <https://www.industriemuseum.be/nl/collectie-item/serck-meer-dan-tweehonderd-jaar-bouwmeesterschap>. Laatste geraadpleegd op 24 november 2023.

HEEMKUNDIGE KRINGEN

Ook heemkundige kringen bewaren archieven die aan het bouwbedrijf gerelateerd zijn. Het gaat eerder over enkele stuks of kleine archieven. Zo bevinden zich in de Geschiedkundige Kring Rumesta factuurboeken van de lokale aannemer Lambrechts. Een ander voorbeeld is de Heemkundige Kring De Roede van Tiel, die archieven bewaart van de lokale aannemer Edgard Lievens. Hoewel klein van omvang bevat het archief een variatie aan reeksen, zoals documenten over de projecten, boekhouding, personeel, documentatie en persoonlijk archief. Interessant is dat het archief ook de werking van de aannemer tijdens de Tweede Wereldoorlog documenteert. Een verdere systematische enquête bij heemkundige kringen is nodig om de archieven van het bouwbedrijf bij dit type bewaarplaatsen duidelijker in kaart te brengen.

ONDERWIJSINSTELLINGEN

Het Universiteitsarchief KU Leuven bewaart het archief van de invloedrijke ingenieur Arthur Vierendeel, die in 1874 afstudeerde aan de universiteit als burgerlijk ingenieur bouwkunde en er later werkte als hoogleraar. Hij is vooral bekend voor het ontwerp van de vierendeelligger in 1896, een variant van een vakwerk waarbij de diagonale liggers ontbreken. Het principe werd in de eerste helft van de 20ste eeuw in België veelvuldig toegepast in bruggen, en verder wereldwijd. Het archief van Vierendeel bevat eigen publicaties, verzamelde artikels, ontwerptekeningen en foto's van bouwwerken van collega's.

NALATENSCHAPPEN

Wat betreft nalatenschappen, ten slotte, is één enkel voorbeeld geregistreerd. Nabestaanden bewaren het archief van het bouwbedrijf Frans Claes-Lekens en Zoon. Het bedrijf, gevestigd in Sint-Truiden, was voornamelijk actief als aannemer in de regio, maar ook in de bosontginning, schrijnwerkerij, zandwinning en steenbakkerij. Het archief omvat tekeningen, briefwisseling, vergunningen, meetstaten, contracten, bestekken, en foto's van het bedrijf en zijn realisaties.

Uitdagingen

ARCHIEF- EN COLLECTIEBEHEER IS NIET DE CORE BUSINESS VAN BOUWBEDRIJVEN EN -ORGANISATIES

Actieve bedrijven en organisaties die hun eigen archief beheren, ondervinden specifieke uitdagingen. De archiefdoorlichtingen boden vooral een zicht op de uitdagen bij middelgrote en grote aannemers, en beroepsorganisaties. Bij bedrijven en organisaties met een strikt administratieve visie op archiefbeheer dreigt er veel waardeverloof materiaal verloren te gaan. Anderzijds wordt bij bedrijven en organisaties die hun archieven wel voor onbepaalde termijn bewaren, maar dit doen zonder uitgewerkt of toegepast beleid, veel materiaal bewaard zonder veel extra beheermaatregelen. Bij bedrijven zonder eigen archiefdienst komt de verantwoordelijkheid voor het archiveren van werfdossiers veelal bij projectleiders terecht, die echter aangeven hiervoor onvoldoende tijd te hebben of te maken. Als richtlijnen voor informatie- en archiefbeheer niet bestaan of niet worden toegepast, bemoeilijkt dat op termijn de archivering, maar ook de overdracht naar een professionele bewaarinstelling. Zeker voor archieven van bouwondernemingen is dit een uitdaging aangezien die vaak erg omvangrijk zijn. Dikwijls zijn binnen een bedrijf slechts enkele mensen goed op de hoogte van wat er zich in het eigen archief bevindt.²⁴⁴ Net zoals voor andere domeinen zijn een overname, fusie, verhuizing of pensionering van een sleutelfiguur risicovolle momenten waarop veel archief verloren kan gaan.

MISVATTINGEN OVER DIGITAAL ARCHIEF

Hoewel veel bedrijven beperkte bewaartermijnen voor papieren documenten hanteren, is er geen strikte noodzaak om digitaal archief te vernietigen, waardoor dat meestal niet gebeurt. Net als voor de digitale archieven van andere disciplines zijn hier enkele uitdagingen aan verbonden. In veel bedrijven ontstaat er een wildgroei aan digitale informatie vanwege het gemak waarmee digitale informatie aangemaakt, gekopieerd en gedeeld wordt. Een ander probleem is het gebruik van verschillende deelplatformen en opslagplaatsen, waardoor informatie versnipperd raakt. Maatregelen om de integriteit, authenticiteit en leesbaarheid van bestanden in de toekomst te verzekeren, zoals *checksumming*, metadatering en bestandsmigraties, worden niet toegepast. Archiefbezoeken brachten ook heel wat oude digitale opslag aan het licht, zoals cd-roms, floppies of externe harde schijven. Deze opslagmedia zijn kwetsbaar, en de meeste computers zijn vandaag niet meer uitgerust met de nodige leesapparatuur. Ook binnen bouwbedrijven spelen informatiesystemen als boekhoudapplicaties, werfopvolgingstools en ERP-systemen een steeds belangrijker rol in het informatiebeheer. Wanneer deze systemen aan verandering toe zijn, is het risico groot dat data verloren gaan. Sommige bedrijven kiezen bij het vernietigen van papieren archieven voor een gedeeltelijke digitalisering. Daarbij wordt echter niet altijd nagedacht over de wijze waarop er gedigitaliseerd wordt en hoe de gedigitaliseerde documenten in de toekomst goed vindbaar blijven. Het valt bovendien op dat veel bouwbedrijven de digitale informatie in hun bedrijf nog niet als archief beschouwen.

In veel gevallen blijkt een coherent informatie- en archiveringsbeleid voor de digitale informatie te ontbreken. Hoewel digitale opslag onuitputtelijk lijkt, is er uiteraard wel een economische en ecologische kost aan verbonden. Voor digitale archivering blijft selectie dus ook een grote uitdaging.

UITDAGENDE RELATIE TUSSEN BOUWBEDRIJVEN EN DE ERFGOEDECTOR

Bouwbedrijven en erfgoedorganisaties zijn geen evidente partners. Ze werken aan verschillende snelheden: bij bedrijven primeert de orde van de dag en gebeurt alles projectmatig, terwijl de werking van erfgoedorganisaties gericht is op de lange termijn. Bovendien spreken ze een andere taal: in gesprekken met aannemers en beroepsorganisaties valt bijvoorbeeld op dat er herhaaldelijk verwarring is tussen de termen 'onroerend erfgoed' en 'cultureel erfgoed'. Bedrijven beschouwen hun eigen archieven en collecties niet snel als erfgoed. Bouwbedrijven gaan er al te snel van uit dat archieven en collecties enkel waardevol zijn als ze betrekking hebben op projecten met een historische en culturele waarde. Bovendien zijn bouwbedrijven niet bekend met het erfgoedveld, de bewaarinstellingen en de dienstverlenende organisaties. Een eenduidig aanspreekpunt ontbreekt. Deze en andere incompatibiliteiten maken dat bouwbedrijven moeilijk te benaderen zijn door het erfgoedveld. Het kost tijd om vertrouwen op te bouwen en relaties moeten actief onderhouden worden. Deze uitdagingen zijn vergelijkbaar voor het erfgoed van bedrijven in andere sectoren.²⁴⁵ Toch spelen zowel de bouwbedrijven en -organisaties zelf als de erfgoedsector een rol in het uitbouwen van een duurzaam bewaarbeleid voor bouwbedrijfarchieven en -collecties. Een betere relatie tussen de bouwsector en de erfgoedsector is nodig om de bewaring van kwetsbaar erfgoed in bedrijven te optimaliseren, overdrachten naar bewaarinstellingen te ondersteunen, de raadpleegbaarheid van digitaal archief op de lange termijn te garanderen enz.

MOEILIJKE TOEGANKELIJKHEID VAN BRONMATERIAAL VOOR ONDERZOEK

De interesse van onderzoekers in de archieven en collecties van bouwbedrijven is groot, maar ze ondervinden verschillende moeilijkheden bij het toegang krijgen tot deze bronnen. Toegankelijke informatie over waar zich archieven en collecties bevinden en wat de inhoud daarvan is, is eerder beperkt. Bovendien zijn bouwbedrijven en -organisaties, die de meeste archieven bewaren, moeilijk te benaderen voor onderzoekers. Voor hen is er niet altijd een duidelijk aanspreekpunt. Er is toestemming van een leidinggevende nodig om archieven in te kijken, maar het kan lang duren om die te verkrijgen. Bedrijven en organisaties zijn vaak ook terughoudend om hun archieven en collecties open te stellen. Dat kan zijn omdat ze hun interne werking willen afschermen, omdat ze zelf onvoldoende zicht hebben op de inhoud van hun archieven en collecties, omdat de archieven confidentiële stukken bevatten of omdat ze bezorgd zijn over moeilijke aspecten in hun geschiedenis.

Over het algemeen zijn voorbeelden van academisch onderzoek en publieksprojecten over het bouwbedrijf weinig bekend bij bedrijven, wat de drempel vergroot om archieven en collecties hiervoor open te stellen. Krijgen onderzoekers wel toegang tot bedrijfsarchieven en -collecties, dan blijft het moeilijk om ze te raadplegen omdat classificatie en ontsluiting vaak ontbreken.

INFORMELE EN ONGEDOCUMENTEERDE KENNISOVERDRACHT IN BOUWBEDRIJVEN

Tijdens de werkbezoeken gaven bedrijven aan dat een belangrijk deel van hun werking niet in archieven gedocumenteerd wordt, maar zich in de hoofden en handen bevindt, en mondeling wordt overgedragen. Kennisoverdracht gebeurt in bouwbedrijven op verschillende manieren: arbeiders leren technieken en procedures terwijl ze in dienst zijn, nieuwkomers kunnen meelopen met ervaren medewerkers, en kennis wordt van project op project overgedragen, waardoor bedrijven zich ook in bepaalde projecten specialiseren. Ervaring is dus van belang voor verschillende profielen in de bouwsector. Voor bedrijven zijn daar risico's aan verbonden. Wanneer medewerkers vertrekken, gaat kennis verloren, en daarmee ook informatie over projecten. Deze informele manier van kennisoverdracht maakt het onderzoekers van de geschiedenis van de bouwsector moeilijk, en zij bevestigen dan ook het belang van *oral history*.

²⁴⁴ Debo, Robin. Challenges in Dealing with Company Heritage'. *Gluren bij de burenl Studiedag bedrijfs erfgoed*, georganiseerd door ETWIE, 10 oktober 2022, <https://etwie.be/nl/kennisbank/nieuws/gluren-bij-de-buren-verslag-en-presentaties>. Laatst geraadpleegd op 15 december 2023.

²⁴⁵ Idem.

Opportuniteiten

HET GEHEUGEN VAN DE BOUWSECTOR

Hoewel in de bouwsector er over het algemeen eerder een beperkte interesse is in de geschiedenis van het eigen bedrijf of de discipline, zijn er ook noemenswaardige initiatieven uit de sector zelf die het cultureel erfgoed valoriseren. Historisch bewustzijn en interesse in het eigen cultureel erfgoed is het meest uitgesproken in familiebedrijven. Vaak vormt het einde van iemands carrière of een jubileumfeest van het bedrijf de aanleiding tot een initiatief, zoals een gelegenheidspublicatie. Een mooi voorbeeld zijn de initiatieven van het familiebedrijf Niko uit Sint-Niklaas, de Belgische marktleider in de productie van elektrisch installatiemateriaal zoals lichtschakelaars en stopcontacten. Om zijn 100-jarige bestaan te vieren, gaf het bedrijf onderzoekers de opdracht om in het bedrijfsarchief te duiken, en een tentoonstelling en publicatie samen te stellen.²⁴⁶ Een ander voorbeeld is de publicatie *België bouwt / La Belgique construit 1936-2016*, die verscheen ter gelegenheid van het 80-jarige bestaan van VBA.²⁴⁷ Elk lid van de VBA kreeg de vraag om foto's te bezorgen van sleutelprojecten, die werden aangevuld met beelden en informatie uit de AAM Archives d'Architecture Moderne. Ook interessant zijn de initiatieven van het bouwbedrijf Verstraete uit Roeselare, dat de eigen bedrijfsgeschiedenis in beeld brengt met een [tijdlijn](#) op zijn website en er aandacht aan besteedt tijdens activiteiten als Open Bedrijvendag.

EEN HOOG ONDERZOEKSPOTENTIEEL

In Vlaanderen en Brussel is er een actieve onderzoeksgemeenschap die zich buigt over de geschiedenis van het bouwbedrijf.²⁴⁸ Ook internationaal is er een groeiende interesse in *construction history*. Meer nog dan de archieven van architecten of andere ontwerpers, belichten die van bouwbedrijven en -organisaties hoe er gebouwd wordt. Deze archieven geven inzicht in het uitgebreide netwerk aan actoren die betrokken zijn bij bouwprojecten, zoals leveranciers, zelfstandigen en onderaannemers. Ze tonen tevens dat bouwprojecten verder rijken dan de werf doordat ze informatie verschaffen over de oorsprong, productie en mobiliteit van bouwmaterialen. Bovendien belichten ze zaken zoals arbeid in de bouwsector, het dagelijkse aspect van het bouwen en de impact van bouwen op sociale en ecologische systemen. Ook voor domeinen zoals sociale geschiedenis (arbeidsomstandigheden, veiligheid, migratie enz.), financiële geschiedenis en materiaal- en bouwtechniek is het cultureel erfgoed van het bouwbedrijf van belang. De link tussen *construction history* en andere onderzoeksdomeinen wordt actief bevraagd in het grootschalige onderzoeksproject 'Construction History, Above and Beyond. What History Can Do for Construction History', dat van start ging in 2022.²⁴⁹ Met dit project willen de onderzoekers het potentieel en de relevantie van de kennis en de praktijk van het bouwen verder uitdiepen.

EXPERTISEOPBOUW EN UITWISSELING IN DE ERFGOEDECTOR

De uitdagingen voor het cultureel erfgoed van het bouwbedrijf overlappen deels die van ander bedrijfserfgoed. De kennis hierover zit verspreid bij verscheidene organisaties, zoals ETWIE voor bedrijfserfgoed in de breedte en kunststof- en kunstmestbedrijven in het bijzonder, CAG Centrum Agrarische Geschiedenis voor landbouwbedrijven en de voedingsindustrie, het MOT voor bijvoorbeeld een collectie handwerktuigen en handelscatalogi, het Industriemuseum voor onder meer een collectie textiel- en drukkerijmachines enz. Best practices en inzichten worden tussen deze actoren actief gedeeld via overlegmomenten, studiedagen, bedrijfsbezoeken, publicaties, nieuwsbrieven enz. Ook is er een uitwisseling met universiteiten waar onderzoek rond bedrijfserfgoed wordt opgezet vanuit verschillende disciplines. Deze actieve kennisdeling is een opportuniteit om de erfgoedwerking met betrekking tot bedrijfserfgoed te versterken. Het kennisuitwisselingsplatform van ETWIE over bedrijfserfgoed is hiervoor een belangrijke spil.



CASE

Louis De Waele Construction

De oorsprong van Louis De Waele Construction gaat terug tot 1866, wanneer Louis De Waele met zijn broer Jean een schrijnwerkerij en een luxe meubelmakerij oprichtte. In 1989 vestigde het bedrijf zich aan de Leopold II-laan in Molenbeek. Vandaag telt het bedrijf een 200-tal werknemers en maakt het deel uit van de Franse groep Rabot Dutilleul samen met twee zusterbedrijven: Entreprises Simonis (1928) en Louis De Waele Immo (2017). De hoofdzetel is nu gevestigd in Watermaal-Bosvoorde, waar het bedrijf voornamelijk recent archief bewaart. De logistieke dienst bevindt zich in Machelen, waar zich het merendeel van het analoge bedrijfsarchief bevindt. Een bijzonder onderdeel van het archief zijn een 600-tal projectdossiers met veel planmateriaal uit de periode 1910-1980 die de werking van het bedrijf documenteren en inzichten geven over evoluties in de bouwpraktijk. Om dit belangwekkende archief in de toekomst beter toegankelijk te maken, zal het binnenkort zijn onderkomen vinden in het Algemeen Rijksarchief in Brussel. Dit is een belangrijke stap om de zorg voor en de ontsluiting van dit omvangrijke archief te verbeteren en zo meer bronnenmateriaal beschikbaar te maken voor onderzoek naar de geschiedenis en het maatschappelijk belang van bouwbedrijven.

In deze *digital age* wordt er ook bij Louis De Waele grotendeels digitaal gewerkt. Dat vraagt ook een specifieke strategie voor het archief. Recent heeft het bedrijf besloten om volledig over te schakelen op een digitaal archief en van documenten enkel een digitale versie te bewaren. Voor enkele belangrijke soorten van documenten, zoals contracten, wordt een uitzondering gemaakt door ze nog wel op papier bij te houden. De volledige overstap naar een digitaal archief geeft het bedrijf de ruimte om alle informatie langdurig te bewaren. Om het bedrijfsarchief in de toekomst goed toegankelijk te houden adviseerde het VAI Kenniscentrum om te waken over de scheiding tussen het eigen archief en dat van de twee zusterbedrijven, een systematische nummering en ordening van de dossiers aan te houden, na te denken over uitstapstrategieën voor gebruikte softwarepakketten, en het archiefbeheer verder te professionaliseren door het opstellen van archiefprocedures.

Figuur 20. Aanleg van een tunnel in de Wetstraat in Brussel (1957).
© Louis De Waele Construction, Brussel.

²⁴⁶ Geheugen Collectief vzw, et al. *100 jaar Niko - Illuminating ideas*. Sint-Niklaas: Niko nv, Tielt: Lannoo, 2019.

²⁴⁷ *België bouwt / La Belgique construit: 1936-2016*. Geredigeerd door Yaron Pesztat en Stéphanie De Blicq. Brussel: Editions AAM, 2016.

²⁴⁸ Van de Voorde, Stephanie. 'Crossroads of Collaboration: Construction History and Interdisciplinary Dialogue in Belgium.' *Bautechnikgeschichte. Positionen und Perspektiven: Sechste Jahrestagung der Gesellschaft für Bautechnikgeschichte ausgerichtet in Zusammenarbeit mit dem Landesdenkmalamt Berlin*, georganiseerd in Berlijn op 11 mei 2023.

²⁴⁹ Construction History, Above and Beyond. What History Can Do for Construction History. <https://researchportal.vub.be/en/projects/construction-history-above-and-beyond-what-history-can-do-for-con>. Laatste geraadpleegd op 24 november 2023.

Aanbevelingen

ONTWIKKELING VAN EEN WAARDERINGSKADER VOOR HET CULTUREEL ERFGOED VAN HET BOUWBEDRIJF

Er is behoefte aan een kader voor de waardering van de archieven van het bouwbedrijf. Dat kader is nodig om een beter inzicht te krijgen in de verschillende betekenissen van het cultureel erfgoed. Het waarderingskader moet ook bewaarinstellingen en bouwbedrijven en -organisaties die hun eigen archieven bewaren ondersteunen bij het uitzetten van een bewaarbeleid. Gezien de vaak grote omvang van bouwarchieven is een kader nodig om op een gefundeerde manier te selecteren. Tegelijkertijd moet het kader voldoende ruimte laten voor de diverse noden en belangen van de verschillende soorten erfgoedvormers en bewaarplaatsen. Het is belangrijk dat het een gedragen waarderingskader is dat ontstaat vanuit overleg tussen erfgoedvormers, onderzoekers, archiefgebruikers en bewaarplaatsen. Het VAI Kenniscentrum zal in de beleidsperiode 2024–2028 initiatief nemen om met het brede veld aan een waarderingskader te werken.

Concreet en als onderdeel van dit waarderingskader lijkt het uitbouwen van een bank van gebruikscases voor bouwbedrijfarchieven een grote meerwaarde, om:

- » onderzoekers beter naar bouwbedrijfarchieven te leiden;
- » de werking van het VAI en andere erfgoedspelers beter te verantwoorden tegenover bouwbedrijven;
- » om bedrijven te ondersteunen bij oordeelkundige selecties in de archieven.

EEN SENSIBILISERENDE ROL VOOR DE ERFGOEDSECTOR

Binnen de actuele situatie waarin bouwbedrijven en -organisaties zelf de eerste en belangrijkste bewaarplaatsen zijn voor hun cultureel erfgoed, is het van belang dat de erfgoedsector inzet op het responsabiliseren en sensibiliseren voor erfgoedzorg. Het sensibiliseren bij bouwbedrijven en -organisaties over het belang van archief- en informatiebeheer is een prioriteit. Het is aangewezen dat het erfgoedveld hiervoor samenwerkt met beroepsorganisaties om zo de werking en de boodschap meer bekendheid te geven bij een grotere groep van bouwbedrijven. Het VAI Kenniscentrum blijft hier verder op inzetten. In eerste instantie moet het meer bedrijven stimuleren om ten minste een selectie van waardevolle archieven bij te houden voor de lange termijn. De bouwbedrijven worden aangemoedigd om een beeldarchief aan te leggen met het oog op communicatie. Specifieke aandacht voor de uitdagingen en de langdurige bewaring van digitaal archief is nodig. Om een verdere professionalisering te stimuleren, krijgen bouwbedrijven ook de raad om een aparte archiefdienst op te zetten vanuit het oogpunt van kwaliteitsmanagement. Die kan van start gaan met één persoon en dan stapsgewijs uitbreiden.

EEN DIENSTVERLENENDE ROL VOOR DE ERFGOEDSECTOR

De erfgoedsector moet naast zijn sensibiliserende rol ook bouwbedrijven en -organisaties die archieven bewaren steunen met methodieken en inspiratie. De sector staat in voor de volgende dienstverlening:

- » algemene adviezen voor erfgoedzorg;
- » helpdesk bij specifieke vragen, bijvoorbeeld adviseren en ondersteunen bij het verbeteren van de bewaarcondities van waardevolle archieven;
- » aanreiken van methodieken voor waardering en selectie;
- » ondersteuning bij herbestemming en overdracht van archieven naar bewaarinstellingen.

Onder welke voorwaarden deze diensten aangeboden worden, is afhankelijk van de adviesvraag en van de werking van de erfgoedorganisatie.

ERFGOEDORGANISATIES ALS BEMIDDELAAR TUSSEN ONDERZOEKERS EN DE BOUWSECTOR

In de huidige context, waarbij een aanzienlijk aandeel waardevolle archieven bij actieve bedrijven en organisaties wordt bewaard, is het zinvol dat de erfgoedsector een mediërende rol opneemt in de relatie tussen deze bewaarplaatsen en onderzoekers. Concreet kunnen onderzoekers rekenen op verschillende vormen van steun.

- » Vanwege het versnipperde bewaarlandschap is verdergezette centrale registratie van archieven en actoren onmisbaar om het erfgoed van het bouwbedrijf meer zichtbaarheid te geven voor onderzoek. Daarbij moeten er keuzes gemaakt worden over welk erfgoed in kaart gebracht wordt. Het afbakenen van deze invalshoeken moet gebeuren in samenspraak met erfgoedvormers en het onderzoeksveld. Om de toegankelijkheid van de geregistreerde archieven verder te verbeteren, dient er bij de registratie informatie opgenomen te worden over welke delen van het archief toegankelijk zijn, onder welke voorwaarden en hoe de bewaarplaats te contacteren is.
- » De erfgoedsector kan studenten en beginnende onderzoekers ondersteunen met het opstarten van onderzoek naar het bouwbedrijf. Dat kan bijvoorbeeld in de vorm van een lexicon dat informatie geeft over de verschillende fasen van een bouwproject, en over welke documenten er in een bouwbedrijfarchief te vinden zijn en hoe die documenten juist te lezen.
- » De erfgoedsector onderhoudt een netwerk van onderzoekers en signaleert waar zich waardevolle archieven van bouwbedrijven bevinden voor onderzoek. Kennis wordt uitgewisseld en onderzoekspistes aangereikt.
- » Het is een essentiële taak voor de erfgoedsector om de bouwsector te sensibiliseren om hun archieven open te stellen voor onderzoek. Praktijkvoorbeelden zijn een belangrijk instrument om bedrijven bewuster te maken van de gebruikswaarde van hun archief. De erfgoedsector kan ook bijdragen door bedrijven en organisaties te adviseren over hoe ze de toegang tot hun archief kunnen organiseren en welke afspraken ze moeten maken met onderzoekers.

Sleutelwerken

Van de Vijver, Dirk. 'Construction History in Belgium'. *Construction History. Research Perspectives in Europe*. Geredigeerd door Antonio Becchi et al., Fucecchio (Florence): Kim Williams Books, 2004, pp. 157–196.

Bertels, Inge. 'Building Contractors in Late-Nineteenth-Century Belgium: from Craftsmen to Contractors.' *Construction History*, vol. 26, 2011, pp. 1–18.

Linssen, Willemijne. *Engineers in Belgium 1830–1865. Archaeology of a Profession*. KU Leuven, 2013 (PhD thesis).

Raymaekers, Pieter. *Makers van een nieuwe wereld. De socioprofessionele geschiedenis van ingenieurs in België 1850–1914*. KU Leuven, 2013 (PhD thesis).

Bertels, Inge. 'Construction History in Belgium (2004–2014). From Attas to Zastavni.' *L'Histoire de la construction. Un méridien européen / Construction History. A European Meridian*. Geredigeerd door Antonio Becchi et al., Parijs: Association franco-phone d'Histoire de la Construction, 2015, pp. 25–48.

Devos, Rika. 'Expo 58: katalysator en vitrine voor het Belgische bouwbedrijf'. *België bouwt: 1936–2016*. Geredigeerd door Yaron Peszta en Stéphanie De Blicq, Brussel: Editions AAM, 2015, pp. 70–73.

Van de Voorde, Stephanie, Inge Bertels en Ine Wouters. *Naoorlogse bouwmaterialen in woningen in Brussel 1945–1975*. Brussel: VUBPress, 2015.

Dobbels, Jelena. *Building a Profession. A History of General Contractors in Belgium (1870–1970)*. Brussel: VUBPress, 2021.

Met dank aan volgende personen voor hun deelname aan de klankbordgroep bouwbedrijf door de jaren heen: Antoon Van Coillie, Barbara Van der Wee (Barbara Van der Wee Architects), Bart Tritsmans (UAntwerpen), Walter Cromheeke (Denys), Dirk Vanhecke (Verstraete Vanhecke), Inge Bertels (UAntwerpen), Jelena Dobbels (FARO), Jelle Angillis (UAntwerpen), Jeroen Cornilly (Letterenhuis), Joeri Januarius (ETWIE), Johan Dambryne (Rijksarchief), Johan Lagae (UGent), Jorijn Neyrinck (WIE), Joris De Fré (Embuil Provincie Antwerpen), Koen Van Balen (KU Leuven), Nadja Van Houten (Bureau Bouwtechniek), Nathalie De Bondt (Jan De Nul), Piet Lombaerde (UAntwerpen), Rika Devos (ULB), Robin Debo (ETWIE), Rutger Steenmeijer (Gorduna), Stephanie Van de Voorde (VUB), Thijs Eeckhaut (FABA), Tijn Vereenoghe (ETWIE), Walter Cromheeke (Denys) en Yves Segers (CAG).

Vormgeving

78

*Cultureel erfgoed
van vormgeving*

80

Methodologie

84

Erfgoedvormers

89

Bewaarplaatsen

92

Uitdagingen

93

Opportunities

96

Aanbevelingen

97

Sleutelwerken

Cultureel erfgoed van vormgeving

WHAT'S IN A NAME?

Vormgeving laat zich niet makkelijk omschrijven. De definitie is niet altijd duidelijk af te bakenen en de gebruikte terminologie wisselt naargelang het perspectief. Zo wordt vormgeving bijvoorbeeld vaak verwisseld met de term design. Deze veldanalyse kiest bewust voor de neutrale term vormgeving vanwege de connotatie van design met luxeproducten.²⁵⁰

VAN VORMGEVINGSPROCEN NAAR DESIGNDENKEN

Ondanks de breedheid van het begrip vormgeving kan men stellen dat ieder object, product of systeem het resultaat is van een vormgevings- of ontwerpproces. Bij dat proces doorloopt een ontwerp verschillende fasen, van het concept (onderzoek + ontwerp) naar de ontwikkeling (productie + distributie), van het probleem naar de oplossing. De verschillende fasen kennen niet enkel een materiële output, zoals ontwerptekeningen, prototypes of conceptnota's, maar ook een immateriële dimensie, bijvoorbeeld de toegepaste ontwerpmethodiek. Het proces vormt een keten waarin verscheidene actoren, zoals ontwerpers, opdrachtgevers en producenten, maar ook de gebruikers een rol spelen. Deze collectieve dimensie is een belangrijke parameter om de erfgoedvormers hierna in kaart te brengen.

De *Veldverkenning vormgeving* uit 2019, een onderzoek naar het ontbreken van een steunpunt rond vormgeving, uitgevoerd in opdracht van CJM het Departement Cultuur, Jeugd en Media, wijst op een internationale verschuiving van vormgevingsproces naar designdenken.²⁵¹ Designdenken wordt ingezet om oplossingen te formuleren voor complexe maatschappelijke problemen, waarbij product en vormontwerp voortaan rekening houden met de integratie van menselijke en ecologische noden in het ontwerpproces.²⁵² Het is belangrijk om ook vanuit erfgoedperspectief rekening te houden met deze verschuiving, aangezien het een indicatie geeft van de inhoud van toekomstige archieven. Het gaat niet meer enkel om tastbare objecten, maar ook om systemen en diensten. Nieuwe disciplines zoals *service design*, *social design*, *eco-design participatory design* betreden het veld.²⁵³

VERANDEREND EN MULTIDISCIPLINAIR KARAKTER

De aard van het vormgevingsveld is fundamenteel veranderend. Er is een belangrijke historische verschuiving van de *crafts* (ambachtsvrouw/-man) naar massaproductie (de *professional*) naar de *post-professional* (iedereen).²⁵⁴

Deze emancipatie van vormgeving gebeurde onder invloed van overheidsinitiatieven, automatisering van productieprocessen, ontwikkeling van specifieke vormgevingsopleidingen en de digitale omwenteling.²⁵⁵ De maatschappelijke erkenning van vormgeving nam toe via de organisatie van beurzen en tentoonstellingen. Deze waardering blijkt ook uit het uitdelen van prijzen voor kwaliteitsvol design, zoals het Gouden Kenteken (1957–2008) en de Henry van de Velde Awards (1994–nu).

Vormgeving is een overkoepelende term voor een brede verzameling aan disciplines: disciplines die ambachtelijke, unieke objecten creëren zoals keramiek en glaskunst; disciplines die zich richten op de productie van massaproducten zoals industriële vormgeving en productontwikkeling. Disciplines die nadenken over ruimtelijke vormgeving zoals interieurarchitectuur en visuele communicatie zoals grafische vormgeving. Overlappendingen zijn echter kenmerkend voor het veld: een textielontwerper maakt behalve gebruikstextiel zoals bedlinnen ook uniek geweven wandtextiel met complexe patronen. Er is bovendien een historische onderlinge samenhang tussen de verschillende ontwerpopleidingen, zoals architectuur en interieur. Hun wortels liggen in het kunstonderwijs aan de academies.²⁵⁶

We kunnen stellen dat een klassieke opdeling in disciplines het hybride karakter van het veld tekortschiet. De recente *Veldanalyse dienstverlening kunstenerfgoed* wijst op de uitdagingen rond trans- en multidisciplinaire praktijken die door de categorisering binnen het kunsten- en erfgoeddecreet uit de boot lijken te vallen.²⁵⁷ Deze problematiek zal zich in de toekomst alleen maar verscherpen.

MATERIËLE DIVERSITEIT

Het hybride karakter van vormgeving vertaalt zich in een grote verscheidenheid aan materialen, die terug te vinden zijn in vormgevingsarchieven. Het archief documenteert het ontwerpproces en bevat materiaal dat ermee te maken heeft. Dit gaat van papieren documenten over prototypes in plastic naar metalen voorwerpen en textielstalen. Vormgevingsarchieven bevatten naast objecten ook vaak publicaties en documentatie over vormgeving die binnen de ontwerppraktijk als referentiemateriaal worden gebruikt. Deze documentatieverzamelingen kunnen een licht werpen op de geschiedenis van vormgeving.

DIGITALE OMWENTELING

Begin jaren 1980 deed de personal computer en zijn grafische programma's hun intrede in de ontwerppraktijk. Deze digitale omwenteling bracht nieuwe materialen voort, zoals e-documenten, websites en CAD-bestanden. In het veld van grafische vormgeving is de impact van deze nieuwe technologie groot en ze evolueert razendsnel. De computer zorgde voor een bredere en gedigitaliseerde toepassing van lettertypes. Maar velen stonden ook kritisch tegenover deze nieuwe technologie, aangezien ze een gevoel gaf van verlies aan tactiliteit met de grafische productie. Zo kan een ontwerper minder dan voorheen in een digitaal drukproces nog kleuraanpassingen doen.²⁵⁸

De eerste experimenten met deze nieuwe technologie tijdens de beginjaren zijn vandaag vaak onleesbaar geworden. Om deze vroege voorbeelden raadpleegbaar te houden, moet niet alleen het digitaal object maar ook de hardware en software bewaard worden. Bovendien stelt het Nieuwe Instituut, dat een erfgoedwerking rond digitale cultuur heeft uitgerold, vast dat voor digitale archieven de scheiding tussen archief en product, die er bij klassieke vormgevings- en architectuurarchieven vaak wel is, te beperkend is. Zo vind je in een archief van een interieurvormgever het ontwerpproces voor een kindermeubel aan de hand van tekeningen en maquettes, maar het meubel zelf niet. Voor digitaal design zoals websites voldoet de scheiding tussen archieven en producten niet. Je wil zowel de website als finaal product als de onderliggende documenten archiveren.

JONGE DISCIPLINE

Vormgeving is een jonge discipline die zijn oorsprong kent in de toegepaste of decoratieve kunsten. Na de Tweede Wereldoorlog ontstonden specifieke vormgevingsopleidingen, zoals binnenhuis-kunst, publiciteit en grafische vormgeving.²⁵⁹ Het eerste atelier 'Esthétique industrielle' werd in 1954 aangeboden aan de Ecole Nationale Supérieure d'Architecture et des Arts Décoratifs EN-SAAD La Cambre. In Vlaanderen was het wachten tot eind jaren 60 voor er ook daar een volwaardige opleiding industrieel design bestond.²⁶⁰ In 1967 startte de opleiding productontwikkeling aan het Hoger Instituut voor Bouwkunst en Stedebouw in Antwerpen. Twee jaar later werd er de richting Industriële vormgeving onderwezen aan het Stedelijk Hoger Instituut voor Visuele Communicatie en Vormgeving in Genk.²⁶¹

Ondanks de recente ontstaansgeschiedenis van de opleidingen is het van belang om het geheugen van de ontwerpdisciplines voor toekomstige generaties te bewaren. Door zorg te dragen voor het vormgevingserfgoed borgen we het geheugen van het dagelijkse leven, specifieke materialenkennis en kennis rond hergebruik en duurzaamheid.

EEN SLUIMERENDE CANON²⁶²

Een historisch overzichtswerk van vormgeving in België, zoals er is voor de architectuur in de vorm van het *Repertorium van de architectuur in België*, bestaat vooralsnog niet.²⁶³ Wel zet het veld het concept van retrospectieve tentoonstellingen in om aan canonvorming te doen. Een voorbeeld hiervan is 'Design Made in Belgium 1900-1994', een expo in het kader van de Biënnale Interieur 94 in Kortrijk.²⁶⁴

Onderzoek naar vormgevers blijft ook vandaag detectivewerk door fragmentarische archivering. Veel van de archieven leiden een onzichtbaar bestaan. Deze problematiek is sterk gelinkt aan het feit dat er geen centraal beleid is voor de bewaring van vormgevingserfgoed. Wat ook in het oog springt is dat van de zichtbare archieven het in meer dan 90% van de gevallen om mannelijke erfgoedvormers gaat.²⁶⁵ De inhaalslag om het erfgoed van vrouwelijke vormgevers op te sporen en zichtbaar te maken is urgent.

Als gevolg van het ontbreken van een bevestigde canon is de vraag naar een waardering van ontwerpersarchieven groot, zowel vanuit het academische veld als vanuit de musea en collectie behorende instellingen.²⁶⁶ Een klassieke canon met een toplaag van creatieve genieën gaat misschien wel voorbij aan de rijkheid van het vormgevingsveld en stelt mogelijk een te enge definiëring van auteurschap voorop. Het ontbreken van een canon kan hier een opportuniteit zijn voor een alternatieve aanpak.

250 In de *Veldverkenning vormgeving* (2019) wijzen onderzoekers Zsuzsanna Böröcz en Annelies Thoelen erop dat de term 'design' in het hedendaagse vormgevingslandschap weer vaker wordt gehanteerd.

251 Böröcz, Zsuzsanna, en Annelies Thoelen. *Veldverkenning vormgeving*. Brussel: Departement Cultuur, Jeugd en Media, 2019, p. 7, <https://www.vlaanderen.be/publicaties/veldverkenning-vormgeving>. Laatst geraadpleegd op 19 december 2023.

252 *Commons in Design*. Geredigeerd door Christine Schranz, Amsterdam: Valiz, 2023, p. 25.

253 Huygens, Frank, en Mienke Simon Thomas. *Design Derby 1815–2015*. Rotterdam: Museum Boijmans Van Beuningen, 2015, p. 201.

254 Idem, p. 24.

255 Idem, p. 207.

256 De Caigny, Sofie, et al. *Bronnengids architectuuronderwijs Vlaanderen*. Antwerpen: CVAA, 2012, p. 49.

257 Rutgeerts, Jonas, et al. *Veldanalyse dienstverlening kunstenerfgoed*. Brussel: Departement Cultuur, Jeugd en Media, 2023, p. 59, <https://www.vlaanderen.be/publicaties/veldanalyse-dienstverlening-kunstenerfgoed>. Laatst geraadpleegd op 13 december 2023. <https://www.vlaanderen.be/publicaties/veldanalyse-dienstverlening-kunstenerfgoed>

258 VIZO. *In koeien van letters. 50 jaar grafische vormgeving in Vlaanderen*. Brussel: VIZO, 1997, p. 22.

259 Huygens, Frank, en Mienke Simon Thomas. *Design Derby 1815–2015*. Rotterdam: Museum Boijmans Van Beuningen, 2015, p. 208.

260 Idem.

261 Floré, Fredie en Giméno Martínez, Javier, 'Making Room for Design History in Belgium', *Writing Visual Culture*, 2017, vol. 8, p. 2.

262 Huygens, Frank, en Mienke Simon Thomas. *Design Derby 1815–2015*. Rotterdam: Museum Boijmans Van Beuningen, 2015, p. 214.

263 Van Loo, Anne, et al. *Repertorium van de architectuur in België: van 1830 tot heden*. Antwerpen: Mercatorfonds, 2003.

264 Bekaert, Liesbeth, et al., *Design Made in Belgium 1900 – 1994, Kortrijk: Stichting Interieur, 1994*.

265 Van Impe, Ellen, en Eva Van Regenmortel. *Vormgevingserfgoed in Vlaanderen na 1945*. Antwerpen: CVAA, 2016, p. 16.

266 Böröcz, Zsuzsanna en Annelies Thoelen. *Veldverkenning vormgeving*. Brussel: Departement Cultuur, Jeugd en Media, 2019, p. 98, <https://www.vlaanderen.be/publicaties/veldverkenning-vormgeving>. Laatst geraadpleegd op 13 december 2023.

Methodologie

Het belang van het bewaren van vormgevingserfgoed wordt door het veld algemeen erkend. Ontworpen voorwerpen vertellen ons iets over onze maatschappij. Vormgevingsarchieven geven nieuwe inzichten en leggen verbanden met economische, technologische en culturele ontwikkelingen buiten het ontwerpveld, zoals automatisering, identiteitspolitiek en ecologie. Internationaal bestaat er een cultuur van duurzame zorg voor dit erfgoed, zoals blijkt uit het bestaan van instellingen als de Design Archives van de University of Brighton in het Verenigd Koninkrijk, het Nieuwe Instituut in Nederland en de Stiftung Bauhaus Dessau in Duitsland.²⁶⁷ In Vlaanderen bestaat er geen structureel bewaarbeleid binnen dit erfgoeddomein.²⁶⁸ Een aantal kwalitatieve projecten moesten een inhaalslag inzetten, maar ze missen vaak continuïteit. Daarom heeft het VAI Kenniscentrum de rol op zich genomen om een overzicht te maken van vormgevingserfgoed, aan een waarde-ringskader te werken, expertise te ontwikkelen en te verspreiden én een gedistribueerd bewaarmodel met een overdrachtenbeleid uit te rollen. Hieronder wordt een chronologisch overzicht gegeven van de verschillende initiatieven rond vormgevingserfgoed vanuit de werking van het Design Museum Gent, de vzw Designcentrum Vlaanderen, het CVAa Centrum Vlaamse Architectuurarchieven en later het VAI Kenniscentrum.

DESIGNARCHIEF VLAANDEREN (2003–2006)

Tussen 2003 en 2006 werkten Design Museum Gent en de vzw Designcentrum Vlaanderen aan de uitbouw van het documentatiecentrum Designarchief Vlaanderen, met de bedoeling er informatie over archieven aanwezig in de sector te verzamelen. Zo werden in de context van dit project de eerste contacten gelegd met betrekking tot het archief van ontwerper Philippe Neerman.²⁶⁹ Na 2006 kende dit project echter geen structureel gevolg.²⁷⁰

—
Geregistreerde data in de Databank Architectuurarchieven

(scope: vormgeving uit Vlaanderen en Brussel sinds 1890)

- 250-tal personen en organisaties bevraagd

- 40-tal archiefbeschrijvingen opgesteld

CENTRUM VLAAMSE ARCHITECTUURARCHIEVEN: ‘HET ONTWERP VAN DE GEBOUWDE OMGEVING’ (2013 –2018)

In 2013 breidde het CVAa Centrum Vlaamse Architectuurarchieven zijn werking uit van dienstverlening rond architectuur naar ‘het ontwerp van de gebouwde omgeving’. Een aanleiding hiervoor was de toename aan adviesvragen vanuit het vormgevingsveld rond archieven en nalatenschappen. Met deze verbreding probeerde het CVAa een leemte in het erfgoedveld op te vullen. Het CVAa, later VAI Kenniscentrum, zette in de afgelopen tien jaar reeds belangrijke stappen in de zorg voor dit erfgoed. De verschillende acties worden hieronder uiteengezet.

Niet alle aspecten van deze zorg kunnen echter in één beweging worden aangepakt. Er blijven nog uitdaging op meerdere vlakken: identificatie, registratie, overdrachten, archiefzorg enz.

Project ‘Vormgevingserfgoed’ (2013–2016)

Binnen dit project zette het CVAa in op meerdere strategieën:

- » centrale registratie via de Databank Architectuurarchieven (nu VAI Archiefhub);
- » ontsluiting van bronnenmateriaal via een bronnengids;
- » adviesverlening en archiefbemiddeling bij overdrachten;
- » organisatie van *oral history*-projecten om *tacit knowlegde* in de ontwerppraktijk te capteren;
- » sensibilisering van hedendaagse ontwerpers rond eigen archiefzorg.

Deze strategieën werden verder verduurzaamd in de werking van het VAI Kenniscentrum.

Bronnengids Vormgevingserfgoed in Vlaanderen na 1945 (2016)

De bronnengids *Vormgevingserfgoed in Vlaanderen na 1945* registreerde private archieven over vormgeving in Vlaanderen en in Brussel na 1945 die zich in publieke bewaarinstellingen bevinden. De registratie startte vanuit het identificeren van de verschillende erfgoedvormers: ontwerpers en producenten, overheden, opleidingen, verkooppunten en intermediaire personen en organisaties.

—

Geregistreerde data in VAI Archiefhub:

- 148-tal archieven van organisaties en personen

- 2.000-tal personen + 350 organisaties

De afbakening van het veld die deze bronnengids hanteert, is richtinggevend voor verdere projecten van het VAI Kenniscentrum, zoals het waarderingskader vormgeving (zie verder). Deze gids vormt ook de blauwdruk voor de huidige veldanalyse.

- » Focus op erfgoed na 1945: de waardering van de jonge geschiedenis van de vormgeving laat nog op zich wachten, waardoor dit naoorlogse erfgoed kwetsbaarder is. Deze chronologische afbakening is bovendien kunstmatig omdat onderzoek aantoonde dat er een zekere continuïteit kan worden vastgesteld voor initiatieven van de overheid en sleutelfiguren voor en na de oorlogsperiode.²⁷¹ De naoorlogse periode kenmerkt zich bovendien door een toegenomen professionalisering van het vormgevingsveld.
- » Vlaanderen en Brussel: de analyse focust op erfgoedvormers die in Vlaanderen en Brussel actief waren. Belangrijk is dat veel ontwerpers en bedrijven binnen een rijk internationaal netwerk opereerden. Soms zijn er dan ook sporen van deze internationale samenwerkingen te vinden in archieven in het buitenland. De internationale laag vormt echter geen onderdeel van deze bronnengids.

²⁶⁷ Van Impe, Ellen, en Eva Van Regenmortel. *Vormgevingserfgoed in Vlaanderen na 1945*. Antwerpen: CVAa, 2016, p. 8.

²⁶⁸ Met de recente *Veldanalyse dienstverlening kunstenerfgoed* (2023) en de *Pilootprojecten nalatenschappen* (2023–2024) versterkt het Departement Cultuur, Jeugd en Media zijn werking rond dit thema. Uit de analyse blijkt echter dat de focus grotendeels op de beeldende kunsten ligt, terwijl vormgeving, en vooral grafische vormgeving, zich in de marge bevinden.

²⁶⁹ Het archief van Philippe Neerman is overgedragen aan het Rijksarchief Beveren.

²⁷⁰ Van Impe, Ellen, en Eva Van Regenmortel. *Vormgevingserfgoed in Vlaanderen na 1945*. Antwerpen: CVAa, 2016, p. 8.

²⁷¹ Amanti Lund, Irene. ‘Pierre-Louis Flouquet en het tijdschrift La Maison. Design publiceren in België tussen 1945 en 1967’. Van Impe, Ellen, en Eva Van Regenmortel. *Vormgevingserfgoed in Vlaanderen na 1945*. Antwerpen: CVAa, p. 97.

- » Disciplines waar er geen dienstverlening is door andere professionele erfgoedspelers: vormgeving omvat veel disciplines, en om die breedheid toch enigszins werkbaar te houden ligt de focus op die deelaspecten waar er nog geen dienstverlening is uitgerold door een professionele erfgoedspeler. Het erfgoed van juweel-, mode- en kostuumontwerp wordt behartigd door het MoMu ModeMuseum Antwerpen en DIVA museum voor diamant, juwelen en zilver. Het industriële erfgoed gerelateerd aan vormgeving valt binnen de werking van het MOT Museum voor de Oudere Technieken, het Industriemuseum Gent en ETWIE expertisecel voor technisch, wetenschappelijk en industrieel erfgoed. Deze disciplines worden dus niet meegenomen.

De in kaart gebrachte archieven in de bronnengids tonen dat het zwaartepunt van de bewaarde archieven bij producenten- en ontwerpersarchieven ligt. Er is minder zicht op archieven van opleidingen, intermediaire organisaties en overheidsdiensten. De bronnengids stelde echter ook belangrijke hiaten en problemen vast:

- » Archieven van organisaties die vormgeving promoten en het publieke debat hierover aanmoedigen zijn nog weinig in kaart gebracht.
- » Er is een ongelijke genderverdeling. Onderzoek toont aan dat vrouwen in het verleden in de eerste plaats werden toegelaten tot de opleidingen die zich op meer ‘vrouwelijke’ disciplines richtten zoals weefkunst, meubelontwerp en binnenhuisarchitectuur.²⁷² Toch waren er sleutelfiguren, zoals Josine des Cressonnières (curator, promotor, beleidsmaker) van het Design Centre en Moniek E. Bucquoye (curator, journalist, consulent en docent), die een grote invloed hadden op het landschap. Er is bijkomend onderzoek nodig naar de mechanismen die ervoor zorgen waarom er meer archieven van mannen in publieke bewaarinstellingen terechtkomen.
- » Voor grafische vormgeving bestaat er geen vangnet in de vorm van een professionele bewaarplaats voor dit erfgoed. Uit de bronnengids blijkt dat er nog weinig zicht is op de archieven grafische vormgeving en dat er bijkomend veldonderzoek nodig is voor deze specifieke discipline.
- » In de bronnengids wordt het belang uitgelicht van verkooppunten die hun commerciële functie overstijgen. Er zijn echter weinig sporen terug te vinden van deze actoren in publieke bewaarinstellingen.
- » Er zijn slechts enkele onderwijsarchieven bewaard in publieke instellingen. De archieven die in scholen zelf worden bewaard zijn beperkt toegankelijk. De archieven van beroeps- en vakscholen zijn nog onontgonnen terrein.

²⁷² Edens, Catja. ‘De kwestie van auteurschap. Een plek voor vrouwen in de architectuurgeschiedenis’. *Vrouwen in architectuur*. Rotterdam: nai010 uitgevers, 2023, p. 51.

²⁷³ In 2022 werd het archief van de Biënnale Interieur door bemiddeling van het VAI Kenniscentrum overgedragen naar Design Museum Gent.

VERDUURZAMING WERKING ‘VAN STOEL TOT STAD’ IN HET VAI KENNISCENTRUM SINDS 2018

Project ‘Design in kaart’ (2019–2022)

In 2019 startte het VAI Kenniscentrum een grootschalig registratieproject ‘[Design in kaart](#)’ in samenwerking met Design Museum Gent om de vaststellingen uit de bronnengids verder uit te diepen. Design Museum Gent bezit twee interessante documentatiereeksen in zijn collectie, opgesteld vanuit intermediaire figuren zoals Adelbrecht Van De Walle en Lieven Daenens (conservatoren van het museum), en Moniek E. Bucquoye. Bijkomende registraties – van personen, organisaties, maar ook tentoonstellingen en beurzen – gebeurden vanuit verscheidene archieven van organisaties die vormgeving promootten, zoals het Design Centre (1964–1986) en de Biënnale Interieur (1968–2018).²⁷³

—

Geregistreerde data in VAI Archiefhub:

registratie van personen en organisaties op basis van:

- 2.824 dossiers uit het Nationaal Documentatiecentrum voor de

Kunstambachten (Van de Walle & Daenens)

- 1.933 dossiers uit de Documentatiereeks van Moniek E. Bucquoye

- 21 catalogi en archief van de Biënnale Interieur Kortrijk

- 545 personen en organisaties op basis van 462 indexfiches van het

Design Centre



Figuur 21. Werkfoto dossier Jos De Mey DMB/312© Design Museum Gent- Documentatiereeks Moniek E. Bucquoye.

Project 'Wiki Women Design' (2020–2021)

De bronnengids toonde de ontluisterende ondervertegenwoordiging van vrouwelijke erfgoedvormers in de bewaarinstellingen. Die onzichtbaarheid heeft een impact op onze geschiedschrijving en daarmee verschijnen de ontwerpsters ook niet in de canon. Het project 'Wiki Women Design' probeerde een inhaalslag te maken door de bijdrage van vrouwen aan het vormgevingsveld via schrijfsessies te registreren op een inclusief platform zoals Wikipedia. De registratie gebeurde tevens in de VAI Archiefhub.

Geregistreerde data in VAI Archiefhub:

- 124-tal personen geregistreerd

Aanzet veldtekening 'Grafische vormgeving' (2021–)

Er is vandaag geen gespecialiseerde instelling die zich om het cultureel erfgoed van grafische vormgeving bekommert. De situatie is urgent, toonaangevende grafische ontwerpers vinden geen onderdak voor hun archief.²⁷⁴ Vanuit zijn dienstverlening voor het erfgoed van stoel tot stad werkt het VAI Kenniscentrum aan een landschapstekening van het grafisch erfgoed na 1945. Via het in kaart brengen van archieven en bronnenmateriaal biedt de landschapstekening een vertrekpunt voor verder onderzoek en zet ze in op de bewustmaking rond de waarde van dit erfgoed. Een voorlopig resultaat werd reeds opgenomen in de publicatie *Off the Grid. Histories of Belgian Graphic Design*.²⁷⁵ Grafische vormgeving nemen we ook mee als focuspunt in deze veldanalyse.

Geregistreerde data in VAI Archiefhub:

Registratie van archieven van grafische vormgevers in publieke bewaarinstellingen:
- 57-tal archieven en collecties

Waarderingskader vormgeving (2023–)

Het VAI Kenniscentrum en Design Museum Gent werkten in 2023 samen aan de ontwikkeling van een waarderingskader vormgevingserfgoed voor verschillende actoren in het veld. Het waarderingskader vertrekt vanuit het afgebakend kader van de bronnengids uit 2016. De geregistreerde data uit het project 'Design in kaart' (2019–2022) vormen een basisdataset voor een kwantitatieve analyse van de spelers in het veld. Het doel van het waarderingskader is dat het ingezet wordt in functie van onderzoek en collectievorming voor Design Museum Gent. Daarnaast wil het VAI Kenniscentrum het als instrument gebruiken om met partners in gesprek te gaan over het wel of niet opnemen van archieven en hun juiste bestemming. De behoefte aan een waarderingskader is groot vanwege het gebrek aan een canon. Zo ontstaat een beter zicht op de betekenis van een erfgoedvormer en de inbedding in de erfgoedgemeenschap.

Geregistreerde data in VAI Archiefhub:

Registratie van organisaties en personen actief in het brede vormgevingsveld op basis van vijf datasets:

- 1.650 personen en organisaties uit dossiers van het Nationaal Documentatiecentrum voor de Kunstambachten;
- 1.696 personen en organisaties uit dossiers van de Documentatiereeks Moniek E. Bucquoye;
- 3.345 personen en organisaties uit de catalogi en het archief van de Biennale Interieur;
- 545 actoren uit de indexfiches van het Design Centre.

+ bijkomend op basis van het archief van Design Vlaanderen:

- 308 personen en organisaties op basis van de Henry van de Velde Awards;
- 1.823 personen en organisaties uit Lente- en Herfstselectiedossiers;
- 302 personen uit Oude Kunstenaarsdossiers;
- 140 personen uit Erkenningdossiers.

De dataset waarop een kwantitatieve analyse wordt uitgevoerd, bestaat in totaal uit 7.400 actoren, waarvan 1.810 organisaties en 5.590 personen. De analyse van deze data gebeurt op basis van de volgende criteria: disciplines, personen en organisaties; beroepscategorieën; organisatietype; geografische spreiding; genderverdeling. Aan een klankbordgroep bestaande uit design-experten wordt gevraagd om algemene tendensen aan te duiden die zich in de cijfers aftekenen. Het rapport verschijnt in het voorjaar van 2024. Het waarderingskader is tevens een aanzet tot een collectieve biografie van het naoorlogse vormgevingsveld. Zo ontstaat een ruimer perspectief op het veld, dat het idee van een geldende canon ter discussie stelt. Met deze aanpak schrijft het waarderingskader zich in in een internationale tendens die waarderen op een inclusieve manier benadert, met aandacht voor de mechanismen in de beschrijvingen en categorisering van archieven die bepaalde personen, objecten of narratieven onzichtbaar maken. Voorbeelden van die internationale aanpak zijn: het project *Critical Cataloguing* (2020) van het Canadian Centre for Architecture en het project *Collecting Otherwise* (2021–) van het Nieuwe Instituut.

274 Böröcz, Zsuzsanna en Annelies Thoelen. *Veldverkenning vormgeving*. Brussel: Departement Cultuur, Jeugd en Media, 2019, p. 7, <https://www.vlaanderen.be/publicaties/veldverkenning-vormgeving>. Laatst geraadpleegd op 13 december 2023.

275 *Off the Grid: Histories of Belgian Graphic Design*. Geredigeerd door Sara De Bondt, s.l.: Occasional Papers, 2022.

Erfgoedvormers

Het waarderingskader vormgeving is een verbreding van de erfgoedvormers die reeds werden geïdentificeerd in de bronnen-gids van 2016. Via een kwantitatieve analyse van de geregistreerde documentatiereeksen krijgen we een beter zicht op hoe de erfgoedvormers zich verhouden tot het vormgevingslandschap dat zich aftekent in de reeksen tussen 1958 en 2023 in Vlaanderen en Brussel. Per erfgoedvormer volgt een algemene beschrijving en een weergave van hun procentuele aanwezigheid in het waarderingskader. Algemene besluiten hierover zijn moeilijk aangezien de data van het waarderingskader vaak vanuit een individueel perspectief zijn verzameld, bijvoorbeeld vanuit de curatoriële of journalistieke praktijk van een intermediaire persoon. De data dienen in de toekomst nog uitgebreid te worden, waarbij kruisverwijzingen met andere metadata hun validiteit kan vergroten.

De complexiteit van het vormgevingsveld zoals hierboven beschreven, weerspiegelt zich in de diversiteit van de erfgoedvormers. Deze veldanalyse biedt inzicht in de personen en organisaties die vormgevingserfgoed creëren. Er is bewust gekozen om niet enkel de creatieve kern te beschrijven, maar ook andere actoren die een rol spelen binnen het ontwerpproces (zoals producenten en verkooppunten), en rekening te houden met de professionalisering van het veld (beroepsorganisaties en opleidingen) of het bemiddelen van vormgeving naar de samenleving (intermediaire organisaties). De blik op de bredere vormgevingsgemeenschap sluit aan bij een internationale tendens die het aanleggen van auteursarchieven en individueel auteurschap kritisch bekijkt.²⁷⁶ Binnen vormgeving is er vaak sprake van meervoudig auteurschap, doordat er een wisselwerking ontstaat tussen verschillende ontwerpers of makers, maar ook tussen ontwerpers en producenten.

ONTWERPER²⁷⁷

Binnen het vormgevingsveld bestaat de creatieve kern uit ontwerpers. Ontwerper is een verzamelnaam en dekt een complex veld met uiteenlopende profielen. In algemene termen is een ontwerper bezig met het ontwikkelen van nieuwe fysieke en digitale objecten, systemen en diensten.²⁷⁸ De creatieve ruimte waarin ontwerpers zich begeven is zeer fluïde en behelst zowel de kunstambachten als productontwikkeling. Veel ontwerpers zijn actief in meerdere vormgevingsdisciplines. Zo zijn de eerste professionele opdrachten van productontwikkelaars vaak grafisch werk.²⁷⁹ Architecten ontwerpen ook meubilair en interieurs. Grafische vormgevers leggen zich toe op driedimensionale tentoonstellingscenografie. Interieurontwerpers ontwerpen ook objecten zoals juwelen en lampen.

Data-analyse waarderingskader

De kwantitatieve analyse in het kader van het waarderingskader vormgeving bevestigt het gewicht van deze erfgoedvormers. Zij vertegenwoordigen 51% van de actoren aanwezig in de datareeksen.

Op het niveau van de disciplines waarin deze ontwerpers in hoofdzaak actief zijn, zien we een duidelijk overgewicht in het meubelontwerp met 24%. Keramiek volgt op de tweede plaats met 18%. Opvallend is de discipline grafische vormgeving, die 16% vertegenwoordigt. Een andere discipline die in het oog springt is schilderkunst met 13%, gevolgd door textielontwerp en interieurarchitectuur met respectievelijk 13% en 12%. Belangrijk om op te merken is dat ontwerpers vaak in meerdere disciplines actief zijn en dus onder meerdere disciplines geregistreerd staan. Zo wordt persoon X die als kunstschilder actief is, maar ook als professionele activiteit tekeningen maakt voor textielpanelen, zowel onder schilderkunst als textielontwerp geregistreerd. In het lopende onderzoek voor de veldtekening 'Grafische vormgeving' (2021-) tekent zich eenzelfde fluïditeit af. Grafische vormgevers wenden zich tot andere vormgevingsdisciplines als noodzakelijke aanvulling van hun activiteiten zoals standbouw, decors en tentoonstellingscenografie.

Slechts 32% van het totale aantal ontwerpers zijn vrouwen. Nochtans werden historisch veel van de disciplines die onder de algemene term vormgeving vallen als 'vrouwelijke' disciplines gezien.²⁸⁰ We tellen het meeste aantal vrouwen in de disciplines textielontwerp en keramiek. Dit waren overigens in de opleiding aan het Bauhaus de eerste ateliers waar vrouwen werden toegelaten. Hetzelfde mechanisme gold ook in de Belgische onderwijsinstelling La Cambre, die volgens een vergelijkbare pedagogie was opgezet.



Figuur 22. Een klasfoto met onder andere Martha Van Coppenole aan het Technisch Instituut van Sint-Maria in Antwerpen ca. 1930 ©Collectie Stad Antwerpen, Letterenhuis.

²⁷⁶ Nieuwe Instituut. *Inventarisatie archieven design en digitale cultuur*. Rotterdam: Nieuwe Instituut, 2018, p. 9.

²⁷⁷ We hanteren de term ontwerper in plaats van vormgever om de eerder genoemde verschuiving van vormgeving naar designdenken te capteren. Vormgeving leidt in de meeste gevallen naar een fysieke vorm, in ontwerpen zit de nuance verval van het ontwerpen van diensten, systemen enz.

²⁷⁸ De verschuiving van het ontwerp van objecten/producten naar diensten en systemen hangt samen met socio-economische en technologische ontwikkelingen, zoals de diensteneconomie en de voortschrijdende digitalisering.

²⁷⁹ VIZO. *In koeien van letters. 50 jaar grafische vormgeving in Vlaanderen*. Brussel: VIZO, 1997, p. 156.

²⁸⁰ Edens, Catja. 'De kwestie van auteurschap. Een plek voor vrouwen in de architectuurgeschiedenis.' *Vrouwen in architectuur*. Rotterdam: nai010 uitgevers, 2023, p. 51.

AMBACHTSVROUW/-MAN

Ambachtslieden onderscheiden zich van ontwerpers op het vlak van hun manuele vaardigheden, die ze inzetten in een handmatig productieproces. Het uitvoeren van een ambacht staat in relatie tot technisch kunnen en gespecialiseerde kennis. De ambachten kennen in Vlaanderen een lange traditie, die teruggaat tot de gilden tijdens de middeleeuwen. In de 20ste en 21ste eeuw ontstaat echter een spanningsveld tussen de ambachten en de industrie door de toenemende verschuiving van een handmatige naar een geautomatiseerde productiewijze.²⁸¹ De economische impact op deze kleinschaligere ateliers en zelfstandige ambachtslieden is groot. Wel is er een fluctuerende aandacht voor dit erfgoed. Zo was er in de jaren 1950 en 1960 een nationaal actief beleid rond de heropleving van de kunstambachten, onder meer via het Nationaal Documentatiecentrum voor de Kunstambachten en de oprichting van de provinciale comités voor de kunstambachten. In het begin van de 21ste eeuw verschuift de aandacht opnieuw naar de waarde van handwerk, met de nadruk op een combinatie van traditionele en innovatieve technieken. De opkomst van de *fablabs* is een uitdrukking van de heropleving van de maakindustrie.²⁸²

Data-analyse waarderingskader

De ambachtsvrouwen en -mannen maken slechts 1% uit van de personen uit het waarderingskader. Van de organisaties zijn slechts 3% werkplaatsen of ateliers opgetekend. Deze erfgoedvormer blijft onzichtbaar. Het *Inspiratieboek: een toekomst voor ambachten* concludeert dat er cijfermateriaal ontbreekt om het domein in kaart te brengen.

Binnen het waarderingskader valt bovendien op dat de ambachten zich in een grijze zone bevinden met de beeldende kunsten. Vormgevers ontwerpen objecten met een gebruiksfunctie, waardoor ze zich onderscheiden van de vrije kunsten. Maar zoals vaak in deze analyse merken we veel overlappingen.

ONTWERPBUREAU/COLLECTIEF

Ontwerpers werken samen in diverse samenwerkingsverbanden. De schaal van het bureau of ontwerpatelier hangt vaak samen met de sectoren waarin de ontwerpers actief zijn. In het veld van grafische vormgeving, bijvoorbeeld, ontstaat een schaalvergroting door de opkomst van opdrachten met betrekking tot *brand identity* en huisstijl. Een ander voorbeeld van complexe opdrachten die meer mankracht vragen is het ontwerp van nieuwe tramstellen voor De Lijn, eind jaren 1980, waarbij meerdere bureaus betrokken waren, zoals Enthoven Associates.²⁸³

Vanaf de jaren 1990 betekent de opkomst van de discipline van de marketing een schaalvergroting in het veld van grafische vormgeving. Het maken van veelomvattende grootschalige huisstijlopdruchten gebeurt vaker door ontwerp- en reclamebureaus.

Vandaag valt op dat jonge ontwerpers zich meer en meer in een collectief groeperen als gevolg van beperkte budgetten en door een gebrek aan infrastructuur. Deze collectieven zijn vaak multidisciplinair van samenstelling. Een groot voordeel van die collectieve praktijk is het binnenhalen van grotere opdrachten. In het verleden ontstonden ook verenigingen van vormgevers, zoals Nieuwe Vormen, een collectief van meubelontwerpers, die zich in de jaren 1950 groepeerden rond ontwikkelingen zoals het moderne wonen.

Data-analyse waarderingskader

18% van de geregistreerde organisaties uit het waarderingskader zijn ontwerp bureaus. Bij de Henry van de Velde Awards, uitgereikt sinds het begin van de jaren 1990, valt op dat de ontwerp bureaus 63% uitmaken van de laureaten. Een voorbeeld is Verhaert Design & Development, een pionier in België voor integrale productontwikkeling, die een award won bij de eerste editie van de prijs in 1994.

OPLEIDINGEN

Veel van de disciplines die onder de algemene term vormgeving vallen, zijn jonge academische disciplines. Zo kent grafische vormgeving zijn oorsprong in de modernistische kunststromingen van het begin van de 20ste eeuw.²⁸⁴ Ook voor de andere disciplines valt op dat de wortels zich in de toegepaste kunsten bevinden, waar de nadruk ligt op vakmanschap. Na 1945 is er een geleidelijke verbreding van het vormgevingsonderwijs door de introductie van gespecialiseerde ateliers aan de kunstscholen, zoals het keramiekatelier van Olivier Strebelle aan het Nationaal Hoger Instituut voor Schone Kunsten in Antwerpen. Ook hier ligt echter de nadruk nog op de kunstambachten.

Het is pas in 1954 dat aan de Ecole Nationale Supérieure d'Architecture et des Arts Décoratifs ENSAAD La Cambre een volwaardig vormgevingsopleiding wordt opgericht, het atelier 'Esthétique industrielle'. De meeste opleidingen aan La Cambre waren voorheen opgevat als decoratieve kunsten geworteld in de bouwkunst, in de geest van de oprichter Henry van de Velde.²⁸⁵ Na de Tweede Wereldoorlog splitste ook de opleiding binnenhuiskunst of binnenhuisarchitectuur zich af als volwaardige opleiding.

Naast de kunstopleidingen is het belangrijk om ook aandacht te hebben voor de beroeps- en technische scholen. Zoals eerder vermeld, kunnen de archieven van het vakonderwijs interessante bronnen zijn om meer zicht te krijgen op de activiteiten van ambachtsslui. Aan deze scholen volgden heel wat vaklieden hun opleiding en gaven er nadien les.²⁸⁶

Data-analyse waarderingskader

Het waarderingskader geeft ook een zicht op de scholen waar vormgevers een opleiding volgden. De vijf grootste scholen zijn:

- » Koninklijke Academie voor Schone Kunsten (nu AP Hogeschool), Antwerpen;
- » ENSAV Ecole Nationale Supérieure des Arts Visuels de La Cambre, Brussel;
- » KASK Koninklijke Academie voor Schone Kunsten, Gent;
- » Hoger instituut voor Schone Kunsten (nu faculteit Ontwerp-wetenschappen Universiteit Antwerpen), Antwerpen;
- » Sint-Lucasinstituut (nu LUCA School of Arts), Gent.

In elk van de vijf de scholen is er een overgewicht aan mannelijke studenten geregistreerd, maar aan de Koninklijke Academie voor Schone Kunsten Antwerpen registreerden we 138 vrouwelijke studenten, wat overeenkomt met ongeveer 48% van het totaal aantal studenten.

Opvallend is dat de Design Academy Eindhoven een populaire buitenlandse onderwijsinstelling is, die eveneens een invloed heeft op het Belgische vormgevingslandschap.

INTERMEDIAIRE PERSONEN/ORGANISATIES

Onder intermediaire personen en organisaties verstaan we organisaties die vormgeving promoten en toeleiden naar een breder publiek, zoals Design Vlaanderen, designcritici en -journalisten, beroepsverenigingen enz. Zij nemen een tussenpositie in tussen de creatieve kern, de industrie en de gebruikers. Deze erfgoedvormers kwamen in de enquête in het kader van de bronnengids van 2016 minder naar boven omdat de erfgoedvormers in kwestie een veel bredere opdracht vervullen dan vormgeving alleen. Zo is er bijvoorbeeld de publicatie van tijdschriften, zoals de *Kwintessens*-reeks van Design Vlaanderen.

De bronnengids onderstreept daarentegen wel het belang van deze erfgoedvormers, omdat ze een significante graadmeter zijn voor discourses die in bepaalde kringen gevoerd werden tijdens een specifieke periode.

Data-analyse waarderingskader

57 intermediaire personen zijn geregistreerd, en het valt op dat 4% van de organisaties zich toeleggen op de promotie van vormgeving. Ongeveer de helft van de intermediaire personen identificeert zich als vrouw. Van de geregistreerde beroeps categorieën uit het waarderingskader is dit het grootste aandeel. Uit onderzoek blijkt dat het opnemen van deze andere rollen voor vrouwen een manier was om zich te manifesteren in het ontwerpveld.²⁸⁷

287 Edens, Catja. 'De kwestie van auteurschap. Een plek voor vrouwen in de architectuurgeschiedenis'. *Vrouwen in architectuur*. Rotterdam: nai010 uitgevers, 2023, p. 51.

CASE

Moniek E. Bucquoye

Moniek E. Bucquoye (1948–2022) was een invloedrijk expert inzake design in België. Zij bekleedde belangrijke sleutelposities in intermediaire organisaties, zoals de Stichting Interieur en Design Vlaanderen vzw (vandaag Flanders DC). Ze publiceerde zeer regelmatig in nationale en internationale vaktijdschriften zoals *Actief wonen*, *Archis*, *Interni* en *Abitare*. Ze trad op als designconsultant voor Vitra en de Koning Boudewijnstichting. Ze cureerde talloze tentoonstellingen, gaf lezingen, zetelde in commissies en jury's binnen het vormgevingsveld.

In 2022 werd haar archief overgedragen aan Design Museum Gent. Haar documentair archief is een weerspiegeling van het indrukwekkende netwerk dat ze vanuit haar intermediaire positie opbouwde. Het bevat documentatiereeksen over zowel Belgische als internationale actoren. De documentatiereeksen werpen een zicht op de uitwisselingen die er bestonden tussen Belgische vormgevers en het buitenland. De dossiers van actoren zijn samengesteld vanuit het idee van vormgeving als een collectieve praktijk. Er zijn zowel documenten over bedrijven (productcatalogi) als designorganisaties en meubelbeurzen. Haar bibliotheek bevat trendcatalogi en catalogi van warenhuizen zoals IKEA en Habitat. Daarnaast verzamelde ze vaktijdschriften, die een belangrijke graadmeter zijn voor wat er leeft in het veld.

Een archief van een intermediair figuur zoals Moniek E. Bucquoye bevat interessant materiaal om context te bieden aan ontwerparchieven en kan een aanknopingspunt zijn voor onderzoekers.

VERKOOPPUNTEN

Verkooppunten zoals meubel- en interieurwinkels, galeries en warenhuizen, maar ook agenten van (internationale) designmerken vormen een belangrijke schakel tussen de ontwerper, de ambachtswrouw/-man, de producent en de gebruiker.

De bronnengids *Vormgevingserfgoed in Vlaanderen na 1945* stelt vast dat sommige verkooppunten of gespecialiseerde designwinkels naast een commerciële ook een culturele rol opnemen in de promotie van vormgeving en in het discours rond evoluties in het veld. Zij bieden een platform om nieuwe ontwikkelingen, bijvoorbeeld in het meubelontwerp, te vertalen naar een breder publiek.

Sinds de jaren 1960 is er een stijging in het aantal gespecialiseerde winkels die zich voornamelijk in de steden vestigen. Deze verkooppunten richten zich niet enkel op de verkoop van producten, maar organiseren ook thematische of solo-exposities. Ze manifesteren zich als promotieplatformen voor Belgische ontwerpers, maar brengen het Belgische publiek ook in contact met internationale stromingen zoals het Scandinavisch design.²⁸⁸ De winkels zijn niet altijd een lang leven beschoren, maar ze kunnen in hun korte bestaan wel een impact hebben op de lokale of zelfs regionale vormgeversgemeenschap.

Data-analyse waarderingskader

Uit de analyse van het waarderingskader blijkt dat de verkooppunten maar liefst 31% van het tot nu toe in kaart gebrachte landschap uitmaken. De grootste bulk aan registraties is terug te vinden in het archief van de Biennale Interieur, maar daar ligt de focus voornamelijk op de eerder commerciële verkooppunten. Die zijn interessant omdat zij inzicht geven in een bepaalde economische realiteit, zoals de invloed van buitenlandse trends op de Belgische markt. De bronnengids uit 2016 toont een onevenwicht in het beperkte aantal bewaarde archieven van deze erfgoedvormer in verhouding tot de intermediaire rol die bepaalde van deze winkels opnamen op lokaal of regionaal niveau.

PRODUCENTEN

Ontwerpers kunnen ideeën ontwikkelen, maar voor de uitvoering, zeker wanneer het gaat om serieproductie, is de rol van bedrijven van cruciaal belang. Er zijn ontwerpers die het volledige ontwerp- en productieproces op zich nemen of die de materiële oplevering uitbesteden aan onderaannemers of industriële maakbedrijven. Tot aan het begin van de jaren 1970 waren er veel productiebedrijven die ontwerp opdrachten uitbesteedden aan zelfstandige ontwerpers. Een voorbeeld hiervan is de Kortrijkse Kunstwerkstede De Coene, die samenwerkingen aanging met architecten zoals Michel Polak en Henry van de Velde.²⁸⁹ Na de oliecrisis was er een merkbare verschuiving binnen deze bedrijven naar ontwerpen uitgevoerd door een inhouse designteam.²⁹⁰ Productiebedrijven met een eigen ontwerpafdeling zitten op het uiteinde van het spectrum van producenten, aan de andere kant vinden we kleinschalige ambachtelijke ateliers of werkplaatsen.

Deze microbedrijven steunen op het meesterschap in de kunstambachten van een ontwerper-stichter.

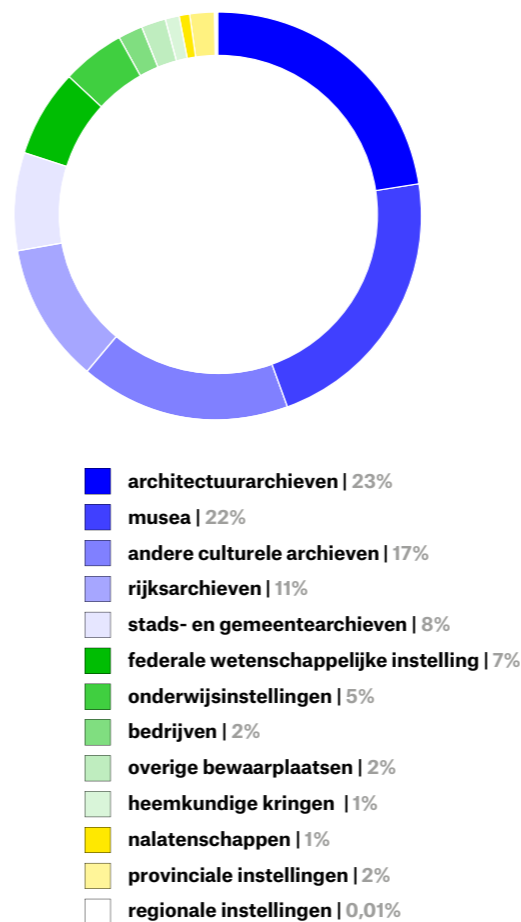
Data-analyse waarderingskader

De productiebedrijven beslaan 43% van de binnen het waarderingskader geregistreerde organisaties. De grootste bulk aan registraties vinden we terug in het archief van de Biennale Interieur. Beurzen zoals die zijn opgezet als tentoonstellingsbeurs voor een professioneel doelpubliek, als netwerkplatform voor ontwerpers en producenten. Maar de Biennale Interieur onderscheidde zich vanaf de start in 1968 van de rest door ook expliciet het brede publiek te laten kennismaken met nieuwe ontwikkelingen op het vlak van interieurontwerp. Bovendien streefde de beurs ernaar om een hoogwaardige selectie van de creatieve activiteit in het veld van interieurarchitectuur te tonen.

Op een breder organisatieniveau blijkt dat volgende sectoren het sterkst vertegenwoordigd zijn: de meubelindustrie, interieurrichting, lichtdesign en de textielindustrie. Na de Tweede Wereldoorlog schaalden meerdere bewegingen en evenementen zich rond de wedergeboorte van het meubel, zoals Nieuwe Vormen en het Gentse Sociale Meubel, waar ook documentatiereeksvormer Adelbert Van de Walle bij betrokken was.²⁹¹

In de jaren 1980 tekende zich een expansie van de lichtindustrie af, met bedrijven zoals Kreon, Modular enz. In diezelfde periode investeerde de overheid in de tanende textielindustrie via het Textielplan.

Bewaarplaatsen



Figuur 23. Aandeel vormgevingsarchieven in 2023 per categorie van bewaarplaats (n = 283; bron: VAI Archiefhub).

VAN 145 NAAR 283 GEREgistREERDE ARCHIEVEN IN DE VAI ARCHIEFHUB

De bronnengids uit 2016 gaf voor het eerst een zicht op de toen bekende private archieven die zich in publiek toegankelijke bewaarinstellingen in België bevinden. Er werden toen 145 archieven van personen en organisaties opgetekend. Wie vandaag in het archiefbeheersysteem van het VAI op externe archieven met het brede label vormgeving zoekt, ziet een bijkomende registratie van 138 archieven. Dat brengt het totaal op 283 zichtbare archieven. Die aanvulling gebeurde vanuit de strategie van centrale registratie:

- » via de publicatie *Off the Grid. Histories of Belgian Graphic Design* registreerden we archieven in de disciplines grafische vormgeving, illustratie, grafiek en animatie die zich in publieke bewaarinstellingen bevinden;²⁹²
- » toevoeging van het archief van de Biennale Interieur, het NDK Nationaal Documentatiecentrum voor de Kunstambachten en de Documentatiereeks van Moniek E. Bucquoye;
- » bredere actualisatie via de huidige archiefbevraging van stoel tot stad (zie hoger).

De vraag stelt zich in hoeverre de erfgoedvormers aanwezig in het waarderingskader vandaag gerepresenteerd zijn in de 283 archieven rond vormgeving, waarvan de meeste zich in publieke bewaarinstellingen bevinden.

Wat algemeen opvalt is dat vormgevingsarchieven zeer verspreid bewaard zijn. Wat er bewaard is zijn eerder archieffragmenten dan volledige ontwerpersarchieven. Het multidisciplinaire karakter van het erfgoed werkt deze verspreiding in de hand. Er zijn sporen te vinden van eenzelfde ontwerper in verschillende bewaarinstellingen, naargelang de rol die deze ontwerper opnam of de subdiscipline waarin zij of hij actief was. Zo vinden we materiaal van vormgever Margot Weemaes aangaande haar glaskunstpraktijk in M in Leuven. Het MoMu ModeMuseum Antwerpen bewaart dan weer weefselstalen voor haar textielontwerpen. Briefwisseling en stukken over tentoonstellingen, ten slotte, zitten bijvoorbeeld in de federale instelling AHKB Archief voor Hedendaagse Kunst in België.²⁹³

Er is vandaag geen bewaarinstelling die zich specifiek toelegt op vormgevingserfgoed. Het archieflandschap bestaat daarentegen uit een reeks bewaarinstellingen die zich focussen op een duidelijk afgelijnde vormgevingsdiscipline en haar erfgoed. Voorbeelden hiervan zijn onder meer MoMu, ETWIE of DIVA.

ARCHITECT ALS ONTWERPER

Opvallend is dat 23% van de geregistreerde archieven gerelateerd aan vormgeving worden bewaard bij een gespecialiseerde archiefinstelling voor architectuurarchieven, zoals CIVA en de VAI Collectie. We gaven eerder al aan dat veel architecten ook vormgevingsactiviteiten ontplooiën, zoals meubel- en interieurontwerp. In de VAI Collectie vinden we bijvoorbeeld negen vormgevingsarchieven. Wel zijn deze archieven eerder incidenteel opgenomen, meestal in de slipstream van een architectuurarchief.

SPOREN VAN HET ONTWERPPROCES

In een vormgevingsarchief kunnen we informatie vinden over het ontstaansproces van een object, dienst of systeem. Vormgevingsarchieven bevatten interessante sporen van het ontwerpproces. De grote verspreiding van archieven en archieffragmenten bemoeilijkt echter de zoektocht. Een voorbeeld zijn de archieven van productiebedrijven, die we voornamelijk in de rijks- en stadsarchieven terugvinden. Bij de geregistreerde bedrijven kan vormgeving slechts een beperkt onderdeel van de gehele activiteit uitmaken. Bovendien is er geen zicht op effectieve sporen van de vormgevingsactiviteit in deze archieven.

Producenten die hun archieven geregistreerd hebben, bewaren vaak ook zelf het bedrijfsarchief, aangezien het als intern geheugen voor de ontwerp- en productiepraktijk dienstdoet. Het archief van de Belgische meubelproducent BULO nv, gespecialiseerd in kantoorinrichting, bevindt zich in de organisatie zelf en bevat ontwerp tekeningen, foto's van producten, beursstanden enz.

288 Dubois, Marc. 'Aspecten van het meubeldesign in Vlaanderen'. *Kunsttijdschrift Vlaanderen*, jg. 50, nr. 284, 2001, pp. 4–12.

289 Van Dijk, Terenja, en Frank Herman. *Kortrijkse Kunstwerkstede. Ateliers d'Art de Courtrai, De Coene*, Kortrijk: Erfgoedcel Kortrijk, 2009, p. 14.

290 Coirier, Lise. *Design in België. 1945–2000*. Brussel: Promateria en Design Vlaanderen, 2004, p. 103.

291 Defour, Frans. *Belgische meubelkunst in de XXe eeuw. Van Horta tot heden*, Tielt: Lannoo, 1979, p. 124.

292 *Off the Grid: Histories of Belgian Graphic Design*. Geredigeerd door Sara De Bondt, s.l.: Occasional Papers, 2022.

293 Van Impe, Ellen, en Eva Van Regenmortel. *Vormgevingserfgoed in Vlaanderen na 1945*. Antwerpen: CVAa, 2016, pp. 164–165.

Hier kunnen sporen gevonden worden van hun samenwerkingen met zelfstandige ontwerpers als Maarten Van Severen. Een archiefbeschrijving werd opgesteld in het kader van het eerder vermelde project rond het Designarchief Vlaanderen.

DOCUMENTATIEREEKSEN EN -VERZAMELINGEN

Hiervoor staan voornamelijk archieven of archieffragmenten beschreven die voortkomen uit de vormgevingsactiviteiten van één vormgever of producent. In de publieke bewaarinstellingen zitten ook interessante documentatiereeksen of -verzamelingen die door een intermediaire persoon of organisatie zijn samengesteld. Het waarderingkader maakt bijvoorbeeld gebruik van het Nationaal Documentatiecentrum voor de Kunstambachten en de Documentatiereeks Moniek E. Bucquoye, en de projectdossiers van de Biënnale Interieur, die bewaard worden in Design Museum Gent. Deze documentatiereeksen bieden een interessante kijk op vormgevers, tentoonstellingen, producenten en verkooppunten tijdens een bepaalde periode. Ze kunnen een licht werpen op de geschiedenis van de vormgeving in België. Ze zijn veel complexer en gevarieerder samengesteld en vertalen het multidisciplinaire karakter van het veld in grotere mate. De documentatie is echter vaak samengesteld uit secundaire bronnen en het materiaal is moeilijk te dateren.

DESIGN MUSEUM GENT: NAAR EEN BEWAARINSTELLING VOOR VORMGEVINGSERFGOED

We lichten Design Museum Gent hier even uit vanwege zijn intentie om vanaf de beleidsperiode 2029–2032 de rol als bewaarplaats voor vormgevingsarchieven op te nemen. Vandaag neemt Design Museum Gent in principe geen archieven op. Zijn museale collectie bestaat voornamelijk uit objecten. In uitzonderlijke gevallen verwerven musea noodgedwongen samen met het oeuvre van een vormgever ook het archief, of worden er uitzonderingen gemaakt voor belangrijke figuren of organisaties. 22% van de geregistreerde archieven zijn dan ook terug te vinden in musea. Concreet zijn er 22 archieven of archieffragmenten geregistreerd die bewaard worden bij Design Museum Gent. Binnen deze reeds opgenomen archieven is er een interessante weerspiegeling van de erfgoedvormers die in het landschap te detecteren zijn. Er zijn klassieke ontwerpersarchieven, in de eerste plaats van architecten die een substantieel deel van hun activiteit op vormgeving richtten, zoals Gaston Eysselinck en Albert Van Huffel. Design Museum Gent bewaart ook een archief van productontwikkelaar Axel Enthoven en van interieurarchitect en meubelontwerper Pieter De Bruyne, en het bezit een deelcollectie rond grafische vormgevers. Het museum kijkt evenwel verder dan de creatieve kern. Het bezit verscheidene archieven van organisaties of personen die vormgeving promootten, zoals het archief van de Biënnale Interieur en het archief van Moniek E. Bucquoye.

De documentatiereeks van Modern Form is een voorbeeld van een verkooppunt dat naast een commerciële ook een intermediaire rol opnam. Verder zijn er stalencollecties te vinden van verscheidene productiebedrijven en een objectencollectie van Nova, een Belgische producent van huishoudapparatuur en meubels. Deze archieven zijn echter moeilijk te raadplegen wegens het gebrek aan infrastructuur en het ontbreken van een online databank.

GRAFISCHE VORMGEVING VALT UIT DE BOOT

Binnen het transitietraject dat Design Museum Gent zou volgen vanaf 2029 valt echter de discipline van de grafische vormgeving uit de boot. De urgentie rond dit erfgoed kent een lange voorgeschiedenis. Affiche-expert Karl Scheerlinck signaleerde reeds in 1995 de urgentie rond dit erfgoed in een themanummer van *Openbaar kunstbezit Vlaanderen*²⁹⁴. Het grafisch erfgoed wordt in België niet naar waarde geschat, mede door het ontbreken van een Belgische traditie. Het gevolg is dat veel unieke stukken verdwijnen in buitenlandse collecties. Dezelfde problematiek werd later aangestipt in de bronnegids *Vormgevingserfgoed in Vlaanderen na 1945* (2016), in *Veldverkenning vormgeving* (2019) en nu opnieuw in de *Veldanalyse dienstverlening kunstenerfgoed* (2023).²⁹⁵ De fractie van het erfgoed dat wel bewaard wordt, is erg verspreid. In de culturele archieven zit archiefmateriaal van grafische vormgevers in de slipstream van collecties rond het culturele leven. Het Letterenhuis bewaart vandaag het grootste aantal archieven of archieffragmenten van grafische vormgevers waarbij er een duidelijke link is met het literaire leven in Vlaanderen. In de publicatie *In koeien van letters. 50 jaar grafische vormgeving in Vlaanderen* (1997) komen de auteurs tot de conclusie dat wat men het culturele drukwerk noemt het overgrote deel van de opdrachten in het veld uitmaakt. Het meest kwalitatieve werk wordt in die culturele context geproduceerd.²⁹⁶ In het KADOC Documentatie- en Onderzoekscentrum voor Religie, Cultuur en Samenleving zijn archieven te vinden van grafische vormgevers die drukwerk produceerden rond het religieuze leven of in opdracht van katholieke uitgeverijen zoals Averbode en Davidsfonds. Daarnaast bevinden zich deelcollecties en verzamelingen van affiches en andere grafische objecten, zoals letterproeven, in de collecties van musea en erfgoedbibliotheken. Documentaire archieven zijn schaars, het ontwerpproces is moeilijk te traceren. Vandaag worden er voornamelijk afgewerkte grafische producten bewaard. Vaak ontbreekt de wetenschappelijke omkadering voor deze deelcollecties binnen de respectievelijke bewaarinstellingen.

294 Scheerlinck, Karl. 'Affichekunst', *Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen*, Tielt: OKV, nr. 3, 1995, pp. 127.

295 Van Impe, Ellen, en Eva Van Regenmortel. *Vormgevingserfgoed in Vlaanderen na 1945*. Antwerpen: CVAa, 2016, pp. 164–165, Böröcz, Zsuzsanna en Annelies Thoelen. *Veldverkenning vormgeving*. Brussel: Departement Cultuur, Jeugd en Media, 2019, p. 7, <https://www.vlaanderen.be/publicaties/veldverkenning-vormgeving>. Laast geraadpleegd op 13 december 2023. Rutgeerts, Jonas, et al. *Veldanalyse dienstverlening kunstenerfgoed*. Brussel: Departement Cultuur, Jeugd en Media, 2023, p. 43, <https://www.vlaanderen.be/publicaties/veldanalyse-dienstverlening-kunstenerfgoed>. Laast geraadpleegd op 13 december 2023.

296 VIZO. *In koeien van letters. 50 jaar grafische vormgeving in Vlaanderen*. Brussel: VIZO, 1997, p. 24.

CASE

Nalatenschap Lucien De Roeck

Lucien De Roeck (1915–2002) was een naoorlogse grafische vormgever die een belangrijke generatie vormgevers beïnvloedde, zoals Michel Olyff, Pierre Alechinsky en Boudewijn Delaere. Bij het brede publiek is hij bekend om zijn iconische vijfpuntige sterlogo voor Expo '58. De Roeck is een brugfiguur met een voetafdruk in verschillende periodes. Via zijn docentschap verbond hij de plastische opleidingen in Brussel, Antwerpen en Sint-Ghislain.

Nog tijdens zijn actieve periode hield Lucien De Roeck al zijn output zorgvuldig bij. Na zijn overlijden in 2002 verhuisden zijn erfgenamen het archief in zijn volledigheid naar een zolderkamer in een privéwoning. Het archief bestaat uit schetsboeken, origineel materiaal van voorontwerp tot affiches, drukwerk, publicaties, tekeningen, fotomateriaal, films, correspondentie met opdrachtgevers enz. 7.800 documenten zijn gedigitaliseerd, er zijn nog 57.000 niet-gedigitaliseerde documenten.

Het archief van De Roeck is uniek door zijn volledigheid. Veel archieven van grafici bevatten enkel grafische eindproducten, waardoor het ontwerpproces verdwijnt. In zijn rijkheid documenteert het archief de ontwerpbeslissingen en geeft het inzicht in het proces. Het bevat correspondentie met opdrachtgevers, wat in collecties vaak een missing link is.

Vandaag wordt het oeuvre en het archief behartigd door het Fonds Lucien De Roeck, maar het is de vurige wens van de kleinzoon, de beheerder van het fonds, om het archief aan een bewaarinstelling te schenken. De zoektocht naar zo'n instelling duurt echter al meer dan tien jaar. Veel instellingen tonen interesse, maar een gebrek aan depotplaats en ontsluitingsmogelijkheden zorgen ervoor dat de onderhandelingen steeds afspringen.

Dit is exemplarisch voor veel nalatenschappen rond grafische vormgeving. Het Fonds Lucien De Roeck is samen met het VAI Kenniscentrum geselecteerd door het CJM Departement Cultuur, Jeugd en Media voor de Pilotprojecten nalatenschappen (2023-2024).²⁹⁷ Met dit project wordt ingezet op bewustmaking, digitalisering en een kwalitatieve basistoegankelijkheid van het archief voor gebruikers. Fundamenteel blijft de doelstelling om een geschikte bewaarplaats te vinden.



Figuur 24. Campagnebeeld Pilotproject nalatenschappen grafisch ontwerper Lucien De Roeck 2023-2024 ©Fonds Lucien De Roeck.

297 Pilotprojecten nalatenschappen kunstenerfgoed, <https://www.vlaanderen.be/cjm/nl/cultuur/cultureel-erfgoed/subsidies/projects/subsidies/pilotprojecten-nalatenschappen-kunstenerfgoed>. Laast geraadpleegd op 13 december 2023.

Uitdagingen

VERSNIPPERD ERFGOEDLANDSCHAP

De inleiding gaf aan dat het vormgevingsveld vertrekt vanuit de *common ground* van het ontwerpen, maar dat er een grote verscheidenheid is tussen de verschillende disciplines. Categori-sering is moeilijk, er zijn veel grijze zones en overlappingen. Deze multidisciplinariteit vertaalt zich echter in een gefragmen-teerd en verspreid erfgoedlandschap, omdat bewaarinstellingen vanuit een specifieke afgebakende discipline of focus verzamelen. Vormgevingsdisciplines als grafische vormgeving zonder een gelieerde bewaarinstelling lopen zo het risico dat het erfgoed nergens een bewaarplaats vindt en uiteindelijk zelfs verloren gaat. De disciplinaire rijkheid van het erfgoed vertaalt zich ook in een diverse materialiteit in de archieven, waardoor er meer nood is aan maatwerk voor bewaring. Opvallend is dat voor vormgevingsarchieven die in de slipstream van andere archieven zijn opgenomen, zoals architectuur-, bedrijfs- of literaire archieven, er binnen de betreffende bewaarinstelling vaak wetenschappelijke omkadering ontbreekt.

ZORG VOOR HET EIGEN ARCHIEF

De grote verspreiding van het vormgevingserfgoed kan ook verklaard worden door de wijze waarop de erfgoedvormer met het eigen archief omgaat. Tijdens de actieve carrière is de aandacht voor het eigen archief minder groot. Bovendien zijn vormgevingsarchieven voor het overgrote deel private archieven waarvoor er geen juridisch kader is dat verplicht tot het goed beheren van het archief. Ook architectuurarchieven zijn privaatrechtelijke archieven, maar daar geldt de tienjarige aansprakelijkheid in de bouwpraktijk en is er de traditie van historische archieftentoonstellingen. Het onderzoekdomein van de architectuurgeschiedenis is ook veel breder dan dat van designgeschiedenis. Deze omringende factoren zorgen ervoor dat architecten zich sneller bewust worden van de culturele waarde van hun archieven. Vormgevers gebruiken het archief vaak als werkgeheugen en staan minder stil bij de potentiële maatschappelijke waarde die het archief als extern geheugen voor het ontwerpvlak kan hebben. Archief neemt in hun ogen onnodig veel plaats in beslag en wordt in vele gevallen uiteindelijk weggegooid. Digitale bestanden die niet duurzaam opgeslagen zijn dreigen onleesbaar te worden.

Daarnaast worden commercieel interessante stukken, objecten en origineel werk verkocht aan privéverzamelaars. Door het ontbreken van een bewaarinstelling voor vormgeving verdwijnen archieven van toonaangevende ontwerpers vaker naar het buitenland.

ONZICHTBAARHEID

Onzichtbare erfgoedvormers

Het vormgevingsveld heeft te kampen met een aantal onzichtbare lagen, die een invloed hebben op wat er vandaag in de bewaarplaatsen wel of niet zichtbaar is.

Een belangrijke onzichtbare laag zijn vrouwelijke ontwerpers. Slechts 5% van de bewaarde archieven kan vandaag aan vrouwen worden toegeschreven. De inhaalslag blijft uitermate urgent. Omdat er weinig ontwerpersarchieven van vrouwen zijn bewaard, hinkt het onderzoek naar hun werk achterop. De afgelopen jaren zijn er diverse initiatieven opgezet die het erfgoed zichtbaar maken, zoals Wiki Women Design (2020–2021)²⁹⁸ en Matrimonydays.²⁹⁹ Helaas sijpelen die weinig door tot in de collecties.

Via het waarderingskader zijn 2.036 vrouwelijke ontwerpers geregistreerd. Bijzondere aandacht werd besteed aan de manier van registreren. Zo werd geopteerd om zowel de meisjesnaam als de getrouwde naam te registreren om de vindbaarheid te vergroten. Er is bewust gekozen om voor samenwerkende partners beide namen apart te registreren. Een veelvoorkomend fenomeen is namelijk dat de bijdrage van vrouwelijke ontwerpers aan de praktijk onzichtbaar blijft omdat het materiaal in het archief van de man wordt bewaard, zoals het geval was voor het archief van Elza Severin, dat in het archief van Renaat Braem bleek te zitten.

Deze onzichtbaarheid is fundamenteel verbonden met de vraag rond auteurschap. Binnen het dominante canondenken worden ontwikkelingen in het veld gekoppeld aan de realisaties van sterarchitecten. In die logica worden projecten van ontwerp bureaus met een eerder hiërarchische structuur vaak aan de naam van één ontwerper verbonden.³⁰⁰ In die klassieke aanpak is wel een kentering te zien met de opkomst van de multidisciplinaire ontwerpcollectieven, die in een meer democratische samenwerkingsstructuur een inclusiever auteurschap hanteren.

Bij materiaal van grafische vormgevers valt ook een andere vorm van onzichtbaarheid op. Efemeer drukwerk als flyers en affiches wordt zelden gesigneerd. Bij grafische vormgeving is de maker of auteur vaker onzichtbaar. Voor archiefmateriaal stelt zich dan soms het probleem van toeschrijving. Auteurschap kan worden achterhaald aan de hand van briefwisseling, proefdrukken en tekst op het drukwerk. Het is dus belangrijk dat het materiaal in een specifieke context kan worden geplaatst.

Onzichtbare multidisciplinariteit

Het multidisciplinaire karakter van het veld draagt ook een risico tot onzichtbaarheid in zich. Zoals eerder aangegeven kunnen multi- of transdisciplinaire praktijken ook lijden onder onzichtbaarheid door de categorisering die in de decreten, databanken en collectieprofielen wordt gehanteerd. In de analyse voor het waarderingskader bleek bijvoorbeeld een grote categorie ‘onbepaalde’ profielen in het NDK Nationaal Documentatiecentrum voor de Kunstambachten te zijn.

Opportuniteiten

WAARDERINGSKADER VORMGEVING VERDER ACTUALISEREN

Het waarderingskader in opmaak vormt een eerste aanzet tot het opstellen van een collectieve biografie van het naoorlogse vormgevingslandschap in Vlaanderen en Brussel. Er tekenen zich nu reeds opportuniteiten af om het waarderingskader uit te breiden en het ambitieniveau te versterken. In de analyse van de geografische spreiding van actoren valt op dat de provincie Limburg ondervertegenwoordigd lijkt. Verder onderzoek en de registratie van de inhoud van het archief van het Provinciaal Comité voor het Kunstambacht Limburg kan nieuwe resultaten opleveren.

De discipline van industriële vormgeving blijft in het waarderingskader ook onderbelicht. Een belangrijke bron is de fichereeks van het Design Centre. Via het project ‘Design in kaart’ kon slechts zo’n 20% van deze reeks worden opgespoord, gedigitaliseerd en geregistreerd. De fichereeks bestrijkt een specifieke laag van het Belgische designlandschap, een laag waar het zwaartepunt ligt op industriële vormgeving en de samenwerkingen tussen industriële ontwerpers en opdrachtgevers. Een bijkomende registratie zou deze laag verder kunnen blootleggen.

De lijst met disciplines die gehanteerd wordt om actoren te categoriseren weerspiegelt in mindere mate de hedendaagse disciplines als *service design* en *digital design*. Het is belangrijk om labels voor registratie te actualiseren naar het hedendaagse veld. De verschuivingen in de thema’s van de Henry van de Velde Awards (1994–) en de Triënnale voor Vormgeving (1995–2017) door Design Vlaanderen zijn een interessant vertrekpunt.

Een verklaring hiervoor kan gevonden worden in de grijze zones die hier al meermaals zijn aangehaald. In het NDK manifesteert die grijze zone zich tussen de toegepaste en de beeldende kunsten.

Onzichtbaarheid ontwerpproces

Een laatste vorm van onzichtbaarheid situeert zich rond het ontwerpproces. Het is belangrijk om documentatie van de maak- of creatieprocessen te bewaren als geheugen van het ontwerpvlak. Maar zoals eerder opgemerkt is het voor onderzoekers vaak een moeilijke zoektocht. Verschillende aspecten spelen hierin mee. Vooraleerst zijn er minder sporen van het ontwerpproces in de bewaarinstellingen terug te vinden omdat er sterk gefocust wordt op het bewaren van eindresultaten. Dat is zeker het geval voor grafisch erfgoed. Het is vaak niet duidelijk of er in archieven van producenten stukken over het ontwerpproces zijn opgenomen. Een tweede aspect is de immateriële dimensie van het ontwerpproces. Binnen het architectuurveld is er reeds aandacht voor deze dimensie via het begrip *tacit knowledge* of stilzwijgende kennis. Een groep van onderzoekers verenigde zich in het Europese TACK-netwerk (*Tacit Knowledge in Architecture*) om een beter inzicht te krijgen in de onuitgesproken ervaringskennis waar architecten uit putten. Het waarderingskader vormgeving legt een interessante problematiek bloot rond disciplines zoals ambachten, die een grote immateriële dimensie hebben. Het maakproces kan ambachtelijk zijn, maar ook een ontwerpattitude kan dat zijn. Veel ambachtelijke kennis, zoals manuele vaardigheden en technische knowhow, sterft uit. Zoals hoger beschreven is er een verschuiving binnen het ontwerpproces van het ontwerpen van een pure vorm naar immaterieel design, zoals *service design*, *social design*, *eco-design* en *participatory design*. Naast materiële output wordt het concept achter het ontwerp belangrijker. Dit vraagt een andere manier van herkennen, borgen en verzamelen.

De digitale omwenteling bemoeilijkt het traceren van het ontwerpproces in sterke mate. Hoe kan het digitale creatieproces van een CAD-tekening, bijvoorbeeld, aan onderzoekers getoond worden? Zonder de context wordt ontsluiting zeer moeilijk.

Voor- en nadelen van het gebrek aan canon

Betekenis geven aan een erfgoedvormer en haar of zijn inbedding in het landschap inschatten, is vandaag voor het vormgevingsveld geen evidente waarderingsoefening. Voor het architectuurveld bestaat er het *Repertorium van de architectuur* als een historisch naslagwerk voor de Belgische architectuur vanaf 1830.³⁰¹ Een dergelijk wetenschappelijk historisch overzicht ontbreekt nog voor vormgeving in België. Moniek E. Bucquoye maakte een eerste aanzet met het boek *Forms from Flanders. From Henry van de Velde to Maarten Van Severen 1900–2000*.³⁰² Ook het grafische veld worstelt met een gebrek aan traditie en geschiedenis. Het is echter belangrijk om op een kritische manier naar canonvorming te kijken. Een klassieke benadering resulteert vaak in een lijst van de toplaag van (de facto voornamelijk witte mannelijke) ontwerpers en objecten door een specifieke sociale groep gemaakt. Net het ontbreken van een canon kan een alternatieve aanpak faciliteren, waarbij ook aandacht is voor opleidingen, bedrijven, ambachten en intermediaire figuren.

²⁹⁸ Via het project ‘Wiki Women Design’ werd een overdracht bemiddeld van het archief van illustratrice Héléne Van Coppenolle aan het Letterenhuis.

²⁹⁹ Matrimonydays wordt sinds 2019 jaarlijks georganiseerd door de vzw L’architecture qui dégenre, als aanvulling op Erfgoeddag. Het programma van Matrimonydays toont het onderbelichte erfgoed van vrouwen, dat in het reguliere programma van de erfgoeddagen niet of nauwelijks aan bod komt.

³⁰⁰ Edens, Catja. ‘De kwestie van auteurschap. Een plek voor vrouwen in de architectuurgeschiedenis’. *Vrouwen in architectuur*. Rotterdam: nai010 uitgevers, 2023, p. 51.

³⁰¹ Van Loo, Anne, et al. *Repertorium van de architectuur in België: van 1830 tot heden*. Antwerpen: Mercatorfonds, 2003.

³⁰² Bucquoye, Moniek E., en Lieven Daenens. *Forms form Flanders. From Henry van de Velde to Maarten van Severen 1900–2000*. Gent: Ludion, 2001.

CASE

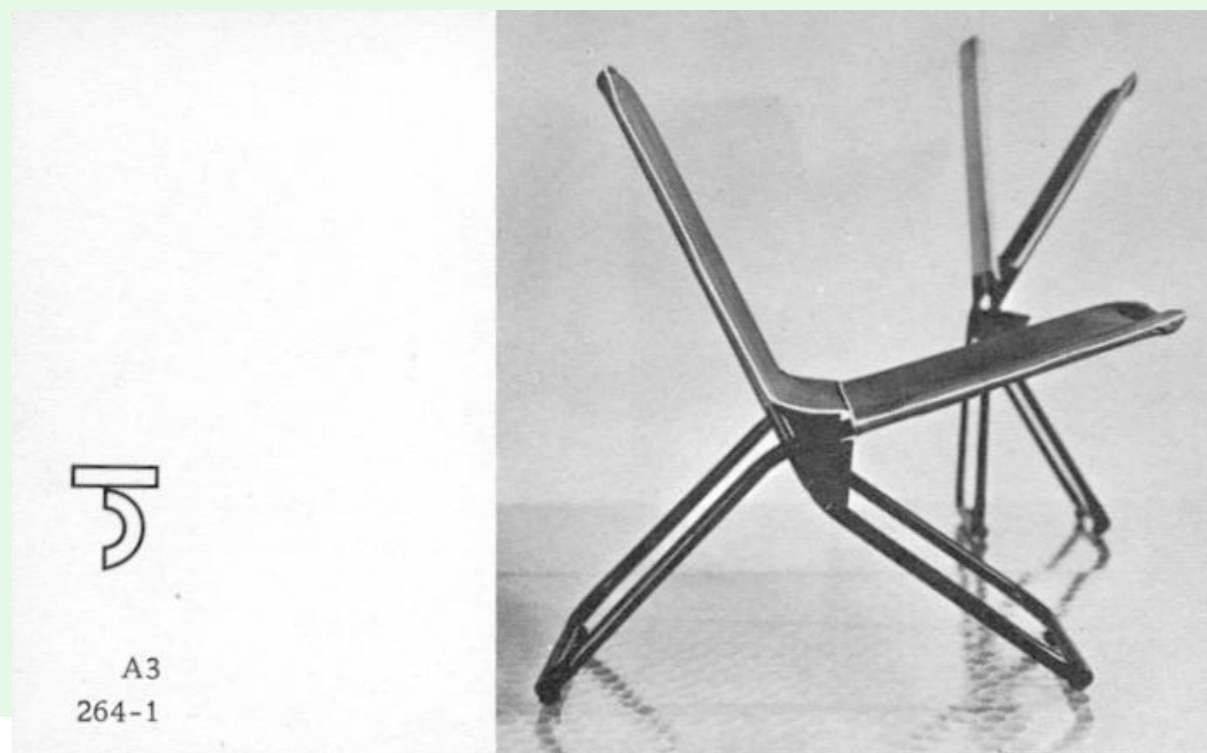
Designindex Design Centre

Het Design Centre (1964–1986) was een nationale designorganisatie die een sleutelrol speelde voor de promotie van Belgisch industrieel design. Het werd opgericht met overheidssteun door het Belgisch ministerie van Economische Zaken en de Belgische dienst voor Buitenlandse Handel met als doel de nationale industrie te ondersteunen.

De dagelijkse leiding van het Design Centre was in handen van de bevoegde Josine des Cressonnières (1926–1985). Zij slaagde erin om het Design Centre te laten uitgroeien tot een belangenorganisatie van de toenmalige Belgische vormgevingswereld. Tijdens haar mandaat organiseerde zij talrijke tentoonstellingen, conferenties en prijsuitreikingen in de Brusselse Ravensteingalerij, waar Belgisch design in de spotlights kwam te staan.

Een belangrijk promotiemiddel was de zogenaamde 'designindex'. Voor elk designobject dat werd tentoongesteld, maakte het Design Centre een steekkaart op. Dergelijke steekkaart bestond uit een foto van en een informatief tekstblok over het designobject in kwestie. De kaart vermeldde de naam van een object, de ontwerper en producent, gebruikte materialen, prijzen enz. De steekkaarten werden breed verspreid via een tijdschrift. In samenspraak met een jury waakte de directrice nauwgezet over de kwaliteit van de inzendingen.

In het kader van het project 'Design in kaart' (2019–2022) werd ongeveer 20% van de naar schatting 2000 steekkaarten geregistreerd. Ondanks hun beperkte representativiteit maakten de kaarten toch deel uit van de analyse voor het waarderingskader met de bedoeling hun potentieel te tonen. Ze werpen namelijk een blik op een specifieke laag van het Belgische vormgevingslandschap, namelijk industrieel ontwerp. Verder onderzoek is nodig om de overige steekkaarten op te sporen, te digitaliseren, te registreren en aan te vullen met metadata.



Figuur 25. Indexfiche Design Centre (A3 264-1) met tuinstoel Riviera door Usines Trock ©Collectie Vlaams Architectuurinstituut.

GEEN BEVESTIGDE CANON: KANS VOOR EEN INCLUSIEVERE AANPAK

Net het ontbreken van een canon kan een alternatieve aanpak faciliteren waarbij er ook aandacht is voor opleidingen, bedrijven, ambachten en intermediaire figuren. De inherente collectieve dimensie van het veld vraagt een benadering die net inzet op de verbanden in het netwerk. In deze benadering wordt geschiedenis eerder als een proces gezien dan als een keten van individuen. De analyse van het waarderingskader geeft bijvoorbeeld al indicaties over de stemmen die ondervertegenwoordigd zijn, zoals de vrouwelijke ontwerpers, maar ook de ambachtvrouwen en -mannen. Daarnaast valt het meervoudige auteurschap dat we aantreffen in het veld moeilijk te kneden tot een opsomming van prominente figuren. Onderzoek naar intermediaire organisaties, beurzen, tentoonstellingen en opleidingen kan een strategie zijn om de lijsten van individuen aan te vullen met plekken en momenten die een context schiepen voor ontwikkelingen in het veld.³⁰³

INTELLECTUEEL EIGENDOM ALS STIMULANS VOOR ZORG VOOR EIGEN ARCHIEF

De recente *Veldanalyse dienstverlening kunstenerfgoed* onderstreept het belang van zelfarchivering en het sensibiliseren van de erfgoedvormer om tijdens haar of zijn actieve loopbaan te werken aan de eigen ontwikkeling van een archief of collectie.³⁰⁴ Bij zelfarchivering krijgt de erfgoedvormer de kans om meer *agency* te hebben over hoe haar of zijn archief vorm krijgt. Zo heeft een archief dat reeds op een goede manier onderbouwd is een grotere kans om in een bewaarinstelling te worden opgenomen. Belangrijk is om de erfgoedvormer te overtuigen van de waarde van haar of zijn archief. Een *incentive* hiervoor is te vinden bij de bescherming van intellectuele eigendomsrechten. Een idee of concept is in de regel niet juridisch te beschermen, tenzij er een concrete en tastbare output is. Belangrijk daarbij is om deze documenten te dateren en systematisch bij te houden. Een goed archief kan dus bewijsstukken leveren.³⁰⁵ Niet geheel in tegenstelling hiermee is de opvatting om het eigen archief als een *open source* te beschouwen, en dus als bron voor toekomstige generaties. Zoals reeds veelvuldig aangehaald kunnen vormgevingsarchieven een extern geheugen zijn voor het ontwerpvak. Maar om het ontwerpproces achter een product later te kunnen reconstrueren, is er bij de erfgoedvormer een bewustzijn nodig om alle documenten die er zicht op geven zorgvuldig te bewaren. Daarbij speelt ook het economische voordeel dat kennis uit vorige ontwerpprocessen kan hergebruikt worden in de eigen praktijk.

FOCUS OP PROJECTEN IMMATERIEEL CULTUREEL ERFGOED ROND ONTWERPPROCESSEN EN -METHODIEKEN

Een deel van het ontwerpproces is niet op een gematerialiseerde manier terug te vinden in archieven. Het gaat dan over onbewuste kennis of *tacit knowledge*, die het resultaat is van het leren ontwerpen met materialen en gereedschappen.³⁰⁶ Deze *tacit knowledge* manifesteert zich in de eerste plaats sterk bij ambachtelijke vaardigheden die nodig zijn om het beroep uit te oefenen. Maar ook de nieuwe technologieën brengen onzichtbare kennis voort. De digitale omwenteling introduceert nieuwe vakmensen, zoals IT-specialisten, technici en ingenieurs, die andere vaardigheden binnenbrengen in het ontwerpvak. Er is vandaag ook een verschuiving naar zogenaamde nieuwe ambachten, die nieuwe vaardigheden in het veld brengen, zoals *3D-printing*, *CNC (computer numerical control)-freezen* en *laser cutting*.

Om het ontwerp- en maakproces mee te kunnen borgen, dienen we het onzichtbare zichtbaar te maken. Een hiervoor vaak ingezette methodiek is *oral history* (mondelijke geschiedenis). Binnen het project 'Vormgevingserfgoed' (2013–2016) zijn interviews afgenomen met sleutelfiguren uit het vormgevingsveld in Vlaanderen en Brussel, met zowel intermediaire personen zoals Moniek E. Bucquoye als ontwerpers en vakmensen uit verscheidene vormgevingsdisciplines. Hun inzichten op ontwikkelingen in het veld vormen belangrijke kennis om door te geven aan toekomstige generaties. Het is een manier om bijvoorbeeld de impact van industrialisering op het maakproces en de uitdagingen en beperkingen die deze evolutie met zich meebracht te capteren. Deze omwenteling stond aan de wieg van disciplines zoals industriële vormgeving en productontwikkeling.

Veel internationale en regionale initiatieven spelen reeds in op de zorg voor dit immaterieel cultureel erfgoed. De Inventaris Vlaanderen van het Immaterieel Cultureel Erfgoed is een instrument voor centrale registratie.³⁰⁷ De Meester-leerlingbeurzen, ondersteund door WIE Werkplaats Immaterieel Erfgoed, zijn ook inzetbaar voor vormgeving en vormen belangrijke instrumenten om de fakkel door te geven aan jonge vaklui.³⁰⁸

303 Nieuwe Instituut. *Inventarisatie archieven design en digitale cultuur*. Rotterdam: Nieuwe Instituut, 2018, p. 47.

304 Rutgeerts, Jonas, et al. *Veldanalyse dienstverlening kunstenerfgoed*. Brussel: Departement Cultuur, Jeugd en Media, 2023, p. 43.

305 *Het ontwerpproces bewaard. Beknopt ABC archiveren, voor architecten, ontwerpers en vormgevers*. Geredigeerd door Sanja Lap, Rotterdam: NAI, p. 6.

306 Valcke, Johan, 'Het onzichtbare zichtbaar maken'. *Hands on Design. 8ste triennale voor vormgeving*. Geredigeerd door Johan Valcke et al., Tiel: Lanoo, 2016, p. 27.

307 Inventaris Vlaanderen van het Immaterieel Cultureel Erfgoed, <https://www.vlaanderen.be/cjm/nl/cultuur/cultureel-erfgoed/erkenningen/inventaris-vlaanderen-van-het-immaterieel-cultureel-erfgoed>. Laatst geraadpleegd op 13 december 2023.

308 Meester-leerlingtrajecten, <https://immaterieelerfgoed.be/nl/leertrajecten>. Laatst geraadpleegd op 1^{er} december 2023.

Aanbevelingen

DECENTRALE BEWARING VERSUS CENTRALE LANDSCHAPSZORG

De huidige versnipperde bewaring van vormgevingsarchieven is niet optimaal, maar is niet problematisch zolang er een centraal systeem is voor basisregistratie. Uit de bevraging van de bewaarplaatsen komt duidelijk naar voren dat de huidige decentrale aanpak kwetsbaar is. De archieven zijn veilig opgeslagen, maar veel vormgevingsarchieven zijn beperkt toegankelijk en nauwelijks zichtbaar. Het VAI bouwt zijn databank VAI Archiefhub uit als virtuele collectie voor het erfgoed van stoel tot stad, om zo de toegang tot deze vormgevingsarchieven te optimaliseren. Een digitale beschrijving van de inhoud of een inventaris stelt onderzoekers, auteurs, curatoren en geïnteresseerden in staat om het archief vlotter op te sporen, te bestuderen en toe te leiden naar een publiek via studies, publicaties en tentoonstellingen.

Wel problematisch is dat disciplines als grafische vormgeving binnen de bewaarinstellingen tussen de mazen van het net vallen. Ook in het transitietraject van Design Museum Gent zal grafische vormgeving voorlopig niet aan bod komen. Ook hier is centrale registratie voor archieven grafische vormgeving van primordiaal belang. De veldtekening ‘Grafische vormgeving’ is hier een eerste belangrijke stap.

In Nederland fungeerde de website van het NAGO Nederlands Archief Grafisch Ontwerpers lange tijd als gezamenlijke database voor archieven grafisch ontwerp, waar ze centraal geregistreerd staan met een volledige beschrijving.³⁰⁹ Deze website werd beheerd door een stichting, die haar activiteiten stopzette in 2014, waarna hij werd overgenomen door het Wim Crouwel Instituut.

De veldtekening ‘Grafische vormgeving’ door het VAI Kenniscentrum vormt een eerste belangrijke stap om het veld in kaart te brengen. Daarnaast wil het VAI Kenniscentrum een netwerk uitbouwen om samen met archiefinstellingen, bibliotheken en musea een passende bewaarinstelling te vinden. Via dit lerende netwerk kunnen er clusters van archieven worden gekoppeld aan expertiseopbouw in de bewaarinstellingen in kwestie. Wanneer gebruikers een duidelijk zicht hebben op waar ze terecht kunnen en een betere dienstverlening krijgen bij raadpleging, komt dit het onderzoek rond dit erfgoed ten goede.

Het is belangrijk om bewaarinstellingen die zorg dragen voor vormgevingserfgoed zonder wetenschappelijke omkadering binnen de eigen bewaarinstelling, bijkomend te ondersteunen. Dit kan door kennisdeling binnen een netwerk naar het voorbeeld van het NADD Nederlandse Netwerk Archieven Design en Digitale Cultuur. Dit netwerk gaat uit van de kennisdeling van specialistische kennis bij verschillende partijen en betreft hierbij niet enkel bewaarinstellingen, maar ook onderzoeksinstellingen en nalatenschappen. Deze specialistische kennis is belangrijk om te bewaren vanuit de eigenheid van het ontwerp.

Zo gaf de klankbordgroep verbonden aan het Pilotproject nalatenschappen rond grafisch vormgever Lucien De Roeck aan dat er behoefte is om ook de briefwisseling of het e-mailverkeer met opdrachtgevers te bewaren om een beter zicht te krijgen op het ontwerpproces.

Tevens stelt zich een urgentie rond het bewaren van digitale grafische bestanden. Geen enkele erfgoedinstelling zet vandaag actief in op de bewaring van digitale grafische bestanden en de expertise errond ontbreekt. Een kennisnetwerk kan dergelijke hiaten in de basisarchiefzorg opvangen.

CONTINUÏTEIT EN GERICHTE VERSTERKING VAN DE (DIGITALE) INFRASTRUCTUUR

De zorg voor vormgevingserfgoed leed in het verleden onder een gebrek aan continuïteit van projecten. Zoals hierboven reeds onderstreept, voorziet het VAI Kenniscentrum vandaag in een centrale registratie van vormgevingsarchieven via de VAI Archiefhub. Het is evenwel ook belangrijk om na te denken over de positie van deze databank in het ruimere culturele digitale ecosysteem en in te zetten op maximale uitwisselbaarheid van data.

Verder biedt het waarderingskader vormgeving een opportuniteit om een algemeen referentiekader voor bewaring en digitale ontsluiting uit te bouwen. Er is echter nog nood aan bijkomende registratie van data om de representativiteit te versterken. Het ontsluiten van datareeksen en de daaropvolgende invoering in een datamanagementsysteem is arbeidsintensief en dient als een volwaardig project te worden opgenomen. Het waarderingskader vormt een belangrijke basis om het transitietraject dat Design Museum Gent wil volgen om bewaarinstelling te worden voor vormgevingsarchieven, te stroomlijnen.

De vraag naar depotruimte voor vormgevingsarchieven past in feite in een sectorbrede behoefte aan fysieke en digitale depots, zoals vastgesteld in de *Veldanalyse dienstverlening kunstenerfgoed*.³¹⁰ Het gebrek aan ruimte is immers vaak bepalend voor het al dan niet opnemen van vormgevingsarchieven.

Het huidige versnipperde landschap brengt ook een grote diversiteit aan digitale systemen en metadatering met zich mee. De golf aan digitaal materiaal die op de bewaarinstellingen afkomt zal alleen maar vergroten.

Sleutelwerken

VIZO. *In koeien van letters. 50 jaar grafische vormgeving in Vlaanderen*. Brussel: VIZO, 1997.

Bucquoye, Moniek E., en Lieven Daenens. *Forms form Flanders. From Henry van de Velde to Maarten van Severen 1900–2000*. Gent: Ludion, 2001.

Dubois, Marc. ‘[Aspecten van het meubeldesign in vlaanderen](#)’. *Kunsttijdschrift Vlaanderen*, jg. 50, nr. 284, 2001, pp. 4–12.

Huygens, Frank, en Mienke Simon Thomas. *Design Derby 1815–2015*. Rotterdam: Museum Boijmans Van Beuningen, 2015.

Van Impe, Ellen, en Eva Van Regenmortel. [Vormgevingserfgoed in Vlaanderen na 1945](#). Antwerpen: CVAa, 2016.

Serulus, Katarina, en Javier Gimeno-Martinez. *Panorama: A History of Modern Design in Belgium*. CFC-Editions, 2017.

Nieuwe Instituut. *Inventarisatie archieven design en digitale cultuur*. Rotterdam: Nieuwe Instituut, 2018

Serulus, Katarina. *Design and Politics. The Public Promotion of Industrial Design in Postwar Belgium (1950–1986)*. Leuven: Leuven University Press, 2018.

Böröcz, Zsuzsanna, en Annelies Thoelen. [Veldverkenning vormgeving](#). Brussel: Departement Cultuur, Jeugd en Media, 2019.

Off the Grid: Histories of Belgian Graphic Design. Geredigeerd door Sara De Bondt, s.l.: Occasional Papers, 2022.

Met dank aan Nina Serulus (freelance curator en onderzoeker designgeschiedenis) en Eva Van Regenmortel (Design Museum Gent) voor hun voortdurende inzet voor vormgevingserfgoed.

309 Nederlands Archief Grafisch Ontwerpers. <http://www.nago.nl/>. Laatst geraadpleegd op 20 november 2023.

310 Rutgeerts, Jonas, et al. *Veldanalyse dienstverlening kunstenerfgoed*. Brussel: Departement Cultuur, Jeugd en Media, 2023, p. 70, <https://www.vlaanderen.be/publicaties/veldanalyse-dienstverlening-kunstenerfgoed>. Laatst geraadpleegd op 13 december 2023.

Nabeschouwing

Uitdagingen voor het erfgoedveld van stoel tot stad

DOOR SOFIE DE CAIGNY

Dit werkstuk draagt de naam 'integrale veldanalyse' omdat het voor het eerst een stand van zaken bevat van het cultureel erfgoed van stoel tot stad in Vlaanderen en Brussel. Het samenbrengen van de verschillende ontwerpdisciplines wordt gemotiveerd door de vele gelijkenissen binnen het cultureel erfgoed. Het gros van de erfgoedvormers bestaat uit creatieve ondernemers die als individu of in groep opereren. De archieven zijn doorgaans projectmatig opgebouwd. De digitalisering van het ontwerp en de toenemende normering van materialen en producten heeft een impact op wat er in de archieven te vinden is. Die hebben een hybride karakter dat zich vertaalt in digitale, tweedimensionale maar ook driedimensionale objecten.

UITDAGING 1: VERSCHILLENDE SNELHEDEN

Het samenbrengen van de verschillende disciplines in een veldtekening laat goed zien hoe in de cultureelerfgoedwerking historisch gegroeide verschillen tussen de ontwerpdisciplines en vakgebieden tot vandaag doorwerken. Terwijl er sinds de 19de eeuw een traditie bestaat van zorg dragen voor architectuurarchieven, met een sterk internationaal netwerk van erfgoedbeheerders (International Confederation of Architectural Museums) en een landelijke bewaarinstelling in Vlaanderen, staat de cultureelerfgoedwerking voor grafisch ontwerp vandaag nog in haar kinderschoenen. De opkomst van vormgeving als volwaardige discipline met eigen opleidingen, academische netwerken, tijdschriften en informatiekanaal gedurende de voorbije 50 jaar heeft een impact op de archiefvorming en de erfgoedgemeenschap.

Een soortgelijke ontwikkeling maakte de stedenbouw en ruimtelijke planning door na de wet op de stedenbouw van 1962. De verzelfstandiging van beide vakgebieden betekent zowel een verbreding van het type erfgoedvormers als een verandering in de inhoud van de archieven van ontwerpers. Uiteraard weerspiegelt zich dat in de archieven en collecties die de voorbije jaren werden geregistreerd en opgenomen in professionele bewaarinstellingen. Bewaarinstellingen en dienstverlenende organisaties ervaren deze veranderingen dikwijls pas na enkele decennia, en dienen hun werkingsterrein hieraan aan te passen. Ze moeten bijgevolg een intellectuele lenigheid ontwikkelen om voor en met erfgoedgemeenschappen te werken die zich met verschillende snelheden ontwikkelen.

Ook andere fenomenen bepalen mee de verscheidenheid van de ontwerpdisciplines van stoel tot stad. Zo speelt het meer efemere karakter van interieur en grafisch ontwerp het borgen van het cultureel erfgoed parten. Er is bovendien in de diverse vakgebieden van het ontwerp van de omgeving een opmerkelijk verschil in de omgang met de geschiedenis van de eigen discipline. Terwijl studenten in de opleidingen architectuur en stedenbouw actief leren werken met historische referentiekaders, is dit bijvoorbeeld minder nadrukkelijk aanwezig in de opleidingen productontwikkeling en grafische vormgeving. De vraag vanuit de opleidingen naar toegankelijk cultureel erfgoed is bijgevolg minder groot. Bovendien zijn er andere wettelijke kaders van toepassing op het vlak van de uitvoering van het beroep en de wettelijke bewaartermijnen.

UITDAGING 2: HYBRIDE EN MULTIDISCIPLINAIRE PRAKTIJKEN

De uiteenlopende ontwikkelingen per discipline brengen andere hedendaagse noden met zich mee. Om die helder in beeld te brengen, werd de veldanalyse volgens de verschillende disciplines opgebouwd: architectuur, stedenbouw, bouwbedrijf en vormgeving. Deze structuur bevordert de leesbaarheid per discipline,

maar is niet onprobleematisch. Ze houdt immers het hybride karakter van het veld deels buiten beeld. We stellen vast dat er ontzettend veel overlappings en kruisverwijzingen zijn tussen de ontwerpdisciplines onderling enerzijds en tussen de ontwerpdisciplines en bouwbedrijven en (materiaal)producenten anderzijds. Zo zijn architecten vaak ook stedenbouwers. Deze dubbele rol kan formeel opgenomen worden, zoals in het geval van Renaat Braem. Hij was niet alleen architect maar tevens stedenbouwkundige van de gemeente Deurne. Dikwijls is de rol minder formeel en stellen architecten een stedenbouwkundig gebaar met een gebouw of ensemble om de zwakke planningstraditie in Vlaanderen te compenseren. Een aanzienlijke groep architecten zit op deze schaal tussen stedenbouw en architectuur. Bovendien is het vandaag niet ongewoon dat studie bureaus actief zijn in uiteenlopende disciplines, zoals architectuur, stedenbouw, infrastructuur, waterbouw enz. Een ander voorbeeld zijn de vormgevers van meubelen en interieurs die soms nauwelijks te onderscheiden zijn van interieurarchitecten, terwijl het ontwerp van straatmeubilair als vanzelfsprekend door landschapsarchitecten wordt uitgevoerd.

Reeds twee decennia lang zijn er nog bijkomende kruisverwijzingen. Zo legt een groeiende groep vormgevers, productontwikkelaars en architecten zich in het licht van de klimaattransitie steeds meer toe op het hergebruik van materialen, grondstoffen en gebouwen. Sommige praktijken richten zich expliciet op de ontwikkeling van duurzame materialen, waarmee ze vervolgens ook ontwerpen; anderen specialiseren in recuperatie en hergebruik, al dan niet gekoppeld aan eigen ontwerpen. Zo sluit hun praktijk vaak aan bij die van kleine producenten of bouwbedrijven. Met het herleven van de stadscultuur sinds ongeveer 2000, de opkomst van stedenbeleid en de groeiende impact van formules als pps (publiek-private samenwerking), zien we in de wereld van de vastgoedontwikkeling ook hybride bedrijven ontstaan.

UITDAGING 3: CENTRALE REGISTRATIE VOOR EEN GEDISTRIBUEERD MODEL

Die multidisciplinariteit brengt een verregaande complexiteit op bijna alle vlakken van de cultureelerfgoedwerking van stoel tot stad. Bovendien strookt de wijze waarop het veld van bewaarinstellingen groeide niet met deze multidisciplinariteit. Hierdoor wordt het cultureel erfgoed van vormgeving, architectuur, stedenbouw en het bouwbedrijf verspreid bewaard. Mits een goede centrale registratie die het overzicht van het veld bewaart, hoeft dat geen probleem te betekenen, wel integendeel. In een gedistribueerd model kunnen lokale, regionale of thematische concentraties van het cultureel erfgoed van het ontwerp van de omgeving ontstaan. Hierdoor zal de expertise in die lokale bewaarinstellingen toenemen, en kan er met een beheersbare groep van erfgoedzorgers een lerend netwerk uitgebouwd worden. Vanuit dit perspectief zette het VAI in op de VAI Archiefhub.

Het voordeel van een dergelijk model is dat lokale archieven lokaal gevaloriseerd worden, terwijl thematische clusters of geografische verdichting de toegankelijkheid voor onderzoekers bevordert. Een gevaar is dat hybride praktijken tussen de mazen van het net dreigen te vallen bij thematische verdichtingen. Een andere valkuil kan de actualisatie van de centrale registratie zijn. Bij de voorbereiding van de veldanalyse bleek dat heel wat data verouderd waren. De voortdurende actualisatie vraagt aangehouden inspanningen. Hetzelfde geldt voor de technische verbetering en communicatie van de centrale registratie in de VAI Archiefhub met de databanken van andere bewaarplaatsen.

UITDAGING 4: NOOD AAN EEN GEÏNTEGREERD WAARDERINGSKADER

Alles bewaren is niet wenselijk, noch mogelijk. Om gerichte keuzes te kunnen maken, hebben erfgoedbeheerders nood aan waarderingsskaders. Het opstellen van waarderingsskaders is vanzelfsprekend niet waarde vrij en brengt heel wat complexe vraagstukken met zich mee. Zowel de waarde en betekenis van het archief, de opleiding van de erfgoedvormer, gender, geografische spreiding, type opdrachten enz. moeten in beschouwing genomen worden.

De vraag stelt zich tot welk niveau informatie op een gestandaardiseerde wijze vergeleken moet kunnen worden om doordachte keuzes te kunnen maken. Richtten bewaarinstellingen zich in hun verwervingsbeleid op de uitmuntende praktijken die nationaal of internationaal gewaardeerd worden, of eerder op de exemplarische voorbeelden die een doorsnede geven van de praktijk op een bepaalde plek in een bepaald tijdvak? Streven ze met andere woorden naar een weerspiegeling van de reguliere praktijk of focussen ze op de bijzondere praktijken die conventies in vraag stellen en daarmee verandering en ontwikkeling aanjagen? Voor beide visies bestaan goede argumenten. Bovendien zijn deze vragen anders afhankelijk van de verschillende bewaarinstellingen. Zo zullen culturele archieven die op landelijk niveau werken andere accenten leggen dan lokale erfgoedbeheerders. Er is ontegensprekelijk de nood om een overkoepelend waarderingsskader uit te tekenen voor al het cultureel erfgoed van stoel tot stad dat in Vlaanderen en Brussel verspreid wordt bewaard. Daarin zullen de lokale en instellingsafhankelijke waarderingsskaders geïntegreerd moeten zijn.

Daarnaast is het ook aangewezen om deze waarderingsskaders internationaal te toetsen. Naast de hierboven geschetste ontwikkelingen in de verschillende ontwerpdisciplines, stellen we immers de voorbije decennia een groeiende internationalisering vast in de ontwerpdisciplines. Bovendien is er ook in de internationale erfgoedgemeenschappen een groeiende aandacht voor de ontwikkeling van waarderingsskaders die ook een antwoord bieden op hedendaagse maatschappelijke vraagstukken als gendergelijkwaardigheid, auteurschap en maatschappelijke en culturele diversiteit. Hier is het aan de orde om van elkaar te leren door ervaringen uit te wisselen.

UITDAGING 5: EVOLUTIEF MODEL VOOR WAARDERINGSKADERS

Uit de veldanalyse blijkt dat voor elk van de disciplines dergelijke geïntegreerde waarderingsskaders uitgetekend moeten worden. Dat gebeurt best in nauwe samenwerking met zowel erfgoedvormers, -beheerders als -gemeenschappen. Dergelijke participatieve trajecten zijn complex omdat ze verschillende waardenkaders samenbrengen, maar ze leveren de meest rijke waarderingsskaders op die doordachte keuzes bij acquisitie en collectiebeleid toestaan.

Ondanks de nood aan eigen waarderingsskaders voor elke discipline van het ontwerp en de bouw van de omgeving zijn er toch een aantal belangrijke generieke thema's die in elk waarderingsskader aan de orde zullen zijn. We denken aan het optimaliseren van de genderbalans en de aandacht voor de toegenomen culturele diversiteit. Daarnaast brengt voor elke discipline de digitale omwenteling nieuwe actoren met zich mee, zoals digitale tekenaars (de zogeheten *CAD monkeys*) of BIM-modellereurs. Bovendien is de eerder geschetste aandacht voor hybride disciplines een bijzonder aandachtspunt voor een overkoepelend waarderingsskader.

De vraag of en tot welke hoogte waarderingsskaders publiek gemaakt moeten worden, is een terugkerend dilemma in de cultureelerfgoedsector. In Nederland deed men dat enkele decennia geleden voor vormgevingsarchieven 'van nationaal belang'.³¹¹ Vandaag is daar echter opnieuw een verschuiving van de nadruk op auteurschap en reputatie naar een focus op de context en het gebruik van vormgeving.³¹² In Vlaanderen is het VAI de mening toegedaan dat dit niet wenselijk is, omdat het enerzijds voor de archieven van landelijk belang de suggestie wekt dat er middelen beschikbaar zouden zijn voor overdracht. Anderzijds voedt een dergelijke bekendmaking het *star system*, een hardnekkig fenomeen waarbij in de disciplines van vormgeving, architectuur en stedenbouw alle auteurschap toegewezen wordt aan één (meestal witte mannelijke) ontwerper.³¹³ Tot slot is het beter een waarderingsskader te ontwikkelen dat voldoende variabel is om openheid te behouden en waarmee ingespeeld kan worden op de voortdurende nieuwe ontwikkelingen in het veld zelf.

Uiteraard raken waarderingsskaders in essentie ook aan de vraag hoe om te gaan met canonisering. Het hedendaagse debat rond canonisering is verbonden aan een paradigmaverschuiving in het denken rond erfgoed van een kunsthistorische benadering naar een eerder etnografische benadering, die loskomt van reputatie en naar de collectieve dimensie van erfgoed zoekt.³¹⁴ Waardering als het definiëren van de betekenis van erfgoed werkt canonisering in de hand, terwijl er evengoed een voortdurende nood is om de breedte van het veld te tonen. Ook hier moet ingezet worden op een evolutief model, en zal elke discipline eigen valkuilen met zich meebrengen. Het feit dat er bijvoorbeeld nog geen canon is voor vormgeving en grafische vormgeving in het bijzonder, kan een kwaliteit of opportuniteit zijn om voor een alternatieve aanpak te gaan.

Met een dergelijk open model kan het erfgoedveld ook inspelen op de verbreding van de invulling van 'ontwerper' van een mannelijk genie dat op zichzelf werkt, naar een meer coöperatief idee van ontwerpen waarin opdrachtgevers, uitvoerders, medewerkers van het bureau, gebruikers en regulerende overheden mee zeggenschap hebben. Op dat vlak speelt de wet van de versnellende achterstand in het voordeel van bouwbedrijf, stedenbouw, landschap, interieurarchitectuur en vormgeving tegenover architectuur, waar een canonieke blik in het verleden een heel enge basis nam voor de invulling van de erfgoedvormer. Wat die reeds verzamelde archieven betreft, ontwikkelen zich momenteel bijzonder boeiende initiatieven om via de verwerking en registratie toch zichtbaarheid te geven aan een brede groep van 'auteurs' die tot nog toe verdoken in de archieven zaten.³¹⁵

UITDAGING 6: INVLOED VAN DE SNELLE DIGITALE TECHNOLOGIE OP KENNISVALIDATIE EN MATERIALITEIT

De invloed van de digitale technologie is in alle disciplines van deze veldtekening sterk voelbaar. De impact was het eerst zichtbaar in de praktijk, waar digitale tekenprogramma's de aard van het ontwerpen drastisch veranderde.³¹⁶ Ook de administratie, zoals de aanvraag van bouwvergunningen, werd in de loop der jaren alleen maar meer digitaal. De veranderende praktijk brengt een andere samenstelling van archieven met zich mee en dus ook een andere aanpak. Vandaag bestaan er veel archieven met een hybride wisselwerking tussen een digitaal en papieren archief.

Wat de bewaring van de digitale archieven betreft, valt op dat de snelheid waarmee software evolueert een sterke invloed heeft op de leesbaarheid van documenten. De kennis rond de preservatie van digitale archieven groeit, maar de bewaring van specifieke formaten zoals CAD-tekeningen en BIM-modellen blijven wereldwijd een uitdaging waarvoor meer internationale samenwerking is vereist. Ook hier is er nood aan het waarderen van digitaal erfgoed en het geven van betekenis aan dit erfgoed. Welke pioniersprojecten moeten bewaard worden om de impact van de digitale omwenteling in kaart te brengen? Wat was de impact van deze technologie op het ontwerponderwijs?

Waardering zal ook noodzakelijk zijn om een antwoord te bieden op de grote toestroom van digitale archieven en data. De opslag en/of verwerking van grote digitale collecties en bijbehorende metadata kosten veel energie. We kunnen niet alles digitaal bewaren, een doordachte selectie dringt zich hier op.

Digitale archieven worden vandaag nog niet veel gebruikt. Het valt op dat onderzoekers nog weinig *born-digital* materiaal opvragen. Door een gebrek aan *use cases* blijven deze bronnen en hun toepassingen vooralsnog relatief onbekend. Onderzoek op digitale datareeksen komt wel steeds vaker voor, waarbij digitale data – al dan niet *gescraped* van internetplatformen – worden ingeladen in data-analysetools. Nieuwe onderzoeksprofielen en methodieken, zoals datamining uit de digitale geesteswetenschappen, verschijnen in het veld.³¹⁷

De mogelijkheden van de digitale technologie zijn ook tastbaar in de erfgoedsector. Het digitaliseren van tekeningen, dia- en fotomateriaal, 3D-scans van maquettes en online ontsluitingsplatformen zorgen ervoor dat archiefmateriaal altijd, overal en voor iedereen toegankelijk is. Deze mogelijkheden vereisen wel extra investeringen van erfgoedspelers en veronderstellen de aanwerving van digitale profielen, wat niet altijd haalbaar is voor individuele organisaties. Samenwerkingen zoals AIDA kunnen een oplossing bieden.

Digitale ontsluiting van archieven zorgt mee voor democratisering van informatie. Projecten zoals 'Wiki Women Design' maken gebruik van opensourceplatformen als Wikipedia om meer informatie over vrouwelijke ontwerpers te publiceren. Actief ingrijpen in de digitale informatieruimte is belangrijk voor erfgoed- en kennisinstellingen, want ook op het World Wide Web zijn vrouwen en andere genderidentiteiten dan die van de cisman ondervertegenwoordigd. Ook niet-westerse perspectieven op architectuur zijn weinig aanwezig. Kunstmatige-intelligentietechnologie maakt gebruik van dataverzamelingen om machines te trainen.

Het is belangrijk om na te denken over de oorsprong van deze data en welk beeld van de maatschappij zij vertegenwoordigen.

Ook metadatering van digitale bestanden zien we in een nieuw daglicht. Wie zijn de auteurs en bestaat er zoiets als een neutrale beschrijving?

Naast een ethisch debat moeten we ons de vraag stellen naar de waarde van de materialiteit van een fysiek archief versus een digitaal archief. Het tactiele van fysiek archiefmateriaal is zeker voor ontwerpers een grote meerwaarde. Letterlijk in aanraking komen met het materiaal in archieven, niet van achter een scherm of in een publicatie, is essentieel om de waarde van archieven voor ontwerp en onderzoek te tonen aan gebruikers. Tegelijkertijd is de toegang voor gebruikers tot gedigitaliseerd materiaal veel laagdrempeliger. Het is vaak nog een privilege om een archief te bezoeken. De mogelijkheden voor hergebruik van digitaal materiaal in nieuwe ontwerpen zijn ook breder. Een inspirerend voorbeeld zijn de 2D-textielontwerpen uit het archief van Elma Beks, die door twee hedendaagse textielkunstenaars, Jason Page en Karen Huang, werden omgezet in 3D-patronen voor creatief hergebruik.³¹⁸

Er zijn vandaag wel nog limieten op het hergebruik en ook het publiceren van data. Auteursrechten zijn een belangrijk obstakel. De *creative commons*-licenties zijn een manier om een vrijere toepassing te faciliteren, maar kunnen niet altijd worden toegekend omdat de auteursrechtstatus van digitale archiefdocumenten onvoldoende gekend is. Tot slot zijn veel digitale archieven in een eerder ongeordende staat en kunnen ze veel gevoelige of persoonlijke gegevens bevatten. Er zit dus een spanning op het zoveel mogelijk delen van informatie, om bijvoorbeeld de genderdatakloof te verkleinen, en het integer omgaan met de inhoud van deze informatie.

UITDAGING 7: WENDBAAR EN EXPERIMENTEEL, LEUNEND OP EEN KRACHTIGE PROFESSIONELE BASIS

Een professionalisering van een erfgoedwerking houdt ook een gevaar in zich. Toen in de jaren 1960 in Parijs en Brussel de initiatieven werden genomen collecties van architectuurarchieven op te starten, kwam die vraag vanuit de architecten zelf. De archieven werden bewaard en beheerd zoals dat in een architectuurpraktijk gebruikelijk was. Tussen de archiefkasten stonden grote tafels waarop maquettes werden geplaatst. Ook de wijze van ontsluiting en onderzoek was zoals in een architectuurpraktijk: de stukken waren levend, dienden om op verder te werken en waren op evidente wijze als grondstof voor de hedendaagse praktijk.³¹⁹

Met de professionalisering van de cultureelerfgoedsector kwamen erf internationale afspraken rond alle aspecten van een cultureelerfgoedwerking, van behoud en borging, registratie en restauratie tot onderzoek en publiekswerking. De uitwisselbaarheid, toegankelijkheid en materiële bewaring van de archieven en collecties verbeterde, maar de afstand tussen de architectuurpraktijk en het geheugen van de discipline nam toe.

311 Timmer, Petra. *Een toekomst voor vormgevingsarchieven. Achtergrond en analyse*. Amsterdam: Premisela Stichting voor Nederlandse Vormgeving, 2006.

312 Nieuwe Instituut. *Inventarisatie archieven design en digitale cultuur*. Rotterdam: Nieuwe Instituut, 2018, p. 33.

313 Scott Brown, Denise. 'Room at the Top, Sexism and the Star System in Architecture'. *Architecture: A Place for Women*, Washington, DC: Smithsonian Institution Press, 1989, pp. 237–246.

314 Dirk van den Heuvel (TU Delft, Jaap Bakema Study Centre, het Nieuwe Instituut) gaf deze beschouwing als round-up van de Onderzoeksdag 2023 georganiseerd door het VAI Kenniscentrum en Collectie op 15 november 2023 in De Singel, Antwerpen.

315 Critical Cataloguing and Reparative Descriptions. <https://www.cca.qc.ca/en/82982/critical-cataloguing-and-reparative-descriptions>. Laatste geraadpleegd op 13 december 2023.

316 *Archeology of the Digital*. Geredigeerd door Greg Lynn, Montreal: Canadian Centre for Architecture, 2013.

317 Datamining is een specifieke vorm van data-analyse, waarbij verbanden worden gezocht tussen verschillende dataverzamelingen.

318 Van Kesteren, Annemartine (host), 'Archives at Risk #2: Karen Huang & Jason Page', podcastaflevering van *Archives at Risk*, 21 oktober 2022, Rotterdam: Nieuwe Instituut, <https://open.spotify.com/episode/2XUslw9nblSrucaGq8638i>. Laatste geraadpleegd op 20 november 2023.

319 *Catalogue des collections des Archives d'Architecture moderne, tome I et II*, Brussel: Archives d'Architecture Moderne, 1988 en 1999. Le Centre d'archives d'architecture contemporaine. <https://www.citedelarchitecture.fr/fr/article/le-centre-darchives-darchitecture-contemporaine>. Laatste geraadpleegd op 19 december 2023.

Uit deze veldanalyse blijkt ook dat de vanzelfsprekende ruimte voor experiment die de beginjaren van de architectuurarchiefwerking kenmerkte, opnieuw aan belang toeneemt, niet alleen voor architectuurarchieven maar voor alle vormen van cultureel erfgoed van het ontwerp en bouwen van de omgeving.

Archieven van bouwbedrijven dragen wellicht sleutels in zich om in te spelen op duurzame materialenstromen en circulariteit van bouwmaterialen. Archieven van grafische vormgevers bieden aanknopingspunten om inzicht te krijgen in de huidige beeldcultuur en om met uiteenlopende maatschappelijke groepen na te denken hoe hiermee om te gaan. Vormgevers die experimenteren met *biobased* materialen kunnen verder werken op de experimenten die hierrond plaatsvonden in de jaren 1960 en 1970.

Om in te kunnen inspelen op tal van maatschappelijke uitdagingen moet er voldoende ruimte zijn voor experiment. In projectmatige, proefondervindelijke benaderingen zit vaak de grootste vernieuwing. Doordat ontwerpers aan de slag gaan met archieven in de ontwerppraktijk, kunnen ze aan de hand van open processen onderzoeken welke betekenissen het cultureel erfgoed kan hebben voor de discipline en de maatschappij. De ondersteunende cultureelerfgoedwerking moet zich zo organiseren dat ze deze experimenten kan steunen (en zelfs aanmoedigen!) zonder in te boeten op internationaal geldende kwaliteitsnormen en criteria. Dergelijke experimenten betekenen immers geenszins dat de basiskwaliteitsnormen uit de traditionele erfgoedsector niet meer van tel zijn, wel integendeel. Een cultureelerfgoedwerking die zich richt op creatieve disciplines die zowel raken aan kunst, economie als ruimtelijke ontwikkeling en die mee evolueren met de grote maatschappelijke transitie, moet de wendbaarheid houden om bij te sturen, te experimenteren en met erfgoedgemeenschappen zelf aan de slag te gaan, wil ze maatschappelijk relevant blijven.

Bijlagen

Lijst met figuren

Figuur 1. Aantal archieven van stoel tot stad in externe bewaarplaatsen voor en na de veldanalyse van 2023 (bron: VAI Archiefhub).

Figuur 2. Aantal archieven van stoel tot stad in 2023 bij externe bewaarplaatsen volgens aanpassingen (n = 801; bron: VAI Archiefhub).

Figuur 3. Aandeel archieven van stoel tot stad in 2023 bij externe bewaarplaatsen volgens aanpassingen en domein (n = 1020; bron: VAI Archiefhub).

Figuur 4. Aantal bewaarplaatsen van stoel tot stad per Vlaamse provincie (n = 58; bron: VAI Archiefhub).

Figuur 5. Aandeel archieven in 2023 per domein (n = 1020; bron: VAI Archiefhub).

Figuur 6. Aantal in de VAI Archiefhub geregistreerde architectuurarchieven bij VAI en CIVA in 2006 en 2023 (bron: VAI Archiefhub).

Figuur 7. Aantal architectuurarchieven in 2006 en 2023 bij de tien bewaarinstellingen met meer dan vijf architectuurarchieven (bron: VAI Archiefhub).

Figuur 8. Aandeel architectuurarchieven in 2023 per categorie van bewaarplaats (n = 712; bron: VAI Archiefhub).

Figuur 9. Voorbereiding bij het digitaliseren van bouwtekeningen © VAI.

Figuur 10. Voornaamste bewaarplaatsen in 2023 van architectuurarchieven in Nederlandstalige onderwijsinstellingen.

Figuur 11. Schematische voorstelling van stedenbouw met subdisciplines © VAI Kenniscentrum.

Figuur 12. Aandeel archieven in 2023 per domein (n = 1020; bron: VAI Archiefhub).

Figuur 13. Aandeel archieven stedenbouw in 2023 per categorie van bewaarplaats (n = 72; bron: VAI Archiefhub).

Figuur 14. Aantal archieven stedenbouw in 2023 bij de bewaarplaatsen met minstens twee archieven stedenbouw (n = 72; bron: VAI Archiefhub).

Figuur 15. Afbraak van de Noordwijk. Collectie Liesbeth Pittery. Erfgoedbank Brussel.

Figuur 16. Bouw van vakantiecentrum Ravelingen in Oostende door aannemer Van Coillie (1970-1971). Collectie Vlaams Architectuurinstituut, Antwerpen.

Figuur 17. Wederopbouw van de Sint-Katharinekerk in Hoogstraten (1950). © Verstraete & Vanhecke, Wilrijk.

Figuur 18. Aandeel archieven van bouwbedrijven en -organisaties in 2023 per categorie van bewaarplaats, (n = 106; bron: VAI Archiefhub).

Figuur 19. Bouw van Palmer House in Oostende door aannemer Van Coillie (1955). Collectie Vlaams Architectuurinstituut, Antwerpen.

Figuur 20. Aanleg van een tunnel in de Wetstraat in Brussel (1957). © Louis De Waele Construction, Brussel.

Figuur 21. Werkfoto dossier Jos De Mey DMB/312 © Design Museum Gent- Documentatiereeks Moniek E. Bucquoye.

Figuur 22. Een klasfoto met onder andere Martha Van Coppenole aan het Technisch Instituut van Sint-Maria in Antwerpen ca. 1930 ©Collectie Stad Antwerpen, Letterenhuis.

Figuur 23. Aandeel vormgevingsarchieven in 2023 per categorie van bewaarplaats (n = 283; bron: VAI Archiefhub).

Figuur 24. Campagnebeeld Pilotproject nalatenschappen grafisch ontwerper Lucien De Roeck 2023-2024 ©Fonds Lucien De Roeck.

Figuur 25. Indexfiche Design Centre (A3 264-1) met tuinstoel Riviera door Usines Trock ©Collectie Vlaams Architectuurinstituut.

Lijst van afkortingen

AAM	Archives d'Architecture Moderne
AA-SLa	Architecture Archives – Sint-Lukasarchief
AIDA	Automatisering Ingest Digitale Archieven
Amsab-ISG	Amsab – Instituut voor Sociale Geschiedenis
ADV N	archief voor nationale bewegingen
AHKB	Archief voor Hedendaagse Kunst in België
AMVB	Archief en Museum voor het Vlaams leven te Brussel
APA	Architectuurarchief Provincie Antwerpen
BCCA	Belgian Construction Certification Association
BIM	Building Information Management
CAG	Centrum Agrarische Geschiedenis
CAVA	Centrum voor Academische en Vrijzinnige Archieven
CCHB	Christelijke Centrale Hout en Bouw
CIVA	Centre International pour la Ville, l'Architecture et le Paysage
CJM	Departement Cultuur, Jeugd en Media
CVAa	Centrum Vlaamse Architectuurarchieven
DIVA	museum voor diamant, juwelen en zilver
DSMG	Documentatiecentrum voor Streekgeschiedenis Maurits Gysseling

ENSAV La Cambre	Ecole Nationale Supérieure des Arts Visuels de La Cambre
ETWIE	expertisecel voor technisch, wetenschappelijk en industrieel erfgoed
FABA	Federatie van Algemene Bouwaannemers
ICAM	International Confederation of Architectural Museums
KADOC	Documentatie- en Onderzoekscentrum voor Religie, Cultuur en Samenleving
KASK	Koninklijke Academie voor Schone Kunsten
Liberas	centrum voor de geschiedenis van het vrije denken en handelen
VIK	Vlaamse Ingenieurskamer
KVIV	Koninklijke Vlaamse Ingenieursvereniging
MOT	Museum voor de Oudere Technieken
NAGO	Nederlands Archief Grafisch Ontwerpers
NAV	Netwerk Architecten Vlaanderen
NDK	Nationaal Documentatiecentrum voor de Kunstambachten
TRACKS	Toolbox & Richtlijnen voor Archief- en Collectiezorg in de Kunstensector
ULB	Université Libre de Bruxelles
UCL	Université Catholique de Louvain
VAi	Vlaams Architectuurinstituut
VBA	Vereniging der Belgische Aannemers van Grote Bouwwerken
VIBE	Vlaams Instituut voor Bio-ecologisch Bouwen en Wonen
VMSW	Vlaamse Maatschappij Sociaal Wonen
VRP	Vlaamse Vereniging voor Ruimte & Planning
VUB	Vrije Universiteit Brussel
VVBAD	Vlaamse Vereniging voor Bibliotheek, Archief & Documentatie
WIE	Werkplaats Immaterieel Erfgoed
WTCB	Wetenschappelijk en Technisch Centrum voor het Bouwbedrijf

Overzicht bewaarplaatsen met meer dan één archief van stoel tot stad

BEWAARPLAATS (BRON: VAI ARCHIEFHUB)	# ARCHIEVEN VAN STOEL TOT STAD	ORGANISATIES MET VLAAMS KWALITEITSLABEL
CIVA Centre International pour la Ville, l'Architecture et le Paysage (Brussel)	214	n.v.t.
VAi Vlaams Architectuurinstituut (Antwerpen)	204	landelijke culturele archiefinstelling
KADOC Documentatie- en Onderzoekscentrum voor Religie, Cultuur en Samenleving (Leuven)	37	landelijke culturele archiefinstelling
Archief Gent (Gent)	33	culturele archiefinstelling
Universiteitsarchief KU Leuven (Leuven)	31	erfgoedbibliotheek
Rijksarchief Beveren (Beveren)	30	n.v.t.
Stadsarchief Antwerpen – FelixArchief (Antwerpen)	28	/
Letterenhuis (Antwerpen)	25	landelijke culturele archiefinstelling
Design Museum Gent (Gent)	23	landelijk museum
Provinciaal Archief West-Vlaanderen (Brugge)	16	culturele archiefinstelling
DIVA, museum voor diamant, juwelen en zilver (Antwerpen)	14	landelijk museum
Universiteitsbibliotheek UGent (Gent)	14	erfgoedbibliotheek
Industriemuseum Gent (Gent)	12	landelijk museum
Amsab – Instituut voor Sociale Geschiedenis (Gent)	11	landelijke culturele archiefinstelling
Stadsarchief Ieper (Ieper)	11	regionale culturele archiefinstelling
Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis (Brussel)	10	n.v.t.
Algemeen Rijksarchief (Brussel)	9	n.v.t.
Bibliothèque d'Architecture, d'Ingénierie Architecturale, d'Urbanisme (UCL) (Brussel)	9	n.v.t.
Rijksarchief Kortrijk (Kortrijk)	8	n.v.t.
Universiteitsarchief UGent (Gent)	8	culturele archiefinstelling
Archives et Bibliothèque d'Architecture de l'ULB (Brussel)	7	n.v.t.
Stadsarchief Kortrijk (Kortrijk)	7	/
AHKB Archief voor Hedendaagse Kunst in België (Brussel)	6	n.v.t.
DSMG Documentatiecentrum voor Streekgeschiedenis Maurits Gyseling (Gent)	6	/
Algemeen Rijksarchief 2 – depot Joseph Cuvelier (Brussel)	5	n.v.t.
Archives et Musée de la Littérature (Brussel)	5	n.v.t.
Provinciale Bibliotheek Limburg (Hasselt)	5	erfgoedbibliotheek
Rijksarchief Antwerpen (Beveren)	5	n.v.t.
AMVB Archief en Museum voor het Vlaams Leven te Brussel (Brussel)	4	culturele archiefinstelling

BEWAARPLAATS (BRON: VAI ARCHIEFHUB)	# ARCHIEVEN VAN STOEL TOT STAD	ORGANISATIES MET VLAAMS KWALITEITSLABEL
ADVN archief voor nationale bewegingen (Antwerpen)	4	landelijke culturele archiefinstelling
Bibliothèque et Collections de l'ENSAV La Cambre (Brussel)	4	/
M, Leuven (Leuven)	4	landelijk museum
MoMu Modemuseum (Antwerpen)	4	regionaal museum
Stad Brugge – dienst Monumentenzorg en Stadsvernieuwing (Brugge)	4	/
Stadsarchief Brugge (Brugge)	4	culturele archiefinstelling
Stadsarchief Hasselt (Hasselt)	4	/
AP Bibliotheken – Campusbibliotheek Mutsaard (Antwerpen)	3	/
Archief van het Bisdom Brugge (Brugge)	3	/
Archives, Patrimoine et Réserve Précieuse de l'ULB (Brussel)	3	n.v.t.
Epitaaf (Brussel)	3	/
Heemkundige Kring De Roede van Tielt (Tielt)	3	/
Koninklijke Bibliotheek van België – Prentenkabinet (Brussel)	3	n.v.t.
La Fonderie (Brussel)	3	n.v.t.
Liberas (Gent)	3	landelijke culturele archiefinstelling
Rijksarchief Brugge (Brugge)	3	n.v.t.
Stadsarchief Aalst (Aalst)	3	/
Stadsarchief Diksmuide (Diksmuide)	3	/
Abdijmuseum Ten Duinen (Koksijde)	2	regionaal museum
Agentschap Onroerend Erfgoed (Brussel)	2	/
Archief van het Koninklijk Paleis (Brussel)	2	n.v.t.
De Kunstenbibliotheek (Gent)	2	/
deSingel internationale kunstcampus (Antwerpen)	2	/
Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas (Sint-Niklaas)	2	/
Rijksarchief Brussel (Brussel)	2	n.v.t.
Stadsarchief Brussel (Brussel)	2	/
Stadsarchief Leuven (Leuven)	2	culturele archiefinstelling
Ville de Tournai, Service archives (Tournai)	2	n.v.t.
VlaTAM Vlaams Tram- en Autobusmuseum (Antwerpen)	2	/
Zuidwestbrabants Museum, Den Ast (Halle)	2	/

Colofon

Integrale veldanalyse van het cultureel erfgoed van stoel tot stad

Jaar van uitgave
2024

Samenstelling
Kenniscentrum Vlaams Architectuurinstituut

Auteurs
Sofie De Caigny
Delphine Vanoverberghe
Floriske van Gennip
Wim Lowet
Eva Weyns
Tine Poot
Bram De Maeyer

Eindredactie
Marianne Thys

Vormgeving
Spoor Oost ontwerp

Verantwoordelijke uitgever
Sofie De Caigny, directeur
Vlaams Architectuurinstituut
Jan van Rijswijklaan 155
B-2018 Antwerpen, België
www.vai.be

Contact
kenniscentrum@vai.be

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veeelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Het Vlaams Architectuurinstituut krijgt financiële steun van de Vlaamse Gemeenschap.

